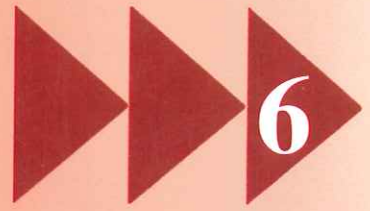




ERMENİ ARAŞTIRMALARI



Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi



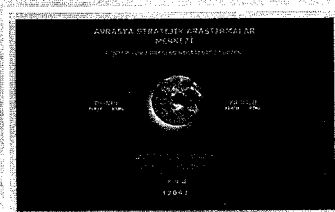
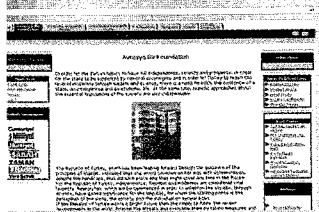
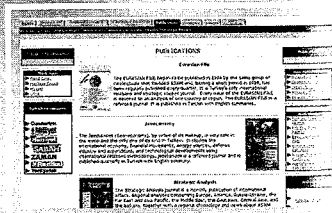
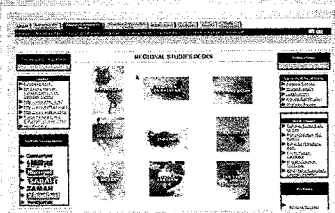
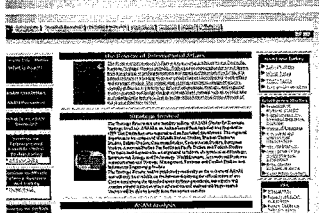
ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ANKARA Yaz 2002 Sayı: 6

YAT: 7.750.000



ASAM - Online Türkiye'nin Tek Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Sitesi



www.avsam.org

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

YAZ 2002, Cilt 2, Sayı 6

SAHİBİ

Avrasya-Bir Vakfı adına **Şaban GÜLBAHAR**

EDİTÖR

Ömer Engin LÜTEM

(E. Büyükelçi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Başkanı)

EDİTÖR YARDIMCILARI

Alfabetik sıra ile

Araştırmacı **Şenol KANTARCI**

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

Yrd. Doç. Dr. **Kamer KASIM**

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu)

Yrd. Doç. Dr. **İbrahim KAYA**

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale)

Yrd. Doç. Dr. **Sedat LAÇİNER**

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale)

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Aydan İYİGÜNGÖR

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ve Rheinische Friedrich Wilhelms Üniversitesi, Bonn)

ABONE SORUMLUSU

Ayşe FIRAT

Web: <http://www.eraren.org>

YAZI KURULU

Alfabetik sıra ile

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT

(Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun)

Gündüz AKTAN

(E. Büyükelçi, Köşeyazarı)

Prof. Dr. Salim ÇOHÇE

(İnönü Üniversitesi, Malatya)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ

(E. Büyükelçi, Köşeyazarı)

Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU

(Türk Tarih Kurumu Başkanı)

Dr. Erdal İLTER

(Tarihçi - Yazar)

Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ

(Fırat Üniversitesi, Elazığ)

Prof. Dr. Bayram KODAMAN

(Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta)

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

(Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

Prof. Dr. Hasan KÖNİ

(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ

(Selçuk Üniversitesi, Konya)

Armağan KULOĞLU

(E. Tümç. ASAM)

Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

(Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü ve

Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

Ömer Engin LÜTEM

(E. Büyükelçi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Başkanı)

Yrd. Doç. Dr. Nurşen MAZICI

(Akdeniz Üniversitesi, Antalya)

Prof. Dr. Ümit ÖZDAĞ

(ASAM Başkanı ve Gazi Üniversitesi, Ankara)

Prof. Dr. Mehmet SARAY

(İstanbul Üniversitesi, İstanbul)

Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ

(Ankara Üniversitesi)

Bilal N.ŞİMŞİR

(E. Büyükelçi, Tarihçi)

DANIŞMA KURULU

Alfabetik sıra ile

Yrd. Doç. Dr. Kalerya BELOVA

(Moskova Uluslararası İlişkiler Enstitüsü)

Prof. Erich FEIGL

(Tarihçi)

Andrew MANGO

(Gazeteci, Yazar)

Prof. Dr. Justin McCarthy

(Louisville Üniversitesi)

Prof. Dr. Stanford J. SHAW

(Bilkent Üniversitesi, Ankara)

Ermeni Araştırmaları yılda dört kez, ilkbahar, Yaz, Sonbahar ve Kış olarak yayınlanır.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış u ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayınlanır ya da yayınlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre için tutulur.

AVRASYA BİR Vakfı

Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, ankaya, Ankara - Turkey
Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 60 99

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü

Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, ankaya, Ankara - Turkey
Tel: 0.312. 491 70 14 • Fax: 0.312. 491 70 13
Elektronik Posta: info@eraren.org

ISSN: 1303-068X

Tasarı: **ASAM**

Baskı: Yorum Matbaası
Tel: 0.312.395 21 12

Yurtiçi Abone creti: 30 milyon TL

Aşağıdaki banka hesap numarasına ödeme yapabilirsiniz
TL-304400-2001540, Döviz TH-4001541, Vakıflar Bankası, Yıldız Şubesi, Ankara

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayınlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Dergi sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Kapak:

Dağlık Karabağ'daki Azeri Őhiri Şuşa'dan bir görüntü.

Ermeni Araştırmaları Dergisi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınıdır.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

Editörün Notu	5
MAKALELER	
<i>Olaylar ve Yorumlar</i>	7
Ömer E. LÜTEM	
<i>Ermenistan Adı, Ermeniler'in Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine</i>	24
Dr. Erdal İLTER	
<i>Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu</i> ...35	
Yrd. Doç. Dr. Sedat LAÇİNER	
<i>Bağımsızlığının 10. Yılında Ermenistan'da Bilimsel Yayınların Durumu</i>	69
Doç. Dr. Hacali NECEFOĞLU	
<i>Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, Ermeni Komiteleri Tarafından Şehit Edilenlerin Ailelerine Yaptığı Yardımlar</i>	84
Yrd. Doç. Dr. Erdal AÇIKSES	
<i>Erzurum'daki Türk ve Ermeni Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri</i>	95
Haydar ÇORUH	
<i>Dağlık Karabağ Sözde Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının Tanınması Durumunda Uluslararası Ortamda Ortaya Çıkabilecek Sorunlar</i>	116
Rovshan İBRAHİMOV	
<i>Önemli bir Ermeni Kaynağı: The Trans-Caucasian Post Gazetesi</i>	144
Yrd. Doç. Dr. Enis ŞAHİN	
<i>Ermenistan'ın Bölge Politikasında Gürcistan: Tarihi Süreçte Karşılıklı İlişkiler</i>	158
Hatem CABBARLI	
TARTIŞMA	182
<i>Stefanos Yerasimos "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeniler"</i>	
KİTAP TAHLİLLERİ	195
EN SON KİTAPLAR	203
KONFERANSLAR	208
DÜZELTME	212



Ermeni Araştırmaları
Enstitüsü

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü
ŞİMDİ DE İNTERNETTE
ERAREN'e en kısa yoldan ulaşmak için

www.eraren.org
türkçe ve ingilizce

- **Makaleler**
- **Yorumlar**
- **Konferanslar**
- **Diğer Sitelere Bağlantılar**
- **Güncel Haberler**

EDİTÖRÜN NOTU

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü'nün 2002 Ağustos ayından itibaren "**Review of Armenian Studies**" başlığını taşıyan İngilizce bir dergi yayınlamaya başladığını hatırlatmak isteriz. Bu nedenle ilk dört sayısı Türkçe ve İngilizce olan "Ermeni Araştırmaları" dergimiz beşinci sayısından itibaren yalnız Türkçe olarak çıkmaktadır. Diğer yandan, bir iki yazısı hariç, İngilizce dergimizin Türkçe derginin bir çevirisi olmadığını ve özgün yazılar içerdiğini de belirtiriz.

Her zaman olduğu gibi Ermeni Araştırmaları dergisinin bu altıncı sayısında ilk yazı **Olaylar ve Yorumlar** olup bu yazı, Eylül 2002 ayı ortalarından geriye doğru yaklaşık üç aylık bir dönem içinde Türkiye - Ermenistan ilişkileri ve Ermeni sorunu hakkındaki başlıca gelişmeleri anlatmakta ve bunların yorumunu yapmaktadır.

'**Ermenistan' Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine** başlığını taşıyan yazısında **Dr. Erdal İlter**, genelde az bilinen bir hususa değinerek, bu gün de dahil, Ermenilerin hiçbir zaman kendilerine Ermeni, ülkelerine de Ermenistan demediklerini, tarihte coğrafi bir bölgeyi tanımlayan bu ismin XII. yüzyıldan itibaren atlaslarda görülmediğini, 1878 Berlin Antlaşması'nda Ermenilere atıf yapılmasından sonra yeniden kullanılmaya başlandığını, ayrıca Ermenilerin menşeinin de pek bilinmediğini, genellikle bu halkın Balkanlardan göç ettiğine inanıldığını belirtmektedir.

Türkiye - Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu yazısıyla **Yrd. Doç. Dr. Sedat Laçiner**, Ermenistan ve onu destekleyen bazı çevrelerin son zamanlarda özellikle üzerinde durdukları sınır kapısının açılması konusunu ele almakta ve bu hususta beklentileri, iki ülke ekonomi ilişkilerindeki bazı yapısal zorlukları, geleceğe dönük bir strateji ihtiyacını ve ticaretin siyasi sorunları ne ölçüde çözebileceği konularını ayrıntılı bir şekilde incelemektedir.

Bağımsızlığının 10. Yılında Ermenistan'da Bilim ve Bilimsel Yayınların Durumu başlığını taşıyan incelemesinde **Dr. Hacali Necefoğlu** "Web of Science" veri tabanından sağlanan bilgilere dayanarak Ermenistan Üniversitelerinin ve Bilimler Akademisinin 2001 yılında yaptıkları bilimsel yayınları sayısal açıdan incelemektedir. Ermenistan bu tür yayınlarda Güney Kafkasya ülkeleri arasında birinci sırayı almaktadır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ermeni Komiteleri Tarafından Şehit Edilenlerin Ailelerine Yaptığı Yardımlar yazısında **Dr. Erdal Açıkşes**, Ermeniler tarafından şehit edilen Talat, Cemal ve Sait Halim Paşalar ile Bahattin Şakir bey ve diğer kişilerin ve ayrıca 1919 yılında İstanbul'da kurulan Divan-ı Harp tarafından idam edilen Boğazlıyan kaymakamı ve diğer kişilerin ailelerine yardım yapılmasını T.B.M.M.'in 1926 yılında çıkardığı bir kanunla kabul ettiği anlatılmaktadır.

Erzurum'daki Türk ve Ermeni Nüfusunu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri başlıklı yazısında **Haydar Çoruh** sözkonusu deftere dayanarak Erzurum'da o tarihteki Müslüman, Ermeni ve Rum nüfusunu, yaş grupları ve buldukları yerler itibarıyla ortaya koymaktadır. Yazar, Osmanlı Devleti'nin Cizye Vergisi'ni tahsil edebilmek üzere gayrimüslimlerin gerçek nüfusunu bilmeye özellikle önem verdiğini vurgulamaktadır.

Dağlık Karabağ Sözde Cumhuriyetinin Bağımsızlığının Tanınması Durumunda Uluslararası Ortamda Ortaya Çıkabilecek Sorunlar başlığını taşıyan yazısında, Azerbaycan Kafkas Üniversitesinden **Rovshan İbrahimov** Karabağ sorununun tarihsel gelişimine ve çözümü için ileri sürülen bazı önerilere değindikten sonra uluslararası hukuka göre "self-determination" ilkesini incelemekte ve Karabağ sorununun hukuksal çerçevede değerlendirmesini yapmaktadır. Yazar, "self-determination" ilkesinin zaten mevcut bir devletten ayrılma hakkı olarak kullanılmasının bir çok ulus devletin yıkılmasına, dolayısıyla barış ve güvenliğin sarsılmasına yol açacağını belirtmektedir.

Önemli bir Ermeni Kaynağı: The Trans-Caucasian Post Gazetesi başlığını taşıyan yazısında **Enis Şahin** 1919 yılı başlarında Tiflis'te Ermenilerce İngilizce olarak çıkarılan bu gazete ve yayınları hakkında bilgi vermekte, gazetenin amacının propaganda olduğu ve o sırada Batum'u işgal etmiş bulunan İngilizlerin Ermeni görüşlerini desteklemesini sağlamaya çalıştığı belirtilmektedir.

Ermenistan'ın Bölge Politikasında Gürcistan: Tarihi Süreçte Karşılıklı İlişkiler başlığını taşıyan yazısında **Hatem Cabbarlı** iki ülke ve halk arasında tarih boyunca mevcut ilişkileri, göçler ve etnik yapı konuları da dahil, incelemekte ve günümüzde iki ülke arasında başlıca sorun olarak Cevahetya üzerinde özellikle durmaktadır.

Dergimiz **Tartışma** başlığı altında yeni bir bölüm açmış bulunmaktadır. Burada, Ermeni sorunu, Ermenistan ve Ermeniler hakkında ileri sürülen fikirler ve bazı güncel olaylar hakkında eleştirel görüşler dile getirilecektir. Bu sayımızın tartışma bölümünde Stefanos Yerasimos'un Türkiye Bilimler Akademisi'nce yayınlanan "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu" başlıklı kitabında yer alan görüşleri irdelenmekte ve eleştirilmektedir.

Editör

OLAYLAR VE YORUMLAR

Ömer E. Lütem*

1. Dışişleri Bakanlarının İstanbul Toplantısı

Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanları, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın kuruluşunun onuncu yıldönümü vesilesiyle İstanbul'da yapılan kutlama toplantısından yararlanarak 25 Haziran 2002 tarihinde bir görüşme yaptılar.

Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarının Reykjavik'te yaptıkları görüşmeden sonra Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in aynı bakanların Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı çerçevesinde tekrar bir araya gelebileceklerini söylemesi,¹ İstanbul toplantısının da üçlü yapılacağı kanısını vermişti. Ancak, Azerbaycan, bir gerekçe göstermeden, İstanbul toplantısına katılmadı. Bir kaynak² Azerbaycan Dışişleri Bakanı Vilayet Guliev'in başka bir toplantıya gittiği için İstanbul'a gelemediğini yazdıysa da bu, Aliev Başkanlığında büyük bir Azeri heyetinin İstanbul'da bulunduğu bir sırada, esas itibariyle Karabağ sorununun ele alındığı bir toplantıda, bir Azeri yetkilinin bulunmamasının nedenini açıklamaya yetmedi.

İstanbul toplantısında hangi konulara öncelik verileceği hususunda da bir anlaşmazlık bulunduğu görüldü. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Cunik Agacanyan bu toplantıda ana konunun Karabağ sorunu değil Türkiye-Ermenistan ilişkileri olacağını söylerken,³ bir haber ajansı⁴ Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in toplantıda iki ülke arasında diplomatik ilişki kurulması veya ekonomi gibi ikili konuların görüşülmeyeceğini söylediğini yazıyor ve Ankara'nın, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sorunların aşılmasında Türkiye'nin nasıl bir rol oynayabileceğinin ele alınmasını beklediğini belirtiyordu. Sonuç olarak toplantıda, esas

* E. Büyükelçi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Başkanı

¹ Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 5, Cilt 2, Bahar, 2002, s. 26.

² *Turkish Daily News*, 25 Haziran 2002.

³ *PanArmenian News*, 20 Haziran 2002.

⁴ ntvmsbc, 21 Haziran 2002.

Türk basınında ise Ermenistan'ın, ilişkilerin geliştirilmesi için Karabağ'ın işgaline son verilmesi şartını kaldırmasını Türkiye'den istediğini, ancak Türk tarafının bunun devletin temel politikası olduğunu belirterek "Önce Karabağ, sonra ilişkiler" mesajını verdiği bildirilmiştir.

itibariyle, Karabağ sorununun ele alındığı, Dışişleri Bakanı Oskanyan'ın ülkesinin Türkiye ile önkoşul ileri sürmeden diplomatik ilişki kurma arzusunu tekrar ettiği, Türk tarafının ise bu ifadeleri dinlemekle yetindiği anlaşılmaktadır.⁵

Tarafların bu toplantı hakkındaki değerlendirmelerine gelince, Türkiye Dışişleri Bakanlığının bir yetkilisi, Karabağ sorunu dahil, görüşmelerin Güney Kafkasya'daki durum üzerinde odaklandığını, tarafların ilişkilerini normalleştirme konusunu ayrıntılı olarak görüşmediklerini, Oskanyan'ın bu konudaki Ermeni görüşlerini dile getirdiğini ifade etmiş, bir diğer Türk diplomatı ise toplantıyı olumlu olarak nitelendirdikten sonra, tarafların görüşmeye devam karar verdiklerini söylemiştir.⁶ Türk basınında ise Ermenistan'ın, ilişkilerin geliştirilmesi için Karabağ'ın işgaline son verilmesi şartını kaldırmasını Türkiye'den istediğini, ancak Türk tarafının bunun devletin temel politikası olduğunu belirterek "Önce Karabağ, sonra ilişkiler" mesajını verdiği bildirilmiştir.⁷

Bu konuda Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan, tarafların Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin bugünkü durumunu da gördüklerini, bu ilişkilerde ani bir düzelme olmasının beklenmemesi gerektiğini ancak bu gibi görüşmelerin ilişkilerin geliştirilmesi için yararlı olduğunu söylemiştir. Oskanyan ayrıca, Türkiye'nin Karabağ'a ilişkin tutumunda son bir yıl içinde köklü bir değişim olduğunu, Türkiye'nin bu konuda, 2001 yılında, arabuluculuk yapmak istediğini, Ermenistan'ın Minsk Grubu'nun arabuluculuk yaptığını ileri sürerek bunu kabul etmediğini; Türkiye'nin artık arabuluculuk yapmayı arzulamadığını ve "Güney Kafkasya'da uygun bir hava yaratılması için Ermenistan ve Azerbaycan ile görüşme olanağına sahip" bir devlet olarak hareket etmek niyetinde olduğunu ifade etmiş ve Türkiye'nin Karabağ

⁵ *Turkish Probe*, 30 Haziran 2002.

⁶ *Asbarez Online* 26 Haziran 2002.

⁷ *Hürriyet*, 26 Haziran 2002.

sorununun çözümünde yapıcı bir rol oynamak istemesinin bu soruna yaklaşımında daha dengeli davranmasını gerektirdiğini belirtmiştir.⁸

İstanbul toplantısı Türk ve Ermeni Dışişleri Bakanları arasında bir süreden beri yapılan görüşmelerden tarafların neler beklediğine ışık tutmuştur.

Ermeniler için esas amaç, hiçbir taviz vermeden, Türkiye ile diplomatik ilişkilerin kurulması ve sınırların açılmasıdır. Ermeniler, Azerbaycan'ın görüşlerini benimsediği için Türkiye'nin Karabağ sorununun çözümü çalışmalarında yer almasını istememektedir. Ancak bu hususta ısrar etmenin Türkiye ile aynı masaya oturmalarını engelleyeceğinin bilinci içinde, ikili ilişkiler konusuna öncelik vermeye çalışarak, Karabağ sorununun görüşülmesini kabul etmektedirler. Ayrıca Türkiye Karabağ sorununun çözümünde rol oynamaya başlayınca, Azerbaycan görüşlerini çekincesiz desteklemekten vazgeçeceğini ve daha "dengeli" bir tutum alacağını ümit etmektedirler.

Türkiye ise Karabağ sorunu çözümlenmeden ikili ilişkilerde bir iyileşme sağlanamayacağı noktasından hareketle bu çözüme aktif olarak katılmayı arzulamakta ve bu nedenle de Ermenilerin diplomatik ilişki kurma taleplerine değil Karabağ sorununun görüşülmesine öncelik vermektedir. Gerçekten de Karabağ sorununun çözümlenmesi Türk-Ermeni ilişkilerinin gelişmesinin önündeki engellerden birini ortadan kaldıracaktır. Bundan sonra Türkiye ile Ermenistan arasındaki diğer meselelerin, diğer bir deyimle soykırımı iddiaları, Türkiye-Ermenistan sınırının değişmezliği ve Türkiye'nin doğu bölgelerinin Ermenistan olarak adlandırılması gibi sorunların bir çözüme bağlanması gerekecek ve diplomatik ilişki kurulması ve sınırların açılması ancak bundan sonra mümkün olabilecektir.

Görüldüğü üzere Türk-Ermeni ilişkilerinin yüklü bir gündemi vardır. Bu sorunların çözümlenebilmesi bu konuda siyasi irade sahibi olmaya bağlıdır. Ancak o taktirde dahi tarafların, şimdiye kadar yapılanın aksine, mümkün olduğu kadar bir araya gelerek görüşme yapmalarına bağlıdır. Azerbaycan'ın da bu görüşmelere katılması Karabağ sorunun çözüm arayışlarına olumlu katkı yapacaktır.

⁸ *Arminfo*, 25 Haziran 2002.

2. Ermenistan Dışişleri Bakanının TESEV Konuşması

Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan, 26 Haziran 2002 tarihinde İstanbul'da, TESEV'de, Türk-Ermeni ilişkileri hakkında bir konuşma yaptı. Yeni öğeler içermemesine karşın, bilinen Ermeni görüşlerini topluca ve en yetkili bir ağızdan açıklaması bakımından özel bir önem arz eden konuşmanın⁹ ana hatları şöyle özetlenebilir:

Azerbaycan konusunda Oskanyan, Türkiye'nin bu ülke ile olan dostluğunun değerlendirmesini yapmanın Ermenistan'a ait olmadığını, ancak bu dostluk ve ortak değerlerin diğerlerini (yani Ermenistan'ı) tecrit etmek için kullanılmaması veya bunlardan sadece üçüncü bir tarafın (Azerbaycan'ın) yararlanmaması gerektiğini söylemiş; Türkiye'nin Ermenistan ile ilişki kurmamasının sadece tarihi sorunlardan ileri gelmediğini, Ermenistan'ın Azerbaycan ile olan anlaşmazlığının Türkiye-Ermenistan ilişkilerini rehin aldığını ifade etmiştir.

Karabağ'ın hiçbir zaman bağımsız Azerbaycan'ın bir parçası olmadığını, Sovyet dönemi hariç, bu bölgenin Azerbaycan tarafından da kontrol edilmediğini, Karabağ halkının, anayasa hükümleri çerçevesinde, Azerbaycan'dan ayrılmış olduğunu iddia etmiştir.

Konuşmasında "ambargo" konusuna en geniş yeri veren Oskanyan, Azerbaycan'ın Türkiye'yi Ermenistan'a ambargo koymaya ikna ettiğini, bu ülkelerin Ermenistan ile olan sınırlarını kapamakla Ermenistan'a istedikleri bir çözümü empoze edeceklerini düşündüklerini, ancak Ermenistan ekonomisinin çökmediğini, bilakis bölgedeki diğer ülkelere ileri olduğunu, geçen yıl Ermenistan GSMH'sinin %9,6 büyüdüğünü, 2002 yılının ilk altı ayında bu büyümenin %10 olduğunu ve yılın bu büyüme oranıyla sona ermesini ümit ettiklerini ifade etmiştir.

Diplomatik ilişkiler konusunda Oskanyan, bilinen Ermeni tezini tekrarlayarak, ülkesinin Türkiye ile hiç bir önkoşul olmaksızın diplomatik ilişkiler kurmak istediğini belirtmiştir.

Ermeni Dışişleri Bakanı konuşmasında soykırım kelimesini kullanmamış ancak bu iddiayı "acılı anılar", "eziyetli geçmiş", "kurban olmanın açtığı yaralar" gibi kavramlarla dile getirmiştir. Oskanyan, Türkiye'nin sözde soykırımını tanımasını açıkça

⁹ Konuşmanın tam metni için bkz. Press Release , Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, 26 Haziran 2002.

isteyememiş ve bunu, inkarcılığın hafızayı ortadan kaldırmayacağı, sorumluluğu gerçek anlamda kabul etmenin yeniden güven duymanın ön şartı olduğu, geçmişin önemsiz olduğuna inananların, milletlerin ortak belleğine gömülmüş yüzyıllık anlaşmazlıkları çözümlenemeyeceği gibi sözlerle ifadeye çalışmıştır. Ermenistan Dışişleri Bakanı, ayrıca, Türkiye ile diplomatik ilişki kurulmasının "Ermenistan'ın milli anılarından vazgeçtiği veya uğradığı tarihi haksızlıkları yok saydığı anlamına gelmediğini" de vurgulamıştır.

Ermenistan Dışişleri Bakanının "soykırım" bahsinde ilginç bir görüşü de Türkiye'de bu konuda tek yönlü ve katı yaklaşımdan uzak, çoğulcu ve değişik bir tartışmayı öngören bir hareketin mevcudiyetinden bahsetmesidir.

Türkiye'nin Ermenistan'a karşı Azerbaycan'ı desteklemesinin temelinde Türkler ve Azeriler arasındaki etnik ve kültürel ayniyet olduğu kadar Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve sınırlarının dokunulmazlığını kabul etmemesi ve sözde soykırımın uluslararası alanda tanınması için devamlı gayret sarf etmesi bulunmaktadır.

Oskanyan bu tartışmanın resmi politikayı etkilemediğini, ancak Ermenistan'ın bu tartışmanın var olmasından ve bu konunun artık tabu addedilmekten çıkmış bulunmasından memnun olduğunu belirtmiştir.

Ermenistan Dışişleri Bakanının bu görüşlerini yakından incelediğimizde bazı değerlendirme yanlışları içerdiğini görmekteyiz.

Türkiye'nin Ermenistan'a karşı Azerbaycan'ı desteklemesinin temelinde Türkler ve Azeriler arasındaki etnik ve kültürel ayniyet olduğu kadar Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve

sınırlarının dokunulmazlığını kabul etmemesi ve sözde soykırımın uluslararası alanda tanınması için devamlı gayret sarf etmesi bulunmaktadır. O itibarla, Azerbaycan ile olan anlaşmazlığının Türkiye-Ermenistan ilişkilerini rehin aldığı savı gerçeğin ancak yansımasını ifade etmektedir.

İsminin de gösterdiği gibi Karabağ, tarihi açıdan, bir Azeri toprağıdır. Bu bölgenin hukuken Azerbaycan devletine bağlı olduğu hususunda ise, Ermeniler hariç, kimsenin kuşkusu yoktur. Karabağ'da devlet başkanlığı seçimleri sırasında bu husus Avrupa

Konseyi, Avrupa Birliği, Rusya, ABD ve diğer bazı ÷lkeler tarafından teyit edilmiştir.¹⁰ Diğer yandan Karabağ sorunu bölge ÷lkeleri arasındaki dengeyi, dolayısıyla bölgenin güvenliğini ilgilendirmektedir. Son olarak bu sorunun, bir milyon kadar kişinin zorla sür÷lmüş olması nedeniyle, göz ardı edilemeyecek bir insani boyutu da bulunmaktadır.

Türkiye'nin Ermenistan'a karşı almış olduğu ekonomik önlemler, kara sınır kapısının kapalı olmasından ibaret olduğu için aslında bir ambargo sayılamayacağını daha önce açıklamıştık.¹¹ Ermenistan ile, ateşkesin geçici olarak durdurduğu bir savaş hali içinde olan Azerbaycan'ın bu ÷lkeye karşı ambargo veya başka bir önlem uygulaması gayet doğaldır. Hal böyle iken Ermenistan, büyük bir haksızlığa uğradığını iddia ederek "ambargo"yu kaldırmak için, son zamanlarda özellikle yoğunluk kazandığı gözlemlenen bir çaba içindedir. Bu çerçevede çeşitli ÷lkelerden veya uluslararası kuruluşlardan "ambargo"nun kaldırılması için yardım istenmektedir. Bunun sonucu olarak Avrupa Parlamentosu, Türkiye'de şiddetli tepkilere neden olmuş olan Güney Kafkasya ile ilgili kararında Türkiye'den Ermenistan'a karşı uyguladığı ambargoyu kaldırmasını istemiştir.¹² Başkan Bush "24 Nisan" münasebetiyle yayınladığı mesajda Türkiye'den Ermenistan ile ekonomik ilişkileri yeniden kurmasını beklediğini ifade etmiştir.¹³ İsveç Parlamentosu'nun kabul ettiği bir raporda Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı uyguladıkları ambargoya son vermeleri hususu yer almıştır.¹⁴ Son olarak da Amerikan Senatosu Tahsisler Komitesi, 2003 mali yılında Ermenistan'a 90 milyon dolar yardım yapılmasını kabul eden raporunda¹⁵ Türkiye'nin ambargoyu kaldırmasını ve Kars-Gümrü tren hattını kurmasını talep etmiştir. Diğer yandan Ermenistan'a davet edilen bazı Türk işadamları sınırların açılması lehinde beyanlarda bulunmuşlardır.¹⁶ Kısaca son zamanlarda Türkiye'nin Ermenistan ile olan kara sınırını açması için bir kampanya yürüt÷lmekte olduğu gör÷lmektedir.

Bu yoğun çabalar Türkiye ve Azerbaycan'ın ekonomik alanda uyguladıkları önlemlerin Ermenistan'ı çok zor durumda bıraktığı

¹⁰ Bakınız, Asbarez Online, 2 Ağustos 2002, Armenpress, 7 Ağustos 2002, Arminfo, 24 Ağustos 2002.

¹¹ Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı. 4, Aralık 2001-Ocak-şubat 2002, s. 28.

¹² Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı. 4..., s. 29.

¹³ Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı. 5, Cilt. 2, Bahar, 2002, s. 21.

¹⁴ Asbarez Online, 6 Haziran 2002.

¹⁵ Armenian Assembly of America Press Release, 18 Temmuz 2002.

¹⁶ "Turkey will not Re open Border With Armenia: Minister", *Agence France Press*, 19 Ağustos 2002.

kanısını vermektedir. Oysa Oskanyan'ın İstanbul konuşmasında bu önlemlerin Ermenistan ekonomisini etkilemediğini, bilakis Ermenistan ekonomisinin bölgedeki diğer ülkelerden ileri olduğunu söylediğine ve rakamların da bunu teyit ettiğine göre Türkiye ve Azerbaycan'ın uyguladığı önlemlerin Ermenistan ekonomisini etkilememiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Ermenistan'ın "ambargo"yu kaldırmak için neden bu kadar gayret sarf ettiği sorusu akla gelmekte ve Ermenistan'ın amacının bazı ülkeler ve uluslararası kuruluşlar nezdinde Türkiye ve Azerbaycan'ı şikayet ederek onlara baskı uygulamak amacı ile hareket etmekte olduğu sonucuna varılmaktadır.

Ermeni Dışişleri Bakanının Türkiye ile hiçbir önkoşul olmadan diplomatik ilişkiler kurmak istediklerine dair sözlerine gelince, Ermenistan Türkiye ve Azerbaycan'a karşı düşmanca denebilecek tutumu dikkate alındığında, Türkiye'nin bu ülke ile diplomatik ilişki kurmak için bazı ön koşullar ileri sürmesinin gayet doğal olduğu görülmektedir. Zira, Ermenistan ile önkoşulsuz diplomatik ilişki kurmak bu ülkenin Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarını işgalini zımnen olarak tanımak, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve

Kısaca, önkoşulsuz diplomatik ilişki kurmak Türkiye'nin hiçbir karşılık almadan Ermenistan'ın bütün taleplerini kabul etmesi sonucunu vereceğinden Türkiye'nin çıkarına değildir.

sınırlarının dokunulmazlığını şimdiye kadar resmen kabul etmemiş olduğunu görmezden gelmek ve Türkiye hakkında soykırım iddiaları ileri sürmeye devam etmesine rıza göstermek anlamına gelmektedir. Türkiye diplomatik ilişki kursa dahi Ermenistan'ın soykırım iddialarından vazgeçmeyeceğinin kanıtı, Oskanyan'ın, kurulduğu taktirde, bu ilişkilerin Ermenis-

tan'ın milli anılarından vazgeçtiği veya uğradığı haksızlıkları yok saydığı anlamına gelmeyeceğine dair sözlerinde mevcuttur. Kısaca, önkoşulsuz diplomatik ilişki kurmak Türkiye'nin hiçbir karşılık almadan Ermenistan'ın bütün taleplerini kabul etmesi sonucunu vereceğinden Türkiye'nin çıkarına değildir.

Oskanyan'ın sözde soykırım ile ilgili olarak, bu konuda çoğulcu ve değişik bir tartışmayı öngören bir hareketin mevcudiyetine ve bu konunun artık tabu olmaktan çıktığına dair sözlerine gelince adigeçen, herhalde, Ermeni iddialarını destekleyen çok az sayıda Türk yazara atıfta bulunsa gerektir. Ancak, esas itibariyle ulusal devlete karşı oldukları için Ermeni iddialarını benimseyen bu

kişilerin Türk kamuoyu üzerinde bir etkileri yoktur. Resmi politikayı etkilemediklerini de bizzat Oskanyan ifade etmiştir. Ermeni Bakanın bu gibi marjinal tutumlardan medet ummak yerine son iki yılda Türk kamuoyunda ve siyasi çevrelerinde soykırımı iddialarına karşı büyük bir bilinçlenme vuku bulduğunu dikkate almasında, gerçekçilik yönünden, yarar vardır.

Gerçekten de son iki yılda, Amerikan Temsilciler Meclisinde sözde soykırımı tanıyan bir karar tasarısının son anda Başkan Clinton'un şahsi girişimi sonucunda ertelenmesi, buna karşın İtalya, Vatikan ve Fransa'da "soykırımı" tanıyan kararların alınması,¹⁷ Avrupa Parlamentosu'nun da bu yönde kararlar kabul etmesi¹⁸ Türkiye'de büyük tepkilere ve soykırımı iddialarının getirebileceği tehlikelerin açıkça anlaşılmasına neden olmuştur. Bu durumun sonucu olarak Büyük Millet Meclisi bu konuda oybirliği ile iki karar kabul etmiş,¹⁹ Hükümet soykırımı iddialarını şiddetle reddetmiş ve bu iddiaları kabul eden ülkelerle ve bunlar arasında özellikle Fransa ile ikili ilişkilerde olumsuz gelişmeler yaşanmıştır.²⁰ Bir çok sivil toplum örgütü ve üniversiteler Ermeni sorunu hakkında, en önemlisi 20-21 Nisan 2002 tarihinde Ankara'da yapılan Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi²¹ olmak üzere, çeşitli konferans, sempozyum vb toplantılar düzenlemiş ve soykırımı iddialarının asılsızlığını ortaya koymuşlardır. Son olarak, çeşitli resmi kuruluşların faaliyetlerini bir araya getirebilmek amacıyla "Asılsız Soykırım İddiaları ile Mücadele Koordinasyon Kurulu" adı altında resmi bir kuruluş vücuda getirilmiştir. Bu kurulun en önemli icraatlarından biri de, 2002-2003 öğrenim yılından itibaren, soykırım iddialarının okulların ders kitaplarında yer almasını sağlamak olmuştur. Kısa sayılabilecek bir zaman sonra bu şekilde eğitilen Türk gençleri, günümüze nazaran daha bilgili ve kararlı bir şekilde, soykırımı iddialarına karşı çıkacaklardır.

Bu gelişmeler Türkiye'nin soykırım iddialarını kabul etmesi olasılığının bulunmadığını göstermektedir. Bu durumda Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı soykırım iddialarına dayalı bir politika gütmesinde artık bir yararın bulunmadığı açıktır. Aksine bu

¹⁷ Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", Ermeni Araştırmaları, Sayı 1, Mart-Nisan-Mayıs, 2001, ss. 10-22

¹⁸ Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", Ermeni Araştırmaları, Sayı 3, Eylül-Ekim-Kasım, ss. 25-27; ve "Olaylar ve Yorumlar", Ermeni Araştırmaları, Sayı 4, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2001, ss. 27-31.

¹⁹ Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", Ermeni Araştırmaları, Sayı 1... ss. 13-14; Sayı 4.. s. 29.

²⁰ Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", Ermeni Araştırmaları Ermeni Araştırmaları, Sayı 1..., ss. 16,17.

²¹ Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", Ermeni Araştırmaları Ermeni Araştırmaları, Sayı 5, Cilt: 2, Bahar, ss. 7, 312-324.

Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı soykırım iddialarına dayalı bir politika gütmesinde artık bir yararın bulunmadığı açıktır. Aksine bu politikada ısrarlı olunması Türkiye ile mevcut anlaşmazlığın giderek büyümesine yol açacak bu da sadece Ermenistan'ın değil Güney Kafkasya'da şiddetle ihtiyaç duyulan istikrarın da sağlanmasını daha da güçleştirecektir.

politikada ısrarlı olunması Türkiye ile mevcut anlaşmazlığın giderek büyümesine yol açacak bu da sadece Ermenistan'ın değil Güney Kafkasya'da şiddetle ihtiyaç duyulan istikrarın da sağlanmasını daha da güçleştirecektir.

3. Kanada

Öteden beri Ermeni yanlısı faaliyetleri ile bilinen Kanadalı Senatör Shirley Maheu²² ile Ermeni asıllı²³ Senatör Raymond C. Setlakwe'nin teklifi üzerine Kanada Senatosu, 13 Haziran 2002 tarihinde, sözde soykırım hakkında bir karar kabul etmiştir. Bu kararın işlem kısmının çevirisi şöyledir:²⁴

"Bu meclis (senato)

a. Ermeni soykırımını tanıması ve her türlü inkar girişimlerini veya insanlığa karşı suç olan soykırımını önemsiz gibi gösteren tarihi gerçeği saptırma girişimlerini kınaması ve

b. bundan sonra her yıl 24 Nisanı, tüm Kanada'da, asrın ilk soykırımına kurban düşen 1.5 milyon Ermeniye anma günü olarak tayin etmesi için Kanada hükümetine çağrıda bulunur."

Kararın açıklamaların bulunduğu birinci kısımda, bir propaganda üslubu içinde, bilinen Ermeni iddiaları sıralanmakta ve bu arada 24 Nisan 1915'te Osmanlı Türk makamlarının 2500 kişiyi katlettiği, bundan sonra Ermenilerin sistematik katliamının başladığı, tarihi kayıtların 1915-1918 arasında vuku bulan olayların, 1948 Soykırım antlaşmasında tarif edildiği şekilde bir soykırım olduğunu açıkça gösterdiği, Türkiye Cumhuriyeti

²² Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", Ermeni Araştırmaları, Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos, 2002, s. 25

²³ Montreal Gazette, 15 Temmuz 2002.

²⁴ Bu metnin alındığı kaynak: Armenian National Committee of Canada, Press Release, 13 Temmuz 2002 Ermeni teröristlerinin Kanada'da cinayet amaçlı saldırıları şunlardır: 8 Nisan 1982, Ottawa. Türkiye Ticaret Ataşesi Kani Güngör'ün ağır yaralanması 27 Ağustos 1982, Ottawa. Türkiye Askeri Ataşesi Albay Atilla Altıkat'ın öldürülmesi 12 Mart 1985, Ottawa. Türkiye Büyükelçiliğinin Kanadalı muhafızı öldürülmesi Türkiye Büyükelçisi Çoşkun Kırca'nın ağır yaralanması.

Hükümetinin tarihi kayıtları saptırdığı ve Ermeni soykırımının vuku bulunduğunu inkar ettiği gibi hususlar yer almaktadır. Bu bölümde şimdiye kadar Ermeni "soykırımını" tanıyan ülkeler sayılmakta, bunlara gereksiz yere İsveç eklenirken, Güney Kıbrıs ve Vatikan unutulmuş bulunmaktadır.

Senato'da karşı oy olmaksızın 39 oyla kabul edilmiş olan bu karar Kanada'daki Ermeni toplumunun ülke kamuoyu üzerindeki etkinliğini göstermektedir. Ermeni teröristlerin Kanada'da Türk diplomatlarına karşı işlemiş oldukları cinayetlere²⁵ rağmen halen Ermeni cemaatinin bu derecede nüfuz sahibi olduğunu anlamak zordur. Bu ancak, Ermeni iddialarına etkin bir şekilde karşı çıkılmadığı için bunların zamanla gerçek gibi algılanmaları ve yeterince hatırlatılmayan cinayetlerin de zamanla unutulması ile açıklanabilir.

Bu karar Kanada'yı sözde soykırımı tanıyan ülkeler arasına sokmayacaktır. Zira bu konuda Avam Kamarasının da benzer bir karar alması ve sonunda Kanada Hükümetinin bu kararı uygulamaya koyması gerekmektedir. Bizzat Shirley Maheu "Kazanmış olduğumuzu düşünmemeliyiz. Avam Kamarası ile de uğraşmak mecburiyetindeyiz" demiştir.²⁶ Ermeniler Kanada'da henüz kazanmamış olsalar da bu konuda ilk adımı başarı ile attıklarından şüphe bulunmamaktadır.

4. Karabağ Sorununda Gelişmeler

İncelediğimiz dönemde Karabağ konusunda tarafların bilinen tutumlarında kayda değer bir değişiklik olmadığı görülmektedir.

Başkan Koçaryan, resmi bir ziyaret için gitmiş bulunduğu Arjantin'de Uluslararası İlişkiler Konseyinde yaptığı ve ülkesinin başlıca sorunlarına değindiği konuşmada, "Karabağ halkının kendi kaderini kendi tayin etme hakkını tanıyoruz ve Karabağ hiçbir zaman bağımsız Azerbaycan'ın bir parçası olmadığı için, bu hakkı tanımamızı Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün bir ihlali olarak telakki etmiyoruz. Ayrıca Karabağ'ı işgal etmek için yapılacak girişimlerini yabancısı bir toprağı kanunsuz bir şekilde el koymaya yönelik bir saldırı hareketi olarak göreceğiz" sözleriyle

²⁵ Ermeni teröristlerinin Kanada'da cinayet amaçlı saldırıları şunlardır: 8 Nisan 1982, Ottawa. Türkiye Ticaret Ataşesi Kani Güngör'ün ağır yaralanması 27 Ağustos 1982, Ottawa. Türkiye Askeri Ataşesi Albay Atilla Altıkat'ın öldürülmesi 12 Mart 1985, Ottawa. Türkiye Büyükelçiliğinin Kanadalı muhafızı öldürülmesi Türkiye Büyükelçisi Çoşkun Kırca'nın ağır yaralanması

²⁶ Asbarez Online, 24 Temmuz 2002

Ermenistan'ın uzlaşmaz tutumunu tekrar ettikten sonra Ermenistan'ın Minsk Grubu çerçevesinde yapılan müzakereler yoluyla bu konudaki anlaşmazlığa barışçı bir çözüm bulunmasından yana olduğunu ifade etmiştir.²⁷

İki ülke başkanlarının kişisel temsilcileri olan Araz Azimov ve Tatul Markaryan 15 Mayıs 2002 tarihinde Prag'da bir araya gelmişler ancak görüşmelerinin yararlı olduğunu ve tekrar toplanacaklarını belirtmek dışında bir açıklama yapmamışlardır.²⁸

Adıgeçenler 29 Temmuz 2002 tarihinde tekrar Prag'da toplanmışlar ve yine görüşmelerin içeriği hakkında bir açıklamada bulunmamışlardır. Adı geçenlerin Başkan Aliyev ile Koçaryan'ın yapacakları toplantının hazırlıklarını görüştükleri tahmin olunmuştur.

Başkan Aliyev, Minsk Grubunda yeni Fransız temsilcisi Hugues Pernet'yi kabulü sırasında yaptığı bir konuşmada Ermenistan'ın, "Paris ilkelerini"²⁹ esas alarak müzakerelere başlamaya hazır olduğu ancak Baku'nün anlaşmalara riayet etmediğini iddia ederek dünya kamuoyunu kandırması karşısında bazı ayrıntıları açıklayacağını bildirerek şunları söylemiştir: "Paris'te yapılan görüşmelerde bir çok hususta anlaşmaya varılmıştır. Bunların arasında, Azerbaycan ile Nahcivan arasında Megri'de bir koridorun açılmasına karşılık Ermenistan ile Yukarı Karabağ arasında bir koridorun oluşturulması vardır. Megri'nin Azerbaycan'ın egemen bir parçası olması ve Laçın koridoruna da Ermenistan için benzer bir statü verilmesi kararlaştırılmıştır. Başkan Chirac iki koridorun statüsünün aynı olacağını bir çok kez tekrarlamıştır."³⁰ Bu anlaşmanın Key West³¹ toplantısında Ermenistan tarafından tanınmadığını ifade eden Aliev, bu ilkelerin tekrar geçerli olması halinde müzakerelere başlayacaklarını söylemiş ve Ermenistan Megri'den vazgeçmek istemezken, Azerbaycan'dan Laçın'den feragat etmesini istediğini ifade etmiştir.³²

²⁷ Interfax News Agency, 5 Mayıs 2002

²⁸ Asbarez Online, 15 Mayıs 2002

²⁹ Paris ilkeleri deyiminden Başkan Aliev ve Koçaryan'ın 4-5 Mart 2001'de Paris'te yaptıkları görüşmeler sonunda kabul ettikleri Ermeniler tarafından iddia edilen bazı ilkeler anlaşılmaktadır. Azerbaycan yetkilileri öteden beri ortada prensip olmadığını bunları Ermenilerin icat ettiğini belirtmişlerdir. Bkz. Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos, 2001, s. 12.

³⁰ Turan News Agency, 15 Haziran 2002

³¹ Ömer E. Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 1, Mart-Nisan-Mayıs, 2001, ss. 30-31.

³² Turan News Agency, 14 Haziran 2002

Başkan Aliev'in bu sözleri Ermeni yetkililerinin tepkilerine neden olmuştur. Başkan Koçaryan'ın sözcüsü Vahe Gabrielyan, Ermenistan'ın topraklarından bir kısmı üzerindeki egemenliğini terk etmesinin söz konusu olmadığını söylemiş,³³ Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Ağacanyan ise Ermeni tarafının Azerbaycan'a toprak vermeyi kabul etmediğini, Başkan Koçaryan ve Dışişleri Bakanı Oskanyan'ın bir çok kez Ermeni topraklarının alış-veriş konusu olmadığını belirttiklerini ifade etmiştir.³⁴ Başkan Koçaryan da bu konuda devreye girme gereğini duyarak verdiği bir demeçte Megri'yi Azerbaycan egemenliğine vermenin görüşmelerde söz konusu olmadığını, Karabağ ile Ermenistan arasında egemen bir koridor kurulması konusunun tartışıldığını söylemiştir. Bir soruya cevaben de, Ermenistan'daki muhalefet basınına bakılarak kendisinin zor durumda olduğunun ve bu tür bir haberle durumun patlayıcı hale gelebileceğini ve böylelikle de müzakerelerde güç bir muhataptan kurtulmanın düşünülmüş olabileceği cevabını verdi.³⁵ Koçaryan, zor durum sözleriyle, Ermenistan Meclisi içinde bir grubun kendisini görevden almak için sürdürdüğü ve ancak başarılı olmayan girişimlerini kastediyordu. Savunma Bakanı Serj Sarkisyan ise, adedi üzere, daha sert bir tutum sergileyerek "Ermenistan hiçbir zaman Megri'den vazgeçmeyecek, ayrıca burasını Azerbaycan'ın yarısı karşılığında dahi değiştirmeyecektir" demiştir.³⁶

Musavat Partisi başkanı İsa Gamber, Aliev'in şimdiye kadar reddettiği Paris ilkeleri varlığını böylelikle kabul etmiş olduğunu belirttikten sonra, Azerbaycan topraklarını değiş tokuş etmenin mümkün olmadığını söyledi.

Aliev'in açıklamaları Azerbaycan'da da yankı yarattı. Musavat Partisi başkanı İsa Gamber, Aliev'in şimdiye kadar reddettiği Paris ilkeleri varlığını böylelikle kabul etmiş olduğunu belirttikten sonra, Azerbaycan topraklarını değiş tokuş etmenin mümkün olmadığını söyledi.³⁷ Eski Dışişleri Bakanlarından Tefvik Zülfikarof ise, Laçin Ermenilere verildiği takdirde Karabağ'ın ne olacağı sorusunun akla geldiğini, diğer

³³ RFE/RL 15 Haziran 2002

³⁴ Arminfo, 15 Haziran 2002

³⁵ Medimax, 18 Haziran 2002

³⁶ Interfax News Agency, 3 Temmuz 2002

³⁷ Turan News Agency, 15 Haziran 2002

yandan Ermenistan'a Azerbaycan toprakları verilmesinin Anayasa değişikliğini bunun da bir referandum yapılmasını gerektirdiğini ifade etti.³⁸

Azerbaycan muhalefetinin Aliev'i eleştiren tutumuna karşın Ermenistan'daki muhalefetin Koçaryan'ı kolladığı hatta, kısa zaman önce Koçaryan'ın görevden alınmasını isteyen Cumhuriyet Partisi Başkanı, Albert Bazeyan'ın Karabağ sorununun Ermeni çıkarlarına uygun bir çözümü için Koçaryan ile işbirliğine hazır olduğunu söylemesi dikkatleri çekti.³⁹

Ermeni muhalefetinin bu ılımlı tutumu, herhalde, Koçaryan'ın Paris ilkelerinin, Laçın koridoru Ermenistan egemenliğine verilirken Azerbaycan'ın Megri'den sadece geçiş hakkına sahip olmasını içerdiğini söylemesinden kaynaklanıyordu. Eğer doğruysa bu, tamamen, Ermenistan lehine bir durum yaratmaktadır. Ancak Azerbaycan'ın Ermenistan'a Laçın'de toprak verirken Megri'de sadece geçiş hakkı almakla yetinmiş olmasını kabul etmek zordur.

Bu uzun tartışmalara son verebilmek için "Paris ilkeleri"nin gerçekte neler içerdiğinin bilinmesi gerekmektedir. Bunların kağıda döküldüğü ve ilgili taraflara verildiği de anlaşılmaktadır. Nitekim Koçaryan bu belgenin kendilerinde olduğunu teyit etmiş fakat şimdi yayınlanmasına gerek olmadığını söylemiştir.⁴⁰

Sözkonusu belge yayınlanmadığı sürece tartışmaların süreceği anlaşılmaktadır. Bu konuda yanıltıcı bir husus bu belgenin "ilkeler" içerdiğinden bahsedilmesidir. Taraflar arasında tartışmalar devam ettiğine göre üzerinde mutabık kalınan "ilkeler" in mevcut olmadığı ortadadır. Bir olasılık bu belgenin anlaşma sağlanan konular yanında anlaşılamayan noktaları da içermesidir. Nitekim Azerbaycan Zerkalo gazetesi koridorlar hakkında "Ermeni tercihini" şöyle açıklamıştır:⁴¹

A. Laçın koridorunun egemenliği Ermenistan'a ait olacaktır.

B. Megri koridoru, bir süre, uluslararası barış gücü ve Ermenistan'ın kontrolü altında kalacak, karşılıklı güven tesis edildikten sonra Ermenistan denetimine geçecektir.

³⁸ ibid

³⁹ California Courier Online, 27 Haziran 2002

⁴⁰ Asbarez Online, 19 Haziran 2002

⁴¹ Azg Daily, 9 Temmuz 2002

**Koridorlar konusunda
"Azeri tercihinin" ne
olduğu açıklanmamıştır.
Ancak Azerbaycan'ın Laçın
koridoru karşılığında
Megri koridorunun
egemenliğini istediğini
düşünmek mümkündür.**

C. Karabağ Ermenistan ile bir ortak devlet oluşturacak ancak iç ve dış ilişkilerini kendisi yürütecek ayrıca kendi savunacak kuvvetleri olacaktır.

D. Bu konuda anlaşma yapıldıktan sonra Ermeni kuvvetleri aşamalı olarak işgal ettikleri topraklardan çekileceklerdir.

Koridorlar konusunda "Azeri tercihinin" ne olduğu açıklanmamıştır. Ancak Azerbaycan'ın Laçın koridoru karşılığında Megri koridorunun egemenliğini istediğini düşünmek mümkündür. Aliev'in yukarıda temas edilen beyanları da bu merkezdedir.

Başkan Aliev ve Koçaryan, Nahcivan-Ermenistan sınırındaki Sadarak kasabasında, 14 Ağustos 2002 tarihinde buluşmuşlardır. Bu, iki devlet başkanının aralarında yaptığı 18. toplantı olmuştur.⁴²

Başkan Aliev toplantıdan sonra gazetecilere görüşmeleri "yararlı ve gerekli" olarak nitelendirmiş, çözüm yollarını incelediklerini, geçmiş toplantıların sonuçlarını tahlil ettiklerini, müzakere sürecinin olanaklarını tüketmediği ve görüşmelere devam etmek gerektiği sonucuna vardıklarını, Ekim ayında Moldavya'nın başkenti Kişinev'de Bağımsız Devletler Topluluğu doruk toplantısında tekrar bir araya gelebileceklerini söylemiştir.⁴³

Koçaryan ise bu toplantıda somut sonuçlara varılmadığını ancak görüşmelere devam edileceğini ifade etmiştir.⁴⁴

Bir Türk gazetesine⁴⁵ göre Başkan Aliev, Avrupa Birliği'ne üyeliği görüşmelerinin hızlandığı bir dönemde, Türkiye'ye, Kars-Gümrü sınır kapısının açılması yönünde baskılar yapıldığını ancak Türkiye'yi idare edenlerin bu konuda hiçbir kolaylık göstermeyeceği kanaatinde olduğunu söylemiştir. Bu olaydan birkaç gün sonra Bakü'yü ziyaret eden Devlet Bakanı Reşat Doğu'nun Azerbaycan toprakları kurtarılmadıkça Ermenistan'la ilişki kurulmayacağına dair sözleri⁴⁶ Azerbaycan Devlet başkanının kanaatinde yanılmamış olduğunu göstermiştir.

⁴² Associated Press, 14 Ağustos 2002

⁴³ Agence France Presse, 14 Ağustos 2002

⁴⁴ ITAR-TASS News Agency, 14 Ağustos 2002

⁴⁵ Zaman, 15 Ağustos 2002

⁴⁶ Turan News Agency, 19 Ağustos 2002

**Avrupa Birliği'nce
Brüksel'de yayınlanan bir
bildiride Azerbaycan'ın
toprak bütünlüğü teyit
olundu ve ayrıca Yukarı
Karabağ'ın bağımsızlığının
tanınmadığı belirtildi.**

Aliev-Koçaryan buluşması hakkında Türkiye'nin görüşlerine gelince Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Büyükelçi Yusuf Buluç, Aliev'in, Ermeni karşıtıyla yapmayı öngördüğü görüşmenin, tabiatıyla olumlu bir gelişme olarak telakki edildiğini, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ihlal eden bir işgal durumu mevcut olduğunu, bu işgalin ortadan kaldırılmasının ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün ihyasının Türkiye politikasının başlıca amacı olduğunu söylemiş ve iki lider arasında yapılacak görüşmenin bu doğrultuda adımlar atılmasına vesile teşkil etmesinin temenni edildiğini ifade etmiştir.⁴⁷

5. Karabağ Başkanlık Seçimleri

Karabağ'da devlet başkanlığı seçiminin yapılacak olması bazı uluslararası kuruluşlar ve ülkelerin itirazlarına neden oldu.

Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Walter Swimmer bu seçimin Karabağ sorununa siyasi çözüm bulma çabalarına ters düştüğünü söyledi.⁴⁸ Avrupa Birliği'nce Brüksel'de yayınlanan bir bildiriye Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü teyit olundu ve ayrıca Yukarı Karabağ'ın bağımsızlığının tanınmadığı belirtildi.⁴⁹

Rusya'dan da benzer bir tepki geldi. Dışişleri yetkilisi Boris Malakhov, ülkesinin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ilkesini savunduğunu ve Karabağ'ı bağımsız bir ülke olarak tanımadığını ifade etti.⁵⁰ ABD'de öteden beri aynı görüşte olduğu biliniyordu. Minsk Grubunun Amerikalı Eş Başkan Rudolf Perina seçimden sonra bu tutumu teyit ederek ABD'nin Yukarı Karabağ'ın bağımsızlığını tanımadığını ve bu bölgeyi Azerbaycan'ın bir parçası saydığını söyledi.⁵¹ Türkiye, İsviçre ve Suudi Arabistan ise bu seçimi tanımayacaklarını Azerbaycan'a bildirdiler.⁵² Dışişleri

⁴⁷ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Web sayfası, www.mfa.gov.tr. (Haftalık basın toplantısı , 14 Ağustos 2002)

⁴⁸ Noyan Tapan, 3 Ağustos 2002

⁴⁹ Asbarez Online, 2 Ağustos 2002

⁵⁰ Armenpress, 7 Ağustos 2002

⁵¹ Arminfo, 24 Ağustos 2002

⁵² Ntvmsnbc, 12 Ağustos 2002

Bakanlığı sözcüsü Büyükelçi Yusuf Buluç bu konuda Karabağ'daki seçimin uluslararası hukukun ve AĞİT ilkelerinin açık bir ihlali olduğunu, bu nedenle seçimleri meşru görmediklerini, diğer yandan seçimlerin anlaşmazlığın barışçı yollarla çözümlenmesi çabalarını tehlikeye atacağını söyledi.⁵³

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan bir açıklamada ise bu gibi beyanların Minsk Grubu ortak başkanları (ABD, Fransa, Rusya) ile temas edilmeden yapılmasının nihai bir çözüm aranması çalışmalarını gereksiz yere güçleştirdiği ifade edildi.⁵⁴ Bu sözler Minsk Grubu başkanlarının seçimler aleyhindeki beyanları tasvip etmediklerini ima ediyordu. Ancak eş başkanların ülkeleri Yukarı Karabağ'ın bağımsızlığını tanımadıklarını açıkça belirttiklerinden bu görüşün doğru olması mümkün değildi.

Karabağ başkanlık seçimlerine bir tür yasallık kazandırılabilmesi için Amerikalı Senatör Frank Palonne ve İngiliz Lordlar Kamarası üyesi barones Caroline Fox gibi, her zaman her yerde Ermeni görüşlerini destekleyen bazı kişiler ile az sayıda bazı sivil toplum örgütleri seçimlere gözlemci olarak çağrıldılar. Bunlar seçimlerin serbestce ve bir usulsüzlük olmadan yapıldığına dair raporlar verdiler. Oysa sorun seçimin serbestçe yapılıp yapılmadığında değil bu seçimlerin yapılmaması gerektiğindeydi. Zira, Karabağ'daki Ermeni idaresi, Ermenistan başta olmak üzere, hiçbir ülke tarafından bağımsız bir devlet olarak tanınmadığından başkanlık seçimini meşru olarak görmek mümkün değildi.

12 Ağustos 2002 tarihinde yapılan seçimlerde Gukasyan oyların %89'unu alarak yeniden seçildi. Bu büyük oran Karabağ'da kayda değer bir muhalefet olmadığını veya olmadığını göstermektedir. Diğer yandan Taşnakların güçlü oldukları bu bölgeye Gukasyan'a karşı aday çıkarmamaları ileride kendilerine bazı bakanlıkların verileceği şeklinde izah edilmektedir.⁵⁵

6. ABD Senatosunda Yeni Bir "Soykırım" Tasarısı

New Jersey Eyaleti Demokrat Senatörü Robert Toricelli Temmuz ayı sonunda Senatoya Birleşmiş Milletler 1948 tarihli Soykırım Sözleşmesinin desteklenmesini ve bu sözleşmenin ABD tarafından imzalanmasının 15 yılının dikkate alınmasını öngören ve bir karar tasarısı sundu.

⁵³ *Turkish Daily News*, 29 Temmuz 2002

⁵⁴ *Arka News Agency*, 5 Ağustos 2002

⁵⁵ *Transitions On line*, "A Decisive Victory, But ..", 19 Ağustos 2002

Bu tasarinin bir paragrafında, "Yahudi Holokostu, Ermeni Soykırımı ve Kamboçya ve Ruanda soykırımlarından alınan derslerden gelecek soykırımların önlenmesinde yararlanılması" sözleri vardır.⁵⁶ Böylelikle sadece sözde Ermeni soykırımı konu alan karar tasarısı sunulamayınca, dolaylı bir yolla, yani Yahudi Holokost'unun gölgesine sığınmak suretiyle, bu iddianın ABD Senatosuna benimsetilmesi yolu denenmiş olmuştur.

Ancak 307 sayı verilen bu tasarinin başarı şansının az olduğu görülmektedir. Önce, Amerikan Kongresi'nde 120 kadar üyesi olan Ermeni Caucus'unda⁵⁷ iyi isim yapmış bir çok üye varken, "hediye" karşılığında bir kişinin iş ilişkileri için aracılık ettiği sabit olan ve bu nedenle de Senato'nun Ahlak Komitesi'nce resmen uyarılan⁵⁸ Robert Toricelli'nin 307 sayılı tasarıyı sunmak üzere seçilmesinin isabetli olduğunu söylemek mümkün değildir. Uyarı nedeniyle zor duruma düşen Toricelli, senatodan istifa etmek zorunda kalmıştır.

Diğer yandan 11 Eylül olayı nedeniyle Amerikalıların gözünde stratejik önemi çok artmış bulunan Türkiye'nin şiddetle tepkisini çekecek bir girişimin şu sırada başarı şansı olduğunu düşünmek zordur. Ermeni Causus'u Eş Başkanı Frank Pallone, 16 Ağustos'ta, Erivan'da Ermeni gazetecilere Temsilciler Meclisi'ne de Ermeni "soykırımının" tanınmasını öngören diğer bir tasarı sunulmuş olduğunu, ancak 11 Eylül saldırısının durumu zorlaştırdığını ve kendilerine muhalif olanların Ermeni "soykırımı" konusunu gündeme getirmenin teröre karşı mücadelenin lehine olmayacağını ileri sürdüklerini, kendilerinin buna inanmadıklarını, ancak bu koşullar altında bu konuyu ortaya atmanın fevkalade zor olduğunu söylemiştir.⁵⁹

Son olarak, daima Holokost'un bir benzeri olmadığını haklı olarak ileri süren Musevilerin, Holokost'un Ermeni iddiaları ile aynı düzeye indiren bir tasarıya taraftar olmamaları ciddi bir olasılıktır.

⁵⁶ Tasarinin tam metni için bkz. Armenian National Committee of America, Press Release, 29 Temmuz 2002

⁵⁷ Caucus, belirli bir grubun çıkarlarını korumak üzere Amerikan Kongresi üyelerinin meydana getirdiği topluluğa verilen isimdir.

⁵⁸ *Turkish Daily News*, 1 Ağustos 2002

⁵⁹ *Armenpress*, 16 Ağustos 2002

'ERMENİSTAN' ADI, ERMENİLERİN MENŞEİ VE BAZI ERMENİ İDDİALARI ÜZERİNE

Dr. Erdal İLTER *

'Ermenistan' / 'Armenia' Adı

Ermenistan' adı, tarihte ilk defa, M.Ö. 518 tarihinde Pers Kralı I. Darius (M.Ö. 521-485) tarafından hakkedilen Behistun yazıtında 'Harminiye, Harminiyap, Armina ve Arminiya' adıyla geçmektedir.¹ Bu adın, M.Ö. VI. yüzyıl sonlarında İranlılar tarafından verildiği ve Ermenistan denilen bölgenin, Persler'in Doğu Anadolu'daki satraplıklarından (valiliklerinden) biri olduğu anlaşılmaktadır.² M.Ö. 188 tarihinde kurulan Artaksias Krallığı zamanında, Ârâmice "Yukarı / Yüksek / Dağlık Bölge"³ anlamına gelen 'Ermenistan / Armenia' adı, Muş ve Ahlat bölgeleri için kullanılan coğrafi bir terimdi.⁴ Bu coğrafi ad,

**Türkler ile bütün
yabancıların 'Ermeni'
dedikleri toplumla
'Ermenistan/Armenia'
adının bir ilgisi
bulunmamaktadır.**

sonraları Romalılar tarafın-dan orta ve yukarı Murat suyu ile Kür ve Aras nehirleri boyları için de kullanılmış, bilâhare Av-rupalılar tarafından be-nimsenmiştir.

Kendilerine 'Hay' diyen ve 'Hayk / Haik' adlı bir atadan türedikleri efsanesini yaşatan,

Türkler ile bütün yabancıların 'Ermeni' dedikleri toplumla Ermenistan/Armenia adının bir ilgisi bulunmamaktadır. Asur, Med,

* Tarihçi - Yazar.

- 1 René Grousset, *Histoire de l'Arménie, des Origines à 1071*, II. Baskı, (Paris: Payot, 1973), s. 74; İnyetullah Cemal Özkaya, *Le Peuple Arménien et les Tentatives de Reduire le peuple Turc en Servitude*, (İstanbul: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Yayınları, 1971), s. 10; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (Ankara 1950), s. 101.
- 2 Frédéric Macler, *La Nation Arménienne, Son Passé, Ses Mmalheurs*, (Paris: Fischbacher, 1923), s. 19; Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV - I. Bölüm, Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nebatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Kırallıkları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1951), s. 15.
- 3 V. De Saint Martin, *Mémoires Historique et Géographiques Sur l'Arménie*, (Paris 1818), aktaran M. Fahrettin Kırzioğlu, *Dede-Korkut Oğuznâmeleri*, I. Kitap, (İstanbul: 1952), s. 17.
- 4 M. Fahrettin Kırzioğlu, "Armenya/Yukarı-Eller'de 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermeniler'in Rus İstilasına Âlet Olması ve Mezâlîmi," *Atatürk Üniversitesi Kuruluşu'nun XX. Yıl Armağanı*, C: II, No. 4, (Ankara: A.Ü.Y., 1978), s. 48.

Pers, Part yazıtları ile Ksenophon'un Anabasis'i ve Strabon'un Coğrafyası'nda "Hay" ve "Hayastan"dan bahsedilmemektedir.⁵ Ermeni sempaticanı Profesör Jean Laurent, bir makalesinde Ermenistan ile ilgili olarak: "...Gerçekten, yazılı tarihin başlangıcından beri bu şekilde sınırlanan ülke bir devlet değil, bir coğrafya terimidir. Şüphesiz, Ermeniler'in bu bölgede yaşadıkları olmuştur...Fakat bu bölgeye, sırf Ermenistan adını taşıdığı için, ne Ermeniler'in mukadderatı, ne de Ermenistan Devleti adını taşıyan bir devletin varlığı kesinlikle bağlanamaz"⁶ demektedir.

Kafkas tarihi üzerine yaptığı araştırmalar ile tanınmış olan M. Fahrettin Kırzıoğlu⁷ da, gerek 'Reşideddin-Oğuznâmesi'nde, gerekse 'Kitab-ı Dede-Korkut' ile 'Topkapı Sarayı-Oğuznâmesi' ve 'Bahrü'l-Ensâb'da, 'Ermeni ve Ermeniye / Ermen / Ermenistan ile Hay / Hayk' adlarının bulunmadığına dikkati çekmekte, Ermeniler'in hiçbir zaman 'Armen / Armenya, Ermen' gibi coğrafya ve 'Armeniyân / Ermeni' kavim adını, asla bilmediklerini ve kullanmadıklarını, hep 'Torkomyan (Türkman), Torkomaçi, Askenaz' gibi 'Türkmen / Türkman', 'Saka' (İskit) ve bazan 'Hay, Haykazan / Kaykaniyan' adlarını benimsediklerini ifade etmektedir.

'Ermenistan / Armenia' coğrafya adını ve yabancıların kendilerine verdikleri Armen / Ermeni adını hiçbir zaman benimseyip kullanmayan Ermeniler, oturdukları yerlere Hayastan (Hay-istan=Ermeni Ülkesi) adını vermişlerdir.⁸ Profesör A. Khaçaduryan, 1933 yılında Erivan'da neşrettiği "Ermenistan'ın Çivi Yazısı Devrinin Muhakemeli Tarihi" adlı Ermenice eserinin sonundaki haritada, Hayasa bölgesini 41-45. boylam dereceleri arasında yani Erzurum'un batısından Erivan'ın doğusuna kadar uzanan yerlerde göstermiş ve Hitit kitabelerinde geçen Hayasa'yı Ermenistan olarak tarif etmiştir.⁹ N. Adontz, C. A. Burney ve D. M. Lang da, VIII. yüzyıldan beri Ermenice metinlerde geçen Hayastan adı ile Hitit metinlerindeki Hayasa'yı birleştirerek, "Hay" adına

⁵ Eski Sovyet dilbilimcisi Nicolai Marr'a göre, Ermeni kilisesinin Ortodoks kilisesinden ayrılmasına kadar, Ermeniler'in millî bir isimleri yoktu. Bkz., Uras, a.g.e., s. 97.

⁶ Jean Laurent, "Les Origines Médiévales de la Question Arménienne," *Revue des Etudes Arméniennes*, Tome I, Fascicule I, (Paris: 1920), s. 2, zikreden Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1922*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975), s. 87.

⁷ "Dede-Korkut Oğuznâmelerine Göre: Kars'ın Anı (Arpaçayı boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsara-kan / Kalbaş Hanedanı," *VII. Türk Tarih Kongresi*, I. Cilt, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972), s. 225 not 62; Ayrıca bkz., M. Eugène Boné, *L'Arménie*, (Paris: 1839), s. 3.

⁸ M. Streck, "Ermeniye," *İslâm Ansiklopedisi*, IV. Cilt, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1964), s. 322 b; Uras, a.g.e., s. 101-106; David Marshall Lang, *Armenia, Cradle of Civilisation*, (London: 1980), s. 114.

⁹ Uras, a.g.e., s. 104.

dayanarak Hayasalılar'ın Ermeniler'in ataları olduklarını ileri sürmüşlerdir.¹⁰

Ermeniler yaşadıklarını iddia ettikleri toprakları iki kısma ayırıyorlardı: Büyük Ermenistan (Asıl Ermenistan) ve Küçük Ermenistan. Büyük Ermenistan, Batı'da Fırat nehrinden Doğu'da Kür (Kura) nehrine kadar çiziliyordu ve 15 vilâyete bölünmüştü.¹¹ Kızılırmak menbâlarına kadar genişleyen Küçük Ermenistan ise 3 vilâyete ayrılmıştı. Asıl Ermenistan'ın ortadan kaldırılmasından sonra teşekkül eden ve Ermenilik ile ilgilenen ilim adamlarının Küçük Ermenistan veya Kilikya Ermeni Krallığı adıyla belirttikleri prensliğin toprakları Kilikya¹² da, sahil ve dağlık olmak üzere iki kısımdı.¹³

M.S. VI. yüzyılda, 536'dan sonra Bizanslılar ele geçirdikleri Ermenistan/Armenia bölgelerini 4'e ayırdılar: Merkezi Theodosiopolis (Garin=Erzurum) olan ve Kars ilinin batısında bulunan Çoruh bölgesinin başşehri Baeberdon/Payper/Baberd (Bayburt) ile Trabzon, Cérasonte (Giresun), Yeşilirmak boyunda Satala, Nikopolis bölgeleri Armenia Prima, I. Armenia'yı teşkil ediyordu. Sebasteia (Sivas) bölgesi II. Armenia'yı, Melitene (Malatya) çevresi III. Armenia'yı, Tunceli-Diyarbakır bölgeleri de IV. Armenia'yı ihtiva etmekte idi.¹⁴

Araplar ise Ermenistan/Ermeniye adını, Kür (Kura) nehri ile Hazar Denizi arasındaki sahaya yani Curzân (Gürcistan=İberya), Arrân (Albanya) ve Derbend (Bâb al-Abvâb=Demir Kapı) boyuna kadar uzayan Kafkasya'nın dağlık kısmına teşmil ettiler.¹⁵ Araplar

¹⁰ Bkz., N. Adontz, *Histoire d'Arménie: Les Origines* (du X au VI s.av.J.C.), (Paris 1946), s. 27-34; C. A. Burney-D. M. Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1971), s. 179; Lang, a.g.e., s. 114.

¹¹ Jean Laurent, *L'Arménie Entre Byzance et l'Islam Depuis la Conquête Arabe Jusqu'en 886*, II. Baskı, (Lizbon: 1980), s. 41-44; Uras, a.g.e., s. 18-21.

¹² Kilikya, Toros dağları, Amanos dağları ve Akdeniz arasında kalan bölgedir. 1852 ve 1853 yıllarında güney Anadolu'da inceleme gezisi yaparak, gördüklerini yıllar sonra bastıran V. Langlois, "Tarsus çayı ile Seyhan nehrinin teşkil ettiği deltada pekçok manda beslendiğinden, mandanın adı olan Kilik bu bölgeye ad olarak verilmiştir." demektedir. Bkz., V. Langlois, *Eski Kilikya*, (Mersin: 1947), s. 5; Herodotos ise, Fenikeli Agenor'un oğlu Kiliks'in adının bölgeye alem olduğunu yazmaktadır. Bkz. *Herodot Tarihi*, çev., Ö. Rıza Doğrul, II. Cilt, (İstanbul: 1943), s. 187.

¹³ Kilikya'da kurulan Ermeni prensliği ve bu prensliğin Türkler'le olan ilişkileri hkn. bkz., Erdal İtler, *İçel'de Ermeni Faaliyetleri*, (Ankara: 1974), s. 19-89; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu - Ermeni İlişkileri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), s. 20-40; Mim Kemal Öke, "Hukuk-Tarih-Siyaset Üçgeninde Kilikya Ermeni Krallığı Polemiği," *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 46, Şubat 1987, s. 115-128; Mehmet Ersan, "Kilikya Ermeni Krallığı'nın Türkiye Selçukluları'na Tabiyeti Meselesi," *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, (İzmir: 1999), s. 301-315; Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Ermeni Baronluğu Tarihi*, (Ankara: 1990).

¹⁴ Laurent, a.g.e., s. 40; Grousset, a.g.e., s. 239.

¹⁵ Streck, a.g.m., s. 322 b; Uras, a.g.e., ss. 16-21.

Sınırları esneklik gösteren ve yüzyıllar boyunca birçok devletin işgal ve istilâsına uğramış bir geçit ve çarpışma sahası olan bu bölgelerde hiçbir zaman devamlı, mütecanis ve millî bir Ermenistan devleti mevcut olmamıştır.

da bölgeyi "Armenia I-IV" tarzında tamamen farklı tasnif etmişlerdi: I. Ermeniye: Arrân (Albanya), Şirvan, Beylekan ve Berdea ile Hazar Denizi'ne kadar uzanan yerler; II. Ermeniye: Curzân (Gürcistan=İberya); III. Ermeniye: Dvin, Vaspurakan, Şırag (Şüregil), Bagrevan (Bagre-vand=Eleşgert bölgesi) ve Nahçıvan gibi Kür-Aras ve Van arasındaki yerler; IV. Ermeniye: Şımşad (Murad boyunda Palu bölgesinde), Kalikala (Erzurum), Khilât (Ahlât), Arceş (Erciş) ve Bucunays (Apahunik) gibi batıdaki bölümleri ihtiva eden yerler anlaşılmakta idi.¹⁶

Sınırları esneklik gösteren ve yüzyıllar boyunca birçok devletin işgal ve istilâsına uğramış bir geçit ve çarpışma sahası olan bu bölgelerde hiçbir zaman devamlı, mütecanis ve millî bir Ermenistan devleti mevcut olmamıştır. Küçük küçük prenslikler, civardaki büyük devletlere tâbi olarak, muayyen bölgelere hükmetmişlerdir. Ermeniler için vatan prenslikleri olmuştur. Vatanseverlikleri de bu sebeple mahallî niteliktedir. Ermeniler'i bir arada yaşatan unsur, bir milleti belirtmek için tek başına asla yeterli olmayan ananeler, dil ve din olmuştur.¹⁷ Ermenistan, siyasî bağımsızlık olarak, sadece kişisel hürriyet fikrini tanımıştır.¹⁸

XII. yüzyıldan itibaren, Ermenistan/Armenia adına, XIX. yüzyıl ikinci yarısına kadar atlaslarda tesadüf edilmeyecektir. Ermenistan coğrafya adı, XIII. yüzyıldan itibaren yerini "Turkomania=Türkmen Ülkesi"ne bırakacaktır.¹⁹

Ünlü Alman coğrafya ve haritacısı Heinrich Kiepert (1818-1899)'in Berlin'de basılmış olan "Grosser Handatlas" adlı büyük atlasında Ermenistan gösterilmemiştir.²⁰ Berlin'de yayınlanan Neu Deutsch Allgemeine Zeitung gazetesinin 16 Kasım 1890 tarihli nüshasında "Ermeni Meselesi" başlıklı bir makalede de,

¹⁶ Laurent, a.g.e., ss. 44-45; Streck, a.g.m., s. 323 a.

¹⁷ Laurent, a.g.e., s. 175.

¹⁸ Kevork Aslan, *Etudes Historiques Sur Le Peuple Arménien*, (Paris: 1909), s. 165.

¹⁹ Geniş bilgi için bkz., Tuncer Baykara, "Doğu Anadolu=Türkmenia (Türkmen Ülkesi)," *Atsız Armağanı*, (İstanbul: 1976), s. 61-66.

²⁰ Ahmet Hulki Saral, *Ermeni Meselesi*, (Ankara: 1970), s. 11.

"...Binâenaleyh Ermenistan isminin tarihçe hiçbir ehemmiyeti olmadığı gibi, coğrafya nazarında bu isim o kadar vâsidir ki, Ermenistan'ın hu-dudunu ta'yîn etmek için Mösyö Kiepert bile çok müşkilât çekecektir..." denilmektedir.²¹ 1890 yılında Leipzig'de basılmış olan Allgemeiner Handatlas adındaki büyük atlasla ise 'Armenie' adı yazılıdır.²² Anlaşılacağı gibi Ermenistan coğrafya adı, Rusya ve İngiltere'nin gayretleriyle 1878 Berlin Antlaşması ile suni olarak ortaya çıkarılan 'Ermeni Meselesi'nden sonra siyasi bir anlayışla atlaslara geçmeye başlamıştır.

1. Ermeniler'in Menşei Üzerine

Ermeniler'in menşei ve Ermeni tarihinin başlangıcı kesin bir karara bağlanamamış, muhtelif rivâyet ve mitolojik bir takım hikâyelerden ibaret kalmıştır.

Ermeniler'in menşei ve Ermeni tarihinin başlangıcı kesin bir karara bağlanamamış, muhtelif rivâyet ve mitolojik bir takım hikâyelerden ibaret kalmıştır. Ermeni tarihçilerinin bir kısmı ve kilise Ermeniler'in menşeiini Hazret-i Nuh'un oğlu Yafes'e bağlarlar.

Ermeni tarihçilerinin bir kısmı ve kilise Ermeniler'in menşeiini Hazret-i Nuh'un oğlu Yafes'e bağlarlar. Ermeni tarihini, Babil Kulesi'nin yıkılışı ile başlatarak ilk atalarının, Hazret-i Nuh'un torununun torunu olan "Hayk" adında efsanevî bir şahsiyet olduğunu kabul ve iddia ederler. Ünlü Fransız arkeologu Jacques de Morgan,²³ Ermeni tarihçilerinin milletlerinin aslını Kitâb-ı Mukaddes an'anelerine bağlamak için büyük gayret sarfettiklerini, Hayk neslini bunlara yaklaştırmak maksadıyla eski rivâyet ve an'aneleri tahrip ettiklerini belirtmektedir.

Ermeni kilisesi ile bazı Ermeni ekolü ve eski SSCB ilim adamlarının Ermenileri, Jafetik (Ön-Asya yerlisi; Yafesi) gruba ait Kafkasya menşeli bir toplum olarak göstermeleri boşuna değildir. Bu tez, Kafkas dilleri ve özellikle eski Ermenice ve eski Gürcüce uzmanı Sovyet dilbilimcisi Nicolai Marr (1864-1934) tarafından tesis ve temsil edilen Rus Mektebi'nin kabul ettiği ve şiddetle savunduğu bir tezdır. Yâni, Türkiye'ye mücâvir olan bölgede,

²¹ Abdurrahman Küçük, "Ermeni Meselesi," *Türk Kültürü*, Sayı: 234 (1982), s. 734.

²² Saral, *Ermeni...*, s. 11.

²³ *Histoire De Peuple Arménien*, (Paris: 1919), s. 128.

Ermeniler'e menşe ve anavatan arayan görüşlerin tezidir. Bilindiği gibi, Jafetik (Yafesi) tâbiri, Yafes adından gelmektedir. Yafes ise, Hazret-i Nuh'un oğludur ve vatani da Mezopotamya'dır. Jafetik tez (Marr'ın Mektebi), Ermenilerin menşesini Mezopotamya-Kafkasya coğrafi ve arkeolojik temeli üzerine inşa etmektedir. Başka bir ifadeyle, Nuh'un gemisinin oturduğu iddia edilen Ağrı Dağı ve çevresi Ermenilerin anavatanı olarak gösterilmekte, Ermeniler'in de Nuh'un torununun torunu Hayk'tan türediklerine ve Ağrı dağından çevreye yayıldıklarına inanılmaktadır.

Tarihî kayıtlara göre Ermenilerin menşesi hakkındaki rivâyet, Herodotos (M.Ö. 484-425 ?)'un Ermenilerin Frigyalılardan bir zümre olduğu kaydı ile Eudoksos'un (M.Ö. 370) Ermeni dilinin Frig lehçesine benzediği iddiasına dayanmaktadır.²⁴ Herodotos'un yazdıklarını destekleyen ve Ermeniler'in milâttan önce Balkanlar'dan Anadolu'ya geçip eski Frigya yâni Orta Anadolu'ya yerleştiklerini, bilâhare M.Ö. VII. yüzyıl ortalarında Doğu Anadolu'da Urartu bölgesine göç ettiklerini kabul eden tarihçiler vardır.²⁵ Son yarım yüzyılda Anadolu'nun ırkî durumunu inceleyen antropologlar da Ermenileri, doğuş yeri Balkanlar olan Dinarik ırkın doğudaki bileşkesi olarak dikkate almaktadırlar.²⁶

Diğer taraftan, kendilerine türlü türlü menşe arayan ve Ermenileri Urartuların torunları olarak gösteren Ermeni tarihçileri de vardır. Bunlardan çivi yazısı üzerinde çalışmalarıyla tanınan Joseph Sandaljian, lisanî deliller ileri sürerek, Ermenileri Urartuların torunları saymağa ve efsanevî ataları Hayk ile Urartu isimlerini birleştirmeye gayret etmiştir.²⁷ Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan Barışı (1923)'na kadar geçen sürede, siyasî amaçlar güden Ermeni neşriyatında da aynı tez ileri sürülmüştür. Eski Sovyetler Birliği'nde Büyük Ermeni Lügati'ni neşreden Ermeni dili uzmanı Acaryan; Ermenilerin Doğu Anadolu'daki bazı şehir ve dağ adlarının Ermenice olduğu iddialarına karşı, 'Ararat, Van, Daron (Muş), Garin (Erzurum), Masis (Ararat)...' gibi kelimelerin Ermenice ile kat'iyen tefsir olunamayacağını ve Urartu dilinden kaldığını,

²⁴ Grousset, a.g.e., s. 68-69; Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark - II. Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Kırallıkları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1951), s. 561.

²⁵ J. De Morgan, *Essai sur les Nationalités*, (Paris: 1917), s. 52-55; Adontz, a.g.e., s. 179, 206; René Grousset, a.g.e., s. 66-69; René Grousset, s. 61'de Frigya'dan M.Ö. 675'de Tunceli bölgesine göçen "Armeo-Frigler'in, Batıdan gelen ilk Ermeni kolunu teşkil ettiğini belirtmektedir.

²⁶ Metin Özbek, *İnsan ve Irk*, (İstanbul: 1979), s. 155.

²⁷ Joseph Sandaljian, *Histoire Documentaire de l'Arménie des Âges du Paganisme (1410 Av.-305 APR. J.-C.)*, I. Cilt, (Roma: 1917), s. 37-92, 306, 317, 342, 372-384.

'Ermenistan / Armenia' denilen bölgenin coğrafi bir terim olduğu, Ermeni adına bağlı olarak ırkî bir ismi ifade etmediği ve Ermenistan sınırlarının siyasî çıkarlar paralelinde esneklik gösterdiği anlaşılmış olmaktadır.

Horenli Movses'in anlattığı efsanevi krallardan "Aram, Mavanez gibi hâs isimlerin Khald(Urartulu)ların Arame, Menuas gibi kral isimlerinden" geldiğini, 'ayk, Armenak, Amasya, Harma, Ara, Gartos' adlarının ise menşei meçhul ve "hiç şüphesiz Ermenice de değildir. Ermenice olarak bir mânâ ifade etmezler" diye mâhiyetini belirtmektedir.²⁸

Son zamanlarda yapılan araştırmalarda da, Urartu dili ile Ermenice'nin hiçbir alâka ve münasebetinin bulunmadığı ortaya konulmuştur.²⁹

Yukarıda yazılanların ışığında, günümüzde bile menşeleri hakkında Ermeniler arasında muhtelif ve birbirini tutmayan fikirlerin münakaşasının yapıldığı bir gerçektir.

Netice olarak, 'Ermenistan / Armenia' denilen bölgenin coğrafi bir terim olduğu, Ermeni adına bağlı olarak ırkî bir ismi ifade etmediği ve Ermenistan sınırlarının siyasî çıkarlar paralelinde esneklik gösterdiği anlaşılmış olmaktadır. Diğer taraftan, Ermeniler'in menşeinin de kesin bir sonuca bağlanamadığı anlaşılmaktadır. Ancak, tarih boyunca buldukları yerlerde civardaki devletlere tâbî olarak yaşamış olan Ermeniler'in menşelerinin, Balkan yarımadası olduğu yolundaki tarihî kayıtlara da uygun düşen görüşler ağırlık kazanmaktadır.

3. Bazı Ermeni İddiaları Üzerine

Bilindiği gibi, Anadolu toprakları üzerinde en mühim rolü Türkler oynamışlardır. Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilerek Türk yurdu haline gelmesi, Avrupalılara her zaman, kavranamayacak, kabul edilemeyecek ve biraz da hazmedilemeyecek bir durum olarak gözükmiştir.³⁰ Yazılan ve

²⁸ Uras, a.g.e., s. 95-96.

²⁹ Hâmit Zübeyir Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1984), s. 25; Afif Erzen, *Eastern Anatolia and Urartians*, II. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984), s. 75.

³⁰ Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, (New York 1968), Türkçesi: Yıldız Moran, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, (İstanbul: 1979), s. 79.

yazdırılan propaganda mahiyetindeki Ermeni tarihlerinde ileri sürülen iddiaların aksine,³¹ Selçuklu Türkleri, Doğu Anadolu'yu Ermenilerden değil, Bizanslılardan fethetmişler, kendilerini katliâma ve sürgüne tâbi tutanlar da Bizanslılar olmuştur. Daha 1064 tarihinde Ermeni Kars Bagratlı Prensi Gagik-Abbas (Abas), prensliğini Bizans İmparatoru X. Konstantin Dukas'a devretmiş ve karşılığında Kayseri-Niğde bölgesinde Zamantı şehrini almıştı. Vaspurakan Prensi Senekerim 1021 tarihinde ve Ani Prensi II. Gagik-Haçik de 1045 yılında topraklarını İmparator Konstantin Monamak'a hediye etmişlerdi.³² XII. yüzyılda yaşamış olan ve en büyük Ermeni müverrihi sayılan Urfalı Mateos (Matthieu d'Edesse), Vekayi-nâme'sinde Ermenistan'ın Bizans'a devredilmesinden yakınarak şöyle bahsetmektedir:

"İşte Ermeni milleti bu suretle esaret altına alındı. Memleket kâmilen kanla kaplandı ve bir ucundan öbür ucuna kadar çalkanan bir kan deryası haline geldi... Ermeni milletinin Grek milletinin yüzünden çektiği ıstırapları kim birer birer tasvir edebilecektir? Çünkü Grekler, Ermeni milletinin kumandanlarını kendi ev ve eyâletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan'ın krallık tahtını devirmişlerdi... Ermenistan, Greklerin elinden (Türkler tarafından) alındıktan sonra Ermeniler, Romalıların bütün fenalıklarından kurtulmuş oldular... Fakat onlar (Bizanslılar), bundan sonra da... Ermeni mezhebinin tetkiki ile uğraştılar ve Allah'ın Kilisesi'nin içinde kargaşalık çıkardılar... Onlar bu gayretleri ile bütün Ermeni prens ve kumandanlarını Şarktan çıkarıp kendi memleketlerinde ikamet etmeye mecbur ettiler."³³

Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması için ileri sürülen tarihi ve coğrafi delilleri çürütmüş olan ve Ermeniler'in milliyetler prensibine de dayanamayacaklarını belirten Jean Laurent, dikkat çekici şu ifadeleri kullanmaktadır:³⁴ *"Asırlardır Ermeniler, Rum (Roma) İmparatorluğu'na kitle halinde göçüyorlardı. Çünkü, Ermeniler, mizaç itibariyle, diyar diyar dolaşmak hevesi taşımaktaydılar...Ermeni maceracıları, kendilerine bol para veren ve servet sağlayan devletin hizmetine girerlerdi. Bu devlet, onların istedikleri gibi soygun yapmaları ve katliâma girişmelerine izin verdiği sürece sadakatlarna güvenebilirdi. Hıristiyan oldukları için,*

³¹ Msl. bkz., Yves Ternon, *Les Arméniens: Histoire d'un Génocide*, (Paris: 1977).

³² *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Türkçeye çev., Hrnt D. Andreasyan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962), s. 122; Grousset, a.g.e., s. 615-617.

³³ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 111-112, 122.

³⁴ "Les Origines Médiévales de la Question Arménienne," s. 37-46, nakleden Akyüz, a.g.e., s. 88.

herhangi bir hayır işleyerek, katliâm ve soygunlarını (Tanrı'ya) affettirirler, vicdanları rahata kavuşurdu."

Urfalı Mateos'un dediği gibi, Türkler Anadolu'yu Bizans'tan aldıktan sonra Ermeniler gerçekten kurtulmuşlardı. Türkler'in, İslâm'ın gereği dinî müsamahalarındandır ki, Ermeniler dinlerini koruyabilmişlerdir. Bu sebeple onlar, Türkler'in Anadolu fethinde Müslümanlar'a yardım etmişler ve 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans ordusunu terkeden ilk kuvvet olmuşlardı. İşte bundan dolayıdır ki, o devir Hıristiyan yazarları, Ermeniler'i Hıristiyanlığa ihânetle itham etmişlerdir. Ermeniler, Malazgirt Zaferi'nden sonra da Türk idaresi, adâleti ve inanç hürriyetinden yeterince istifade etmişlerdir.³⁵ Bugün İstanbul'da Ermeni Patrikhânesi ile bir Ermeni cemâatinin varlığı da bunu göstermektedir.

Ermeniler, Bizans İmparatorluğu'nda mühim bir rol oynamışlar, devlet yönetiminde ve diplomasi alanında en yüksek mevkilere ulaşmışlar, hatta imparator dahi çıkarmışlardır.³⁶ Ancak ona devamlı olarak ihanet etmişler, imparatorun sadık teb'ası olamamışlardır. Bu sebeple, Ermenilerin kendilerini "Bizans'ın vârisi"³⁷ ilân etmeleri de anlamsızdır. Bizans'ın varisi olmaktan uzak olan Ermeniler, Doğu Hıristiyan İmparatorluğu içinde sindirilememiş, hatta yıkıcı olan bir yabancı unsur olarak kalmışlardır. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u aldıktan (29 Mayıs 1453) sonra kendisini Roma İmparatorluğu'nun yegâne meşru vârisi saymıştı. Fatih Sultan Mehmet'in fetihten önce, Edirne sarayında topladığı yüksek bir mecliste verdiği tarihî ve uzun bir nutukta söylediği gibi,³⁸ Türkler tarihî vazifelerini yerine getirip, atalarına hayırlı halef olduklarını meydana koyarak, daha o tarihlerde, Bizans'ın vârisi olmayı hak edeceklerdi.

³⁵ Türk hükümdarlarının Ermenilere iyi davrandıklarını belirten Ermeni müverrihlerinin sözleri dikkate değer. Urfalı Mateos, Selçuklu Sultanı Melikşah hakkında: "Melikşah, hâkimiyeti boyunca Allah'ın yardımına mazhar oldu. O, bütün ülkeleri fethetti ve Ermenistan'ı sulh ve asayişe kavuşturdu." demektedir (Urfalı Mateos, a.g.e., s. 146). Asırlar sonra, Türkiye Ermenileri eski Patriği Şinork Kalustyan da : "Türklerin asırlar boyu Ermenilerin dinî ve kültürel gelişmesini sağladığını" ifade etmektedir. Bkz., *Türk Ermenilerinden Gerçekler*, (İstanbul: Jamanak Yayını, 1980), s. 28.

³⁶ M. V. Levçenko, *Bizans*, Türkçesi: Erdoğan Berktaş, (İstanbul: 1979), s. 233; Georg Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, (Münih: 1963), Türkçesi: Fikret İşıltan, *Bizans Devleti Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981), s. 134.

³⁷ Hrant Pasdermadjian, *Histoire de l'Arménie (depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne)*, (Paris: 1964), s. 180-192.

³⁸ Fatih'in bu nutku için bkz., Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-i Sâni*, Karolide tercümesi, (İstanbul: 1328), s. 24-37.

1856 Islahat Fermanı'ndan sonra valilik, genel müfettişlik, elçilik, hatta bakanlık mevkilerine bile getirilmeye başlanmışlardı.

Ermeniler Bizans'daki rollerini Osmanlı İmparatorluğu'nda da muhafaza etmişlerdir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, Bursa'daki Ermeni Başpiskoposu Hovagim'i 1461 yılında İstanbul'a yerleştirerek bir fermanla, bütün Ermenilerin Patriği yapmış, böylece Ermenilere hürriyet sağlayan idarî ve dinî imtiyazlar vermiştir.³⁹ Aslında Ermenilerin, Bizans'ın zulmünden korunmaları için Anadolu'da ayrı bir cemaat olarak örgütlenmelerine müsaade eden ilk Osmanlı Padişahı Orhan (1326-1362) olmuştur. 1326 tarihinde Bursa'yı alarak başkent yapan Orhan Bey, Kütahya'daki ilk Ermeni ruhanî merkezini de buraya naklettirmiştir. Mezhep yönünden birlik gösterememeleri sebebiyle, millî harşlarını koruyamamış, Türkleşmiş, hattâ dil olarak bile Türkçe'yi benimsemiş bir topluluk olan Ermeniler,⁴⁰ XIX. yüzyıl başlarında 'Millet-i Sâdıka' adıyla adlandırılıyorlardı. 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra valilik, genel müfettişlik, elçilik, hatta bakanlık mevkilerine bile getirilmeye başlanmışlardı.⁴¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun sadık bir tebaası olan Ermeniler'in birden bire asî bir duruma gelmeleri ve belli bir dönem içerisinde bu durumlarını ısrarla sürdürmeleri tarihçiyi ve siyaset adamlarını düşündürmelidir. Çünkü, Rusya'nın ve İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer toplulukları ayaklandırdığı sırada milletlerarası ilişkiler yönünden bir Ermeni Meselesi mevcut değildi. XVIII. yüzyıl sonlarına doğru Polonyalı seyyah Mikoşa,⁴² Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler'in durumlarını şöyle tasvir ediyordu:

³⁹ *Aspirations et Agissement Révolutionnaires des Comités Arméniens, Avant et Après la Proclamation de la Constitution Ottomane*, (İstanbul: 1917), s. 7; Rh. Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, (İstanbul 1953), s. 8.

⁴⁰ Fuad Köprülü, "Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te'sirleri," *Edebiyat Araştırmaları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1966), s. 239-269.

⁴¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, VIII. Cilt, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962), s. 126-127; Enver Ziya Karal, *Question Armenian, 1878-1923*, (Ankara 1975), s. 7; Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. II: *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, (Londra: Cambridge University Press, 1977), s. 200.

⁴² Mikascha, II, (Leipzig 1793), s. 171, aktaran N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, V, Türkçe Tercümesi: B. Sıtkı Baykal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, 1774-1912, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1948), s. 616.

"Ermeniler'e, Türkler tarafından, herhangi bir milletten daha çok saygı gösterilmektedir. Onlar, Rumlardan daha geniş bir din hürriyetine maliktirler."

Mikoşa, Ermeniler'in eski âdetlerini tamamıyla unutmuş olduklarını izah ettikten sonra devam ediyor:

"Geçmişte kendilerinin ne oldukları üzerinde kat'iyen düşünmüyorlar...Fikir bakımından bir ihtilâl plânını kavrayabilecek kabiliyette değillerdir...Hatta Osmanlı Devleti'nin çökeceği günün yaklaşmakta olduğu kendilerine söylendiği zaman bundan memnun olmadıkları bile görünmektedir."

Mikoşa'nın bu kanaatini paylaşan bir Ermeni ileri geleni olan Mıgırdiç Dadyan da, 1867 yılında kaleme aldığı bir inceleme yazısında Osmanlı rejimine teşekkür etmekte idi. O, yazısında, Osmanlı Ermenileri'nin tam bir hürriyet içinde, sosyal kalkınmalarını Türkler tarafından engellenmeden dinî kurumlarını nasıl geliştirdiklerini şüpheye yer bırakmayan bir şekilde göstermektedir.⁴³ Öyle ise Ermenilerin yüzyıllar boyunca Türklerden zulüm gördükleri, ezildikleri ve himayesiz bırakıldıkları yolundaki iddiaların tarihi gerçeklerle hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Bu iddiaların belgelendirilmemiş oldukları ve zaten belgelendirilmelerine de imkân olmadığı için propaganda mahsulü iftira ve isnatlar olarak kabul edilmelerinden başka yapılacak bir şey yoktur.

⁴³ Bkz., *Revue des deux Mondes*, Haziran 1867, s. 903-928, aktaran Edgar Granville, "La Tsarisme en Asie Mineure", *Revue Politique Internationale*, 1917, Türkçe Tercümesi: Orhan Arıman, *Çarlık Rusyası'nın Türkiye'deki Oyunları*, (Ankara: Yarın Yayınları, 1967), s. 26-27; Ayrıca bkz., Kâmuran Gürün, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, (Londra: 1985), s. 59-61; Erdal İter, *Armenian Church and Terrorism*, (Ankara: KÖKSAV, 1999), s. 27-34.

ERMENİSTAN – TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE SINIR KAPISI SORUNU VE İLİŞKİLERDE EKONOMİK BOYUT

Yrd. Doç. Dr. Sedat LAÇİNER*

Ermenistan'ın bağımsızlığına kavuştuğu günden bugüne iki ülke arasındaki ticaretin artırılması ve bir sınır kapısının açılması sürekli olarak gündemde olmuştur. Bunda en önemli etken Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa'daki Ermeni lobilerinin faaliyetleridir. Ermenistan'ın karşılaştığı ekonomik sıkıntılar nedeniyle Türkiye suçlanmakta ve sınır kapılarının açılması sayesinde Ermenistan ekonomisinin düzeleceği iddia edilmektedir.¹ Bu faaliyetler doğal olarak söz konusu ülkelerin Ermenistan ve Türkiye politikalarına da yansımakta ve Türkiye sınırlarını açması yönünde sürekli olarak bir baskı altında tutulmaktadır.

Lobilerin dışında ülke olarak Ermenistan da ısrarla ekonomisindeki bozulma nedeniyle 'Türk ambargosu'nu sorumlu tutmaktadır.² Bu baskı ve talepler incelendiğinde ekonomik çıkarların önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Coğrafi konumu ve komşuları ile olan nispeten bozuk ilişkileri nedeniyle geçen 10 yıl içinde büyük bir ekonomik buhrana uğrayan Ermenistan, ekonomik sıkıntılarının çözümünde ve Batı'ya açılmada Türkiye'nin neredeyse tek 'çıkış kapısı' olduğunun farkındadır. Türkiye, biraz sonra detaylandırılacağı üzere, Ermenistan için en güvenli, en ucuz ve en kısa çıkış kapısıdır. Ayrıca diğer çıkış noktalarına önemli bir alternatif de sunmaktadır. Dahası Türkiye kendisi başlı başına büyük bir pazardır. Bu durum hem ithalat hem de ihracat için geçerlidir. Ancak söz konusu baskı ve talepler sadece ekonomik nedenlerle açıklanamaz. İşgal ettiği topraklar ve diğer rahatsız edici politikaları nedeniyle Ermenistan dış ilişkilerinde büyük sıkıntılar yaşamaktadır. Bu sıkıntıları gidermenin önemli bir yolu da

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü ve Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (Ankara) öğretim üyesi.

¹ Ermenistan'ın karşılaştığı ekonomik sıkıntılar için Türkiye'yi sorumlu tutan haberler için bkz.: 'Armenian Foreign Minister Discusses Relations with Turkey', *RFE / RLNewslines*, Vol. 4, No. 92, 12 Mayıs 2000; Ben Partridge, 'Armenia: Foreign Minister Says Caucasus Needs Regional Forum', *RFE / RL*, 17 Mart 1999; Ross Vartian, 'Turkish, Azerbaijani Blockades of Armenia and Karabakh Waste U.S. Tax Dollars', *Washington Report on the Middle East Affairs*, Ocak - Şubat 1995, ss. 28-29.

² 'Armenian Foreign...'; Partridge, 'Armenia: Foreign...'

'saldırı'dır. Diğer bir deyişle Ermenistan kendisini savunmak yerine dikkatleri başka noktalara çekerek hem zaman kazanmak, hem de eleştirilerden kurtulmak istemekte, bu nedenle de kendisini haklı saydığı bir konuyu, yani kendisine uygulandığını iddia ettiği 'ambargo'yu bir araç olarak kullanmaktadır.

Lobilerin ve Ermenistan'ın faaliyetleri dışında özellikle ABD, Türkiye'nin bölgesel ticareti daha çok geliştirmesini kendi ulusal çıkarlarına uygun bulmaktadır. Buna göre Batı'nın Kafkasya ve Orta Asya'daki çıkarlarını temsil eden Türkiye'nin bölgede hiçbir devlet ile 'kan davası' içinde olmaması gerekmektedir. ABD bu konuda sadece Türkiye'ye sözlü uyanlarda bulunmakla da yetinmiyor ve aktif olarak bölgesel işbirliğinin altyapısını hazırlıyor. Bunun için bölge ülkelerini hükümet düzeyinde 'teşvik eden' ABD ayrıca sivil toplum kuruluşları aracılığıyla bölge ülkeleri üzerinde bir baskı oluşturmaya da çalışmaktadır. Bu faaliyetlerden bir tanesi de 2002 yılı Mart ayında Kafkas Kadınlar Diyalogu Birliği'nce düzenlenen faaliyetlerdir. Kadınların aracılık ettiği bu girişime Türkiye'den de İstanbul Ticaret Odası (İTO), Arı Grubu, Liberal Demokrat Parti (LDP), Anavatan partisi (ANAP) ve Türk – Ermeni İş Geliştirme Konseyi'nden temsilciler katılmışlardır. Sınır kapısının açılması ve soykırım iddialarının ön planda olduğu gezide Türk tarafı siyasi konulara fazla girmek istemeyip daha çok ekonomik ve kültürel işbirliğinden bahsederken Ermeni tarafı daha çok siyasi konuları gündeme getirmiştir. Geziye katılanlardan gazeteci Serpil Yılmaz'a göre geziyi ABD düzenlemiş ve ismini de Brave Heart Operation yani Cesur Yürek Operasyonu koymuştur. Yılmaz gezinin ABD'den dakikası dakikasına izlendiğini de belirttikten sonra gezi çerçevesinde düzenlenen yemeğe İngiltere büyükelçisinin de katılmasını "anamlı" bulmaktadır.³ ABD, Ermenistan'daki bu faaliyetin dışında yine aynı tarihlerde İstanbul'da Türkiye'deki Büyükelçiliği aracılığıyla Amerikan – Kafkasya İş Geliştirme Konferansı'nı düzenlemiş ve böylece Türk, Azeri, Gürcü ve Ermeni işadamlarını buluşturmuştur. Toplantı için aralarında Ermenistan havayolları Müdürü'nün de bulunduğu ve ağırlıklı olarak inşaat sektöründen 22 Ermeni işadamı gelmiştir.⁴ Bu çalışma için İTO ile yakın işbirliğine giren ABD Elçiliği bu yolla ekonomiyi siyasi yakınlaşmaya zemin olarak görmektedir. ABD'nin 2000 yılında da benzeri bir toplantı düzenlediği hatırlanacak olursa Kafkasya'da

³ Serpil Yılmaz, "'Cesur Yürek' Operasyonu", *Milliyet*, 14 Mart 2002.

⁴ Gila Benmayor, 'TÜSIAD'dan Le Monde Çıkarması', *Hürriyet*, 2 Mart 2001.

Türkiye ve Ermenistan için roller biçtiği ve bunu uygulamaya çalıştığı düşünülebilir.

Avrupa'da ise Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) girmesine olumsuz yaklaşan lobi ve gruplar Ermenistan ile ilişkileri de Türkiye karşıtı argümanlar arasında saymaktadırlar. Örneğin Fransız haber ajansı AFP, "eğer Türkiye AB'ne girmek istiyorsa Ermenistan ile olan ekonomik ilişkilerini geliştirmesi gerekir yorumunda bulunmuştur.⁵ AB üyesi olmayan bir ülkenin Türkiye – AB ilişkilerinde nasıl bu kadar etkili olduğu sorusu ise siyasi ve kültürel sorunlarda aranmalıdır. Ancak sonuçta Ermenistan sınır kapısı ve diğer ticaret sorunlarının çözülmesi için AB'den de ciddi bir baskının geldiği söylenebilir. Devlet Bakanı Reşat Doğru'nun Bakü'de yapmış olduğu "AB de dahil olmak üzere hiçbir uluslararası örgüt Türkiye'yi Ermenistan ile olan sınırı açması için zorlayamaz"⁶ açıklaması da aslında bu baskıyı doğrulamaktadır.

Türkiye – Ermenistan sınır kapısının açılması konusunda dış baskı ve taleplerin dışında iç kamuoyunda da yönlendirici lobi ve gruplar bulunmaktadır. Bunların başında Türkiye Ermenileri ve Ermenistan ile ilişkilerde görece daha liberal bir çizgi izlenmesi gerektiğini savunanlar vardır. Bu kişiler ticari ilişkilerin sorunların çözümünde en önemli araç olduğunu savunmaktadırlar. İkinci önemli grup ise sınır bölgesine yakın halk ve işadamlarıdır. Sınır kapısının açılmasından maddi yararlar uman bu kişiler diğer grupların yönlendirmesiyle abartılı beklentiler içine girmektedirler. Bu kişilerin basın ve siyaset yoluyla ciddi bir lobi oluşturduğu söylenebilir. Bir diğer Türkiye içi lobi ise taşımacılık lobisidir.⁷ Ermenistan üzerinden Azerbaycan ve diğer bölge ülkelerine daha kolay gidebileceklerini düşünen Türk taşımacıları Gürcistan yoluna bir alternatif oluşturma arayışı içindedirler.

Tüm bu grupların çalışmaları sonucunda sürekli bir baskı altında bulunan Türk Dışişleri Bakanlığı kendi isteğiyle, ya da zorunluluktan dolayı geçici çözümler ya da cevaplar üretmektedir. İşin aslına bakılır ise Türkiye'nin şu anki ekonomik durumu itibarıyla hiçbir devletle sınırlarını ticarete kapatma lüksü ve isteği yoktur. Hatta sınır ticaretine sağlamış olduğu kolaylıklar da dikkate alınırsa komşular ile ticaretin artırılması öncelikler arasındadır.⁸

⁵ 'Turkey will not Re-open Border with Armenia: Minister', *Agence France Press*, 19 Ağustos 2002.

⁶ 'Turkey will not...'

⁷ Zeynep Göğüş, 'Rusya'ya Dikkat', *Sabah*, 12 Ağustos 1997.

⁸ Özellikle 1980'li yıllarda sınır ticareti ve komşu ülkeler ile ticarete ağırlık verilmiştir: Nurettin Öztürk, *Türkiye'de Sınır Ticareti, Geliştirilmesi ve Ülke Ekonomisi Üzerindeki Etkileri*, Konferans Metni, 3 Mayıs 2001, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi.

Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olarak kuruluşundan günümüze dek Türkiye tarafından ilişkileri geliştirmek için gösterilen çabalar dikkate alınrsa Türk tarafında ticaretin geliştirilmesi için herhangi bir irade noksanlığı olmadığı anlaşılacaktır.

Ayrıca Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olarak kuruluşundan günümüze dek Türkiye tarafından ilişkileri geliştirmek için gösterilen çabalar dikkate alınrsa Türk tarafında ticaretin geliştirilmesi için herhangi bir irade noksanlığı olmadığı anlaşılacaktır. Hatta Türk Hükümeti kamuoyunu ve Azerbaycan'ı karşısına alma pahasına bazı riskli adımlar⁹ atmaktadır ki bu çabalar yukarıda adı geçen gruplarca görmezden gelinmektedir. Diğer

bir deyişle Ermenistan ya da başka bir ülke ile Türkiye'nin ekonomik ilişkilerini geliştirme isteğinde bir sorun yoktur. Ancak Ermenistan'ın, Azerbaycan topraklarının işgaliyle sonuçlanan saldırgan dış politikası,¹⁰ Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanıma konusunda izlediği güven vermez tutumu ve yaklaşık bir asır önce olduğunu iddia ettiği olayları 'soykırım' olarak nitelendirme konusundaki ısrarı Türkiye ile olan ilişkilerini geliştirmesine engel olmuştur. Bu konuda Türkiye'nin Ermenistan'dan talepleri çok açıktır:

- 1) Sınırların silah zoruyla değiştirilmesine karşı çıkın, sınırları silah zoruyla değiştirmeye çalışmayın ve komşunuz Azerbaycan'ın işgal ettiğiniz topraklarından çıkın,
- 2) Türkiye'nin uluslararası antlaşmalar ile çizilmiş olan sınırlarını tanıdığınızı resmen açıklayın, yasal düzenlemelerinizde ya da

⁹ Nazım Gül ve Gökçen Ekici, 'Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan'ın Dış Politikası', *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, Cilt: 7, Sayı: 1, İlkbahar 2001, s. 381.

¹⁰ Ermenistan dış politikası konusunda bkz.: Sedat Laçiner, 'Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler, 1991-2002', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 2, No: 5, Bahar 2002, ss. 168-221; Kamer Kasım, 'Armenia's Foreign Policy: Basic Parameters of the Ter-Petrosian and Kocharian Era', *Review of Armenian Studies*, Vol. 1, No. 1, 2002, ss. 90-103; Joseph R. Masih ve Robert O. Krikorian, *Armenia at the Crossroads*, (Amsterdam, Hollanda: Harwood Academic Publishers, 1999), ss. 95-132 (Chapter 4, 'Armenia's Foreign Policy'). Karabağ konusunda bkz.: Edgar O'Ballance, *Wars in the Caucasus, 1990-1995*, (Londra: Macmillan Press Ltd., 1997); Kamer Kasım, 'The Nagorno-Karabakh Conflict from Its Inception to the Peace Process', *Ermeni Araştırmaları / Armenian Studies*, Cilt:1, No. 2, Haziran-Temmuz-Ağustos, ss. 170-175; Timuçin Kodaman, *Dağlık Karabağ Olayları*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1993; Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni Münasebetleri ve Dağlık Karabağ Olayları*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Christopher J. Walker, *Armenia and Karabagh, the Struggle for Unity*, (Londra: Minority Rights Group, 1991); Michael P. Croissant, *The Armenia - Azerbaijan Conflict, Causes and Implications*, (Londra: Praeger, 1998); Gerard J. Liberidian (ed.), *The Karabakh File: Documents and Facts on the Question of Mountainous Karabakh, 1918-1988*, (Cambridge: The Zoryan Institute, 1988).

resmi açıklamalarınızda bu konuda soru işaretleri uyandıracak yaklaşımlardan kaçının (Örneğin Türkiye'nin Doğu bölgelerine 'Batı Ermenistan' demekten vazgeçin),¹¹

3) 1915 yılında olan karşılıklı kayıpları siyasete malzeme yapmayın. Diğer ülkeleri ikili ilişkilere katarak Türkiye'ye dış dünyada zarar vermeye çalışmayın.

Görüldüğü üzere Türkiye'nin talepleri anlamsız bir kaprisin sonucu olmadığı gibi yerine getirilmesi imkansız bir dayatma da değildir. Aksine söz konusu talepler son derece makul sayılabilir ve her ülkenin ilişkilerini geliştirmede olmazsa olmaz sayacağı temel unsurlardır. Ayrıca cumhuriyet dönemi incelendiğinde söz konusu taleplerin Türk dış politikasının temel ilkelerinin ve uluslararası hukukun gerekleri olduğu da kolayca anlaşılacaktır. Aslında belirtilmemesine karşın ilişki kurmak isteyen her devlet buna

Türkiye'nin talepleri anlamsız bir kaprisin sonucu olmadığı gibi yerine getirilmesi imkansız bir dayatma da değildir.

benzer koşulların ilişki kuracağı devletçe yerine getirilmesini ister. Özetle hiçbir devlet kendi topraklarını tanımayan, kendisini dünyanın en büyük suçunu (soykırım suçunu) işlemiş olmakla suçlayarak belki de en büyük hakarete

bulunan ve silah zoruyla sınırları değiştirmeye çalışan bir devletle ilişkiye girmek istemez. Örnek verecek olursak; eğer Ermenistan Avrupa'nın ortasında olsaydı, Fransa'nın ya da İtalya'nın sınırlarını tanımasaydı, o ülkeyi soykırım yapmakla suçlasaydı, diğer taraftan da Avrupa'da bir diğer devletin topraklarının yüzde 20'sini işgali altında tutsaydı bu ülkeler Ermenistan ile kolayca ilişkilerini geliştirebilirler miydi acaba?

Tüm bu tabloya karşın gerek içeride, gerekse dışarıda bazı gruplar Türkiye'nin bir an önce Ermenistan ile olan ekonomik ilişkilerini geliştirmesi gerektiğini, bu amaç için de en iyi aracın sınır kapılarının açılması olduğu savunulmaktadır. Bu gruplar tek parça olmamakla birlikte hepsinin ortak savı sınırların açılmasının her iki ülkenin de lehine olacağı şeklindedir. Hatta bu gruplardan bazıları bu yolla Türkiye'nin büyük bir gelire kavuşacağını da iddia

¹¹ Ermenistan Devlet Başkanı ve bazı yetkilileri sıkça Türkiye'den herhangi bir taleplerinin bulunmadığını ifade etmektedirler. Ancak bazı temel yazalar ve bildireler Ermenistan'ın bu konudaki tutumunu muğlak hale getirmektedir.

etmektedir.¹² Diğer bazı gruplara göre ise Türkiye bu yolla Ermenistan'ı ekonomik ve siyasi açılardan kendisine bağlayabilir, bunun sonucunda da sorunlarını çok daha rahat bir şekilde çözebilir. Türkler ile Ermeniler arasındaki sorunların bu kadar yüzeysel olmadığı hatırlanacak olursa bu tür reçetelerin ne kadar işe yarayacağı tartışmalıdır. Buna rağmen sınır kapısının açılmasını talep eden lobiler bölgede, Türkiye'de ve diğer ülkelerde ısrarla görüşlerini savunmaktadırlar. Bu bağlamda çalışmanın amacı söz konusu iddiaları her yönüyle ele almak ve söz konusu beklentilerin ne kadar gerçekçi olduğunu araştırmaktır. Tüm bunlara ek olarak 'Türkiye – Ermenistan ilişkilerinde ekonomi ne kadar katkıda bulunabilir?' sorusunun cevabı da aranacaktır.

İlk olarak makalede sınır kapısının açılmasının yararlı olduğunu belirten kişi ve grupların beklentileri ele alınmakta ve sınır kapısının açılması durumunda bu beklentilerin ne derece gerçekleşebileceği tartışılmaktadır. Bundan sonraki kısımda ise söz konusu beklentilerin gerçekleşmesini engelleyen nedenler ele alınmaktadır. Diğer bir deyişle bu bölüm ekonomik açıdan karşılıklı bağımlılığın Türk-Ermeni ilişkilerinde etkili bir faktör olmasının önündeki yapısal sorunlara odaklanmaktadır. Üçüncü bölümde ise 'Ne Yapmalı' sorusu cevaplanmaya çalışılarak sorunlar için olası çözüm yolları tartışılacaktır. Makalenin sonuç bölümü ise bulguların tartışılmasına ve özetlenmesine ayrılmıştır.

I. BEKLENTİLER

Daha önce de belirtildiği üzere Türkiye ile Ermenistan arasında sınır kapısı açılmasını savunan ve Türkiye'nin Ermenistan ile olan ekonomik ilişkilerini arttırması gerektiğini belirtenlerin ilk beklentileri ekonomi alanında ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda en önemli beklentilerin Türkiye ve Ermenistan'ın ciddi bir atılımı olduğu söylenebilir. Buna göre Türkiye ve Ermenistan'ın dış ticaret hacimleri birkaç kat artacak, ayrıca sınır bölgelerinde gözle görülür bir canlanma yaşanacaktır. Sınır kapısının açılmasıyla birlikte ekonominin dışında siyasi alanda büyük bir gelişmenin yaşanacağı da iddia edilmektedir. Buna göre artan karşılıklı bağımlılık önyarguları azaltırken daha faydacı bir yaklaşımı her iki tarafa hakim kılacaktır.

¹² Orhan Yıldırım, 'İhracatçılar Ermenistan kapısının Açılmasını İstiyorlar', *Zaman*, 12 Ocak 2002; Sami Kohen, 'Elbet Kardeşlik, Ama...', *Milliyet*, 9 Eylül 1997; Neşel Düzel, Kaan Soyak ile Mülakat 'Ermenilerin Toprak Talebi Yok', *Radikal*, 26 Şubat 2001.

1. "Türkiye'nin Ermenistan'a İhracatı Artar" Beklentisi

Bu grup içinde ilk beklenti Türkiye'nin Ermenistan ile olan ticaretten büyük ekonomik kazançlar elde etmesidir. Buna göre büyük bir ekonomik kriz yaşayan Türkiye Ermenistan sayesinde ihracatını büyük ölçüde arttırabilir. Bu konuda rakamlar muhtelifdir ve birkaç yüz milyon dolardan bir milyar dolara kadar çıkar. Örneğin Doğu Anadolu İhracatçılar Birliği Başkanı Cemil Özdemir'e göre sınır kapısının açılması halinde Türkiye'nin bu ülkeye ihracatı 600 milyon doları aşacaktır.¹³ Dış politika yazarı Sami Kohen'e göre ise ihracatımız 500 milyon dolara ulaşacaktır.¹⁴

Bu iddia sahiplerine göre Ermenistan'ın ihtiyaç duyduğu hemen hemen herşey Türkiye'de vardır ve Türkiye ulaştırma ve üretim maliyetleri açısından diğer rakipleriyle kıyaslanamaz avantajlara sahiptir. Ermenistan'ın diğer yakın komşuları olan İran ve Gürcistan'la kıyaslandığında da büyük bir standart ve kalite avantajı vardır. Özetle sınır kapıları açılırsa tüm Ermeniler Türk mallarını tercih edeceklerinden Türkiye'nin ihracatı büyük ölçüde artarken Ermenistan'dan ithalatı Ermenistan'ın düşük rekabet gücü nedeniyle çok düşük bir seviyede kalacaktır.

Ermenistan tüm ihtiyaçlarını Türkiye'den karşılamayacağına ve ciddi bir finansman sıkıntısı içinde olduğuna göre birkaç yüz milyon dolarlık bir ticaret hacmi dahi çok büyük bir başarı sayılmalıdır.

rahatlıkla anlaşılacaktır. Ermenistan tüm ihtiyaçlarını Türkiye'den karşılamayacağına ve ciddi bir finansman sıkıntısı içinde olduğuna göre birkaç yüz milyon dolarlık bir ticaret hacmi dahi çok büyük bir başarı sayılmalıdır.

Türkiye-Ermenistan ticaret hacminin iddialar ölçüsünde artmayacağını anlamada bir diğer yöntem de karşılaştırmalardır.

¹³ Orhan Yıldırım, 'İhracatçılar Ermenistan Kapısının Açılmasını İstiyorlar', *Zaman*, 12 Ocak 2002.

¹⁴ Sami Kohen, 'Elbet Kardeşlik, Ama...', *Milliyet*, 9 Eylül 1997.

Türkiye-Gürcistan ekonomik ilişkilerini bu bağlamda ele alırsak Ermenistan'ın nüfusundan neredeyse üç misli daha fazla bir nüfusa (5,5 milyon) sahip olan ve Türkiye ile iki sınır kapısı (Türközü ve Sarp) bulunan Gürcistan ile Türkiye arasındaki ticaret hacmi yıllık 300 milyon dolar civarındadır.¹⁵ Üstelik bu rakama 100-150 milyon dolar arasında değiştiği belirtilen Türkiye-Ermenistan ticareti de dahildir. Diğer bir deyişle Gürcistan gibi büyük bir pazarla Türkiye arasındaki toplam ticaret hacmi 200 milyon doların altındadır. Kültürel ve siyasi ilişkileri son derece ileri düzeyde olan Türkiye ile 'kardeş ülke' Azerbaycan arasındaki ticaret hacmi ise 2000 yılı verilerine göre yaklaşık 330 milyon dolardır.¹⁶ Yine Ermenistan ile kıyaslanamayacak büyüklükte bir pazar olan, nüfusu 65 milyonu aşan İran ile Türkiye arasındaki ticaret hacmi 1 milyar 200 milyon dolar civarındadır. Üstelik bu rakamın 500 milyon dolarlık kısmı İran'dan alınan doğalgazdan kaynaklanmaktadır.¹⁷ Diğer bir deyişle Ermenistan ile ticaretimizde etkisiz faktör olan petrol ve gaz çıkarıldığında Türkiye - İran ticaretinin gerçek boyutu 600 - 700 milyona kadar inmektedir. Bu bilgiler ışığında sormak gerekir, Türkiye, İran gibi bölgesel bir devle zorlanarak yakalayabildiği bir ticaret hacmini Ermenistan gibi fakir ve bölgenin en küçük devletiyle sadece sınır kapısını açarak nasıl yakalayacaktır? Bu tablo da açıkça göstermektedir ki Türkiye'nin Kafkasya'daki birincil önceliği Ermenistan sınır kapısının açılması değildir. Ekonomik anlamda asıl sorun diğer bölge ülkeleri ile olan ticaretin bir an önce 2 milyar dolar düzeyinin üzerine çıkarılmasıdır. Siyasi gerekçelerle önemi abartılan Ermenistan pazarı dardır, Türk malları için herhangi bir rahatlama sağlayamayacağı gibi Gürcistan ve İran üzerinden yapılan ve 150 milyon doları bulduğu söylenen ticaretin sınır kapısının açılmasından sonra çok daha fazla artmayacağı ortadadır. Ayrıca Ermenistan pazarında ciddi finansman sorunları vardır. Dahası alınan malları takas yapabilecek bir doğal kaynak ya da bu ülkeye özel bir ihraç ürünü de yoktur. Buna karşın Gürcistan, Azerbaycan ve İran pazarları bugüne kadar ihmal edilmiştir ve Ermenistan sınır kapısının açılmasıyla birlikte Türkiye'nin bu pazarlarda ciddi kayıpları olabilir. Özellikle Azerbaycan pazarında Türkiye'nin itibarı Ermenistan'a karşı izlemiş olduğu politikalara bağlıdır. Bu bağlamda Doğu Anadolu'nun kalkınmasının bölgenin

¹⁵ Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı 2000 yılı verileri.

¹⁶ Başbakanlık...

¹⁷ Mehmet Binay, "Türkiye - İran: Dünyanın İki Devi", *NTVMSNBC*, 17 Haziran 2002.

en küçük, en sorunlu ve fakir ülkesi ile sınır kapısının açılmasında gören ihracatçılara İran ve diğer pazarları hatırlatmakta yarar vardır.

Sınır kapısının açılmasının Türk ihracatına büyük katkılarda bulunacağını ileri sürenlerin bir diğer argümanı da Türkiye ve Ermenistan arasındaki iyileşme sonucunda Ermeni diasporası ile olan ticarete yaşanacak iyileşmedir. Doğrudur, dünyanın dört bir yanına yayılmış olan Ermeni diasporasında çok sayıda tüccar ve zengin kişi vardır. Ancak Türkiye'ye ve Türklere dönük kampanyaların kaynağının ve lokomotifinin diaspora olduğu hatırlanacak olursa bu argümanın ne kadar temelsiz olduğu da kolayca anlaşılabilir.

2. 'Doğu Kalkınır' İddiası

Sınır kapısının açılmasından Türkiye'nin kazançlı çıkacağını savunanların en önemli argümanlarından biri de Ermenistan ile ticaret yoluyla Doğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınacağıdır. Başta Kars ve çevresi olmak üzere bölgedeki işadamları Türkiye'nin Ermenistan ile yaşadığı sorunların bölge halkınca ödendiğini belirtmekte ve 'düşmanlıkla' ticaretin ayrı tutulması gerektiğini savunmaktadırlar. Örneğin eski Iğdır Ticaret Odası Başkanı Tayar Oral şunları söylemektedir:

*"Bizim hedefimiz Ermenistan ile ticari ve ekonomik ilişkiler kurmaktır, bu nedenle iki ülke arasındaki sınırın açılması bir zarurettir."*¹⁸

Oral'a göre Iğdır ve çevresindeki halk Türkiye'nin büyük şehirlerinden oldukça uzak yaşamakta, bu nedenle bu şehirlerdeki ekonomik faaliyetlerden yeterince yararlanamamaktadırlar, oysa ki Ermenistan çok yakındır ve bölge halkına bir açılım sağlayabilir.¹⁹ Benzeri görüşleri savunan bir diğer kişi ise yukarıda da ismi geçen Doğu Anadolu İhracatçılar Birliği Başkanı Cemil Özdemir'dir. Özdemir sınır kapısının açılması halinde 600 milyon dolarlık bir ihracat artışı beklediklerini belirttikten sonra "ticaret başkadır, düşmanlık başkadır" demektedir.²⁰ Buna karşın sayın Özdemir İran, Gürcistan ve Azerbaycan gibi bölgenin en önemli ülkeleri ile sınır kapıları sonuna kadar açıkken tüm bölgenin ihracatının 2001

¹⁸ 'Turkey will not...'

¹⁹ Turkey will not...'

²⁰ Orhan Yıldırım, 'İhracatçılar Ermenistan Kapısının Açılmasını İstiyor', *Zaman*, 12 Ocak 2002.

**Ermenistan sınır kapısının
açılmasının bölgeye
yapacağı yararların
abartıldığı ve bu konuda
ciddi bir manipülasyonun
yürütüldüğü açıktır.**

yılında neden sadece 189 milyon 821 dolarda kaldığını açıklayamamaktadır. Diğer bir deyişle bölgede çok sayıda sınır kapısı açıkken, bölgenin en fakir ülkesi olan Ermenistan ile açılacak bir sınır kapısının Doğu Anadolu'nun ihracatını nasıl 3 kattan fazla arttırabileceği halen

merak konusudur.

Ermenistan sınır kapısının açılmasının bölgeye yapacağı yararların abartıldığı ve bu konuda ciddi bir manipülasyonun yürütüldüğü açıktır. Nasıl İran ve Gürcistan sınır kapıları Doğu Anadolu Bölgesi'ni kalkındıramadıysa Ermenistan sınır kapısı da kalkındırmaz. Bunun bir çok nedeni olmakla birlikte ilk ve en önemli neden Ermenistan'ın çok küçük ve fakir bir pazar olmasıdır. İkincisi Ermenistan bölgeden ihtiyaç duyduğu malları dolaylı yollardan (İran ve Gürcistan üzerinden) almaktadır. Sınır kapısının açılmasıyla bu ticaretteki artış sanıldığı gibi onlarca kat olamaz. Üçüncü olarak bölge sınır ticaretine hazırlıklı değildir. Bu doğrultuda herhangi bir hazırlık yapılmamıştır. Özellikle ulaşım ve diğer alanlardaki altyapı sınır ticaretinin bölgeye herhangi bir katkıda bulunmasını engellemektedir. Gürcistan ve İran deneyimleri bunu açıkça göstermektedir. Tıpkı Güneydoğu'da olduğu gibi bu ülkeler ile yapılan ticaretten elde edilen gelirler İstanbul, Ankara ve özellikle güney illerimize akmaktadır. Ticaretten çok az pay alan bölge işadamları dahi yatırımlarını bölgeye yapmamakta, bunun yerine güney illerinde turizm yatırımlarına yönelmektedirler. Diğer bir ifadeyle bölge sermaye tutmamakta, bu haliyle 'dipsiz bir kuyu'yu andırmaktadır. Hal böyle olunca Ermenistan'ın ya da bölgedeki herhangi bir devletin ekonomik anlamda bölgeye bağlanması düşünülemez. Bunun olabilmesi için bölgenin kültürel, sosyal, siyasal ve teknik açılardan uluslararası ticarete hazırlanması gerekmektedir. Kars, Erzurum, Iğdır-Ağrı üçgenindeki ulaşım, haberleşme ve diğer alt yapı ihtiyaçları tamamlanmadığı, bölge ülkeleri ile ne tür bir ticaretin yapılabileceği konusunda ulusal, bölgesel ve uluslararası politikalar belirlenip, kararlılıkla yürütülmediği sürece sınır kapısının açılmasının ya da kapalı tutulmasının bölgeye ciddi bir katkı sağlamayacağı açıktır. Belki bu sayede küçük bir grup gelirini arttıracaktır. Bu bağlamda iki milyonluk fakir bir ülke ile sınır kapısının açılması için ciddi bir lobi yürüten bölge işadamlarının

bölgenin nispeten büyük pazarlarıyla olan ilişkilerini neden geliştiremediklerini sorgulamaları, bu konuda ulusal karar alıcıları da zorlamaları gerekmektedir.

Bölgenin Ermeniler ile geliştirilecek iyi ilişkilerle kalkınacağı iddialarında belirtilmesi gereken bir diğer nokta da turizmdir. Özellikle Türk Ermeni İş Konseyi Başkanı Kaan Soyak'a göre ilişkilerin yumuşaması ve kapıların açılması sonucunda Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu illerine Ermeni turistler akın edecektir. Soyak şöyle açıklıyor bu iddiasını:

"Eğer sıcak bir hava oluşursa, bu Türkiye'ye her yıl en az 30 - 40 bin Ermeni gelmesi demektir. Bu da Doğu ve Güneydoğu'ya sırf Ermeni turistlerden 180 milyon dolar kazandırır.... Ermeniler, Kayseri, Adana, İskenderun, Mersin, Diyarbakır, Malatya, Elazığ, Antep, Maraş, Van gibi geçmişte atalarının yaşadığı, anayurt olarak gördükleri yerleri gelip görmek istiyorlar. Biri köyde ayran içmek istiyor, diğeri hiç Muş'u görmemiş, doğma büyüme Amerikalı ama Muş elması yemek istiyor, bir başkasının dedesi Urfalı, Urfa kebabı yemek istiyor, bir diğeri Ermeni kilisesini gezmek istiyor. Böyle bir turizm ilişkisi gerçekleşirse, Elazığ'da bir Hilton, Diyarbakır'da bir Hyatt Regency'nin açılması hayal değildir."²¹

Kendisi işadamaı olmasına karşın Sayın Soyak'ın aritmetiğinin ve ticaret yaklaşımının bu kadar 'zayıf' olması şaşırtıcıdır (!): Her şeyden önce kebab ve Muş elması bu kadar pahalı mıdır ki 30 - 40 bin turist 180 bin dolar gelir getirsin? Sayın Soyak'ın hesabını kullanacak olur isek Türkiye'ye her yıl gelen 10 milyonu aşkın turistten bırakması gereken gelir miktarı 50 milyar doları aşardı. Böylesine az bir turist ile böylesine büyük bir geliri sağlayabilen yeryüzünde herhangi bir ülke var mıdır? Bu da bir diğer tartışma konusudur. Bu hesaplarda dikkati çeken bir diğer husus da Amerikalı 30 - 40 bin Ermeninin her yıl sadece Muş elması yemek, dedelerini yâd etmek için Muş'un dağlarına gelmesi olsa gerektir. Böylesine büyük bir geliri Ermenistan'ın dahi bu kadar az bir Ermeni turistle sağlayamadığı hatırlanacak olursa bu kişilerin Türkiye'ye 200 milyon dolara yakın bir miktarı bırakmayacakları açıktır. Ayrıca Türkiye'nin sınırları dünyanın her tarafındaki tüm Ermenilere her zaman açık olmuştur ve halen de açıktır ve isteyen her Ermeni yılın her mevsiminde Şanlıurfa'ya gelip kebab yiyebilmektedir. Fakat Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da henüz 180 milyon doları gören olmamıştır. Bu noktada akla gelen soru "Acaba

²¹ Neşe Düzel, Kaan Soyak ile Mülâkat 'Ermenilerin Toprak Talebi Yok', *Radikal*, 26 Şubat 2001.

Sınır kapısının açılması tartışmalarında Doğu Anadolu Bölgesi ile ilgili belirtilmesi gereken bir diğer nokta da 'sınır ticareti' ile 'sınır kapısı' açılması konusunun karıştırılıyor olmasıdır.

Ermeniler elma ve kebabın yanında bir de soykırım iddialarının Türk halkınca tanınmasını mı istiyorlar, yoksa soykırımsız Muş elması yiyemiyorlar mı?" oluyor.

Sınır kapısının açılması tartışmalarında Doğu Anadolu Bölgesi ile ilgili belirtilmesi gereken bir diğer nokta da 'sınır ticareti' ile 'sınır kapısı' açılması

konusunun karıştırılıyor olmasıdır. Oysa ki sınır ticareti özel bir dış ticaret şeklidir ve sınır kapısı olan her yerde sınır ticareti yapılması şart değildir. Türkiye'nin son dönemde izlemiş olduğu politika sınır ticaretine sınırlamalar getirme yönündedir.²² Bu nedenle sınır kapısının açılması halinde Kars ve çevresinde beklenenin çok altında bir gelir sağlanabileceği de unutulmamalıdır.²³ Belirtilmesi gereken bir diğer husus da sınır ticareti yapılabilse dahi bunun geçici ve mevcut sorunları örtücü bir yol olmasıdır. Sınır kapısının açılması ve izin verilmesi halinde sınır ticareti yoluyla gelecek olan gelirler geçici bir rahatlama sağlayabilir ve Kars bölgesinin asıl yapısal sorunları görmezden gelinebilir. Oysa ki Kars'ın asıl sorunu sınır kapısının kapalı olması değil dinamik ve sağlıklı bir kalkınma gücüne sahip olamamasıdır. Nitekim bunun sonucu olarak sınırların kapalı olmasına rağmen Türkiye'nin hemen hemen her bölgesinden Ermenistan'a diğer ülkeler kullanılarak ihracat yapılırken Kars'tan yapılan ticaret ihmal edilebilecek düzeydedir.²⁴ Bu da göstermektedir ki Kars ve çevresinin temel sorunu sınır kapısı ya da mesafelerin yakın olması değildir. Ancak sınır kapısı tartışmaları asıl sorunları gölgede bırakmaktadır.

3. Taşımacılık Lobisi ve Beklentisi

'Doğu sınırları kalkınır' ya da 'ihracat artar' savlarına benzer bir

²² Özgür Politika gazetesinin iddiasına göre Türkiye Hakkari, Ağrı, Doğubeyazıt ve Şırnak'ta sınır ticaretini engellemekte, Iğdır'da ise Nahçıvan ekonomisine destek olmak amacıyla izin vermektedir: 'Sınırdaki Ayrımcılık Yapılıyor', *Özgür Politika*, 15 Temmuz 2002. Bu tür yorumlar yapılırken uluslararası anlaşmalar da dikkate alınmalıdır. Diğer bir deyişle sınır ticaretine getirilen sınırlamalar sadece ulusal gerekçelerle değil, Türkiye'nin imzalamış olduğu anlaşmalar düşünülerek yapılmaktadır.

²³ 'Sınır ticareti' ve Türkiye uygulamaları konusunda detaylı bir araştırma için bkz.: Nurettin Öztürk, *Türkiye'de Sınır Ticareti, Geliştirilmesi ve Ülke Ekonomisi Üzerindeki Etkileri*, Konferans Metni, 3 Mayıs 2001, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi.

²⁴ Naif Alibeyoğlu, *NTV*, Ermenistan Dosyası programı, 5 Temmuz 2000.

durum da taşımacılık alanında yaşanmaktadır.²⁵ Bilindiği üzere Türk taşımacılık sektörünün İran ve Gürcistan bölgelerinde ciddi sorunları bulunmaktadır.²⁶ Özellikle İran'da Türk taşımacılık firmaları önemli sıkıntılarla karşılaşmakta, bu nedenle Ermenistan'ı sorunlarını azaltabilecek bir alternatif olarak görmekte ve bu ülke ile olan sınır kapısının açılmasını özellikle istemektedirler. Diğer bir deyişle Ermenistan dışındaki pazarlardaki sorunlarını çözme konusunda hükümeti ikna edemeyen gruplar Ermenistan alternatifine yönelmektedir. Oysa ki diğer bölümlerde belirtilen nedenlerden dolayı Ermenistan en azından şu an için gerçek bir alternatif olamaz. Bu durumda Ermenistan'dan çok daha önemli transit geçit bölgeleri olan Gürcistan ve İran yollarındaki sorunları çözmek ilk akla gelen ve de en etkili çözümdür. Eğer Türk Hükümeti bu ve diğer gruplardan baskı görmek istemiyorsa söz konusu alanlardaki sorunları çözmek için daha fazla gayret göstermelidir.

4. Petrol Boru Hatları ve Sınır Kapısı

Türkiye'nin ekonomik anlamda kazançlı çıkacağını iddia edenlerin bir diğer iddiası da Azerbaycan petrollerini dış dünyaya taşıyacak hattın Türkiye'ye ulaşması için en ideal yolun Ermenistan olduğu, Türkiye'nin Ermenistan ile olan siyasi ve ekonomik ilişkilerini geliştirmesinin bu konuda önemli bir katkı sağlayacağıdır. Örneğin gazeteci-yazar Sami Kohen'in hesabına göre boru hattı için en kestirme yol Ermenistan'dır. Hattın Ermenistan üzerinden geçmesi maliyeti azaltacağı gibi Türkiye'nin Erivan üzerinde daha etkili olmasını da sağlayabilir.²⁷ Sayın Kohen'in bu konuda göz ardı ettiği nokta ise Ermenistan ile Türkiye arasında bir güvenin mevcut olmadığı gerçeğidir. İki ülke arasındaki herhangi bir anlaşmazlıkta böylesine devasa bir yatırımın geleceği ne olacaktır? Kohen diyor ki "eğer Ermenistan uzlaşmaya yanaşmazsa, (Türkiye) sınırını her an kapatabilir..."²⁸ Milyarlarca dolarlık stratejik yatırımların böylesine kaygan zeminler üzerine inşa edilemeyeceği açıktır. Türkiye - Ermenistan

²⁵ Zeynep Göğüş, 'Rusya'ya Dikkat', *Sabah*, 12 Ağustos 1997.

²⁶ Gürcistan yollarında en önemli sorun yetersiz ve bakımsız altyapı, istikrarsızlık, rüşvet, yolsuzluk ve can güvenliği eksikliğidir. Sık sık yollar kesilmekte ve haraç alınmaktadır. Ancak sınır kapısının açılması halinde benzeri bir durum ile Ermenistan'da da karşılaşılması muhtemeldir. Çünkü ekonomik açıdan Ermenistan, Gürcistan'dan daha zor bir durumdadır. Gürcistan için bkz.: 'Bir Yolculuk Hikayesi', *Zaman Pazar*, 25 Şubat 2001.

²⁷ Kohen, 'Elbet...'

²⁸ Kohen, 'Elbet...'

anlaşmazlığına ek olarak topraklarının beşte biri Ermeni işgali altında olan Azerbaycan'ın petrolünün bu ülkeye para ve itibar kazandıracak şekilde nakledilmesine razı olacağını düşünmek de zordur. Böyle bir gelişme Azerbaycan petrolünün vanasını Ermenilere teslim etmek olur ki bunun da uzun vadede çok akılcı bir gelişme olmayacağı açıktır.

5. Ermenistan Ekonomisi ve 'Ambargo': Türkiye Ambargo Uyguluyor mu?

Ermenistan'ın kötüye giden ekonomisi nedeniyle bugüne kadar Türkiye ve Azerbaycan sıkça suçlanmıştır.²⁹ Denize kapalı bir ülke olan Ermenistan'ın özellikle Türkiye'nin tavrı nedeniyle büyük sıkıntı çektiğini iddia eden bu grup daha çok Ermenistan ve Batı'da Ermenistan'a yakın kişilerden oluşmaktadır. Bir yandan Ermenistan Devlet Başkanı ve Hükümet üyeleri Türkiye'yi tüm dünyaya her fırsatta şikayet ederken, Batılı ülkeler de Türkiye'yi Ermenistan'a 'yeterince yardım etmemekle' suçlamaktadırlar. Hatta Ermeni

Türkiye ve Azerbaycan tarafından Ermenistan'a etkili ve gerçek bir ambargonun uygulanabildiğini söyleyebilmek zordur.

yetkililer IMF ve Dünya Bankası aracılığıyla ekonomik ambargonun Ermenistan'ın dış ticaretini yarı yarıya azalttığını öne sürmektedirler.³⁰ Türkiye'nin bu konudaki tavrıyla uluslararası hukuk ve istikrara da zarar verdiğini iddia eden bu grup Türkiye'ye dönük

ithamlarıyla uluslararası toplumun adalet duygusunu da harekete geçirmek istemektedir. Oysa ki gerçek tablo oldukça farklıdır. Her şeyden önce Türkiye ve Azerbaycan tarafından Ermenistan'a etkili ve gerçek bir ambargonun uygulanabildiğini söyleyebilmek zordur. Erivan - İstanbul arasında her hafta düzenli uçak seferleri yapılmakta ve iki uçak karşılıklı olarak yolcu kaşımaktadır. Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev uçak seferlerinin İstanbul ile sınırlı olmadığını, Trabzon'dan da uçak seferleri yapıldığını iddia etmiştir. Aliyev'in bu iddialarına Türkiye'nin cevabı "bunlar özel uçaklar" şeklinde olmuş, Aliyev ise bu durumu "Türkiye'nin bir devlet politikası yok mu şeklinde?" eleştirmiştir.³¹ Valiz ticareti

²⁹ 'Kafkasya İçin Bir İstikrar Pakti', *CEPS Kafkasya Çalışma Grubunun Danışma Belgesi*, No. 152, s. 1.

³⁰ 'Armenia and Turkey Should Establish Diplomatic and Economic Relations, Armenian Prime Minister Said', www.namag.com, 1 Ağustos 2002.

³¹ Nazif Okumuş, 'Aliyev'den Ermeni Dersi', *Günaydın*, 8 Mayıs 1997.

yapanların dışında Gürcistan ve diğer ülkeler üzerinden Türkiye'ye gelen Ermeniler de vize konusunda neredeyse hiçbir zorlukla karşılaşmamaktadırlar.³² Özellikle Ermeni işadamlarının çok süratli bir şekilde Türkiye vizesi alabildikleri bilinmektedir. Diğer bir deyişle mal ve insan akışı İran, Gürcistan ve Rusya üzerinden rahatlıkla gerçekleşmektedir. Dolaylı ulaşımın maliyetlere olumsuz etki yaptığı doğrudur, ancak bu maliyet abartılmamalıdır. Gürcistan üzerinden gidilse dahi Ermenistan ile Kars ilinin uzaklığı İstanbul - Kars yolundan kat be kat daha yakındır. Diğer bir deyişle mesafeler ticareti tamamen engellememektedir. İkinci olarak Ermeni pazarı Türk girişimcileri tarafından uzunca bir süredir zaten değerlendirilmektedir. Devletin görünürdeki tutumuna rağmen özel sektör şirketleri Ermenistan ile diğer ülkeler üzerinden sıkı bir ilişki içindedir. Tiflis'te kurulan Türk İşadamları Derneği Yönetim Kurulu Başkanı Kenan Yıldırım'a göre bu ticaretin hacmi daha üç yıl önce 150 milyon doları aşmıştır:

*"Türkiye'nin Ermenistan'a ambargosu işe yaramıyor. Ermenistan pazarını keşfeden Türk firmaları Gürcülerle ortak Tiflis'te taşeron firmalar kurdular. Bunların sayısını bile hesaplayamadık. 1999'da 150 milyon dolarlık Türk malı Ermenistan'a satıldı. Bu yıl bu rakamın da üstüne çıkılır."*³³

Ertunç Polatlı'ya göre ise iki ülke arasındaki ticaret hacmi yıllık 200 milyon doları bulmuştur.³⁴

İran ve Gürcistan üzerinden gerçekleşen Türkiye kaynaklı ihracatın Ermenistan'ın toplam ithalatının yüzde 10'unu aştığı tahmin edilmektedir. Ermenistan'ın toplam ithalatı dikkate alındığında sınırın tamamen açılması halinde bu rakamın iddia edildiği oranda artmayacağı açıktır. Kaldı ki Türkiye son dönemde Gürcistan sınırında açtığı ve açmaya hazırlandığı kapılarla Ermenistan sınırına oldukça yaklaşmaktadır. Son olarak açılma hazırlığında olan Gürcistan'ın Cevahetya bölgesine açılan Aktaş sınır kapısı bir anlamda Ermenistan'a açılmaktadır.³⁵ Gürcistan'ın

³² Gila Benmayor, 'TÜSİAD'dan Le Monde Çıkarması', *Hürriyet*, 2 Mart 2001.

³³ Faruk Arslan, 'Ermenistan'a Taşeron Ticareti', www.zaman.com.tr, 2000.

³⁴ www.armenpress.am/eng/dialog/dialog.htm. İlk dönem Ermenistan kaynaklı rakamlar ve sınır kapısının açılmasından yana olanların rakamları da 100-200 milyon dolar arasında değişmektedir. Ancak son dönemde Türkiye - Ermenistan arasındaki ticaret hacminin 40-45 milyon dolar arasında olduğu iddiası yayılmaya başlanmıştır. Ancak bu tahminde bulunanlar sınır kapısının açılması halinde bu rakamın 400-600 milyon dolara çıkacağını söylemektedirler. Böylece politika değişikliği sayesinde meydana gelecek olası değişim "10 misli, 15 misli artacak" sözleriyle abartılarak yansıtılmaya çalışılmaktadır. 40-45 milyon tahmini için bkz.: 'Turkey will not Re-Open Border will not Re-Open Border with Armenia', RFE / RL, 19 Ağustos 2002.

³⁵ 'Türkiye Cavahkh'ta Yeni Bir Sınır Kapısı Açıyor', *Azg* (Günlük Ermeni gazetesi), 22 Haziran 2002.

bu bölgesinde Ermenilerin yoğunlukla yaşadığı ve bu bölgeden Ermenistan'a geçişin çok kolay olduğu dikkate alınırsa bu sınır kapısı ile Türkiye adeta Ermenistan'a bir kapı açmaktadır. Aktaş sınır kapısından Ahalkelek'e kadar olan mesafe 26 km'dir. Buradan Ermenistan'ın Bavra sınır kapısına kadar olan mesafe ise 42 km'dir. Diğer bir deyişle Türkiye'den Ermenistan sınırına ulaşmak sadece 68 km'de mümkün olacaktır.³⁶ Özetle Türkiye Ermenistan arasındaki mesafe ticaret yapmaya engel değildir ve önümüzdeki günlerde bu mesafe daha da kısılacaktır. Bu ortamda Ermenistan'ın tüm ekonomik sorunları nedeniyle Türk ambargosunu sorumlu tutması gerçekçi değildir. Ortada etkin bir ambargo olmadığı gibi ABD'nin baskılarıyla Türkiye bu ambargoyu da gittikçe sulandırmaktadır. Dolayısıyla sınır kapısının açılması halinde Ermenistan'ın ekonomik sorunlarından kurtulması mümkün değildir. Ermenistan'ın Türkiye pazarından gerçek anlamda yararlanabilmesi için ilişkilerini gerçekçi temellere dayandırması ve önyargılara dayalı, gerçekleştirilmesi imkansız tarihsel hedeflerinden vazgeçmesi gerekir.

Yukarıdaki tablo da ortaya koymaktadır ki Türkiye, 'ambargo'nun tüm sorumluluklarını ve negatif etkilerini üstlenmekle birlikte Ermenistan'a karşı katı ve tavizsiz bir ambargo uygulamamaktadır. Bunda bir neden coğrafyadır, diğer neden de Türkiye'nin ticarete verdiği önemdir. Buna karşın Ermenistan ekonomisinde olumsuz sinyaller devam etmekte ve büyük bir göç dalgası hız kesmeksizin sürmektedir. Bu sorunlar ambargo ya da Türkiye'nin durumu ile açıklanamaz ve daha çok Ermenistan'ın siyasi ve ekonomik yapısı ile ilgilidir. Bağımsızlıktan günümüze Ermenistan'ın diğer Sovyet cumhuriyetleri gibi büyük sıkıntılar yaşamaması normal karşılanmalıdır. Komünist sistemden kapitalist sisteme geçişin zorlukları ortadadır ve hemen hemen tüm eski SSCB cumhuriyetleri bu zorlukları en üst noktada yaşamıştır. Ancak bu geçişte Ermenistan ekonomisinin gereklerini yerine getirmemiş ve siyasi gelişmeler ekonomik hedefleri engellemiştir. Eski SSCB bölgesinde kapitalist ve bağımsız bir ekonomiye geçiş için diğer tüm ülkeler Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltmaya çabalarken Ermenistan'da böyle bir gelişme olmamıştır. Bunun en önemli nedeni ise yine siyasi mülahazalardır. Siyasi engellerden bir diğeri de Ermenistan'ın komşularıyla ilişkileri ve henüz bağımsızlığının ilk yıllarında

³⁶ Hasan Kanbolat, 'Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan Zirvesi ve Gölgedeki Ortak: Ermenistan', *Stratejik Analiz*, Cilt: 3, No: 26, Haziran 2002, s. 57.

sorunlarını güç kullanarak çözme çabasıdır. Özellikle Karabağ sorunu hem Ermenistan'ın ekonomik kaynaklarını azaltmıştır, hem de 'sürekli savaş' ortamı ülkeye yabancı yatırım gelmesini engellemiştir. Diaspora Ermenileri dahi Ermenistan'a yatırım yapmaktan kaçınmaktadır. Özetle Ermenistan'ın karşılaşmış olduğu problemlerin altında siyasi tercihler ve askeri sorunlar yatmaktadır. Bu sorunlarsa çoğu zaman algılamadan kaynaklanmaktadır ve salt Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki sorunlar ile açıklanamaz. Ermenistan ciddi bir zihinsel değişim geçirmediği müddetçe bu bölgede ekonomisini güçlendiremez. Nüfusça ve toprak açısından böylesine küçük bir devletin sürekli bir 'meydan okuma' yaklaşımı içerisinde varlığını devam ettirebilmesi oldukça zordur. Bölgede var olmak ve zenginleşmek isteyen bir Ermenistan'ın öncelikli olarak daha bağımsız ve bölge ile daha barışık olması gerekir. Nitekim ABD'nin ve diaspora Ermenilerinin her yıl yaptığı milyonlarca dolarlık yardımlar dahi Ermenistan'ı ayakta tutmaya yetmemektedir. Özellikle diaspora Ermenileri yapmış oldukları yardımların karşılığı olarak daha radikal bir dış politika istemekte, bu da onların yaptıkları yardımların çok ötesinde zararlara yol açmaktadır.³⁷

6. Kafkasya'ya Katkısı

Türkiye'nin Ermenistan sınır kapısını açması halinde Kafkasya bölgesinin istikrar ve barış açısından büyük kazanımlar elde edeceği de iddialar arasındadır. Özellikle Batılı ülkeler bölgede istikrarın devamında Türk - Ermeni ilişkilerinin büyük rolü olduğunu tekrarlamaktadır. Özellikle Avrupa Birliği organlarının kararlarında bu durum belirtilerek asıl sorumlu olarak da Türkiye gösterilmektedir. Oysa ki çeşitli defalar hatırlatıldığı üzere bölgesel istikrar açısından en önemli tehdit kaynağı Ermenistan'ın bölge ülkelerinin hemen hemen hepsiyle olan bozuk ilişkileridir. Ermenistan sadece Türkiye ve Azerbaycan ile değil Gürcistan ile de sorunlu ilişkilere sahiptir ve Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü

³⁷ Ermenistan ekonomisinin yapısal sorunları hakkında detaylı bir çalışma için bkz.: Mahmut Niyazi Sezgin, 'Geçiş Sürecinde Ermenistan Ekonomisinin Değerlendirilmesi', *Stratejik Analiz*, Cilt: 3, Sayı, 28, Ağustos 2002, ss. 45-52. Daha fazla bilgi için şu çalışmalar da yararlı olabilir: Lev M. Freinkman, 'Role of the Diasporas in Transition Economies: Lessons from Armenia', <http://groong.usc.edu/ro/ro20020128.html>; Sedat Laçiner, 'Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler, 1991-2002', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 2, No: 5, Bahar 2002, ss. 168-221; Peter Magdashian, 'Armenia: Economic Division Widens', *IWPR, Institute for War & Peace Reporting*, CRS No. 106, 20 Kasım 2001; Joseph R. Masih ve Robert O. Krikorian, *Armenia at the Crossroads*, (Amsterdam, Hollanda: Harwood Academic Publishers, 1999), ss. 65-93 (Chapter 3, The Armenian Economy).

tehdit eder politikalar izlemektedir.³⁸ Ermenistan'ın Rusya ile birlikte hareket ediyor olması nedeniyle diğer ülkeler Batı blokunu ve Türkiye'yi dengeleyici unsur olarak görmektedirler. İran ise en kolay taraf değiştirebilecek ülkeler arasındadır. Bu hassas dengeler içinde Ermenistan politikalarını değiştirmemişken, aksine tehditkar yaklaşımını devam ettirdiği yönünde işaretler verirken Türk dış politikasında izlenecek bir ani değişim bölge dengelerini derinden etkiler. Sınır kapılarının açılması siyasi mesajlar vereceği gibi Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan karşısında siyasi ve ekonomik açılardan rahatlamasını da sağlar ki bunun sonucunda Ermenistan'da daha radikal ve saldırgan politikalar izlenmesini isteyenler güç kazanabilir.

Kafkasya istikrarı açısından bir diğer tehdit de Ermenistan iç politikalarına etki yoluyla olabilir: Bilindiği üzere Ter-Petrosyan yönetimi nispeten daha fazla diyalog yanlısı bir çizgi izlemiştir. Buna rağmen Ermenistan-Türkiye ilişkilerini geliştirmeyi başaramamıştı. Koçaryan ise rakipleri tarafından "Ter-Petrosyan'ın zıddı" olarak tanımlanmıştır. Koçaryan, Ter-Petrosyan'ı "fazla yumuşak olmakla" suçlamış ve Türklere karşı bu tür politikaların sonuç getirmeyeceğini iddia etmiştir. Ter-Petrosyan ise Koçaryan ve ekibini daha iktidara gelmeden önce "savaş partisi" olarak nitelendirmiştir.³⁹ Bu ortamda Koçaryan'ın iktidarda olduğu bir dönemde sınır kapısının hiçbir karşılık alınmadan açılması 'şahinler'in haklı olduğu anlamına gelecektir ve ilerisi için 'Türkler şiddetten ve sertlikten anlar' imajını Ermenistan'da yerleştirecektir. Doğaldır ki böyle bir sonuç istikrara ve Türk çıkarlarına hizmet etmeyecektir.

7. Siyasi Yarar Beklentisi

Ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini savunanların en önemli savı siyasi sorunların bu yolla halledileceğidir. Karşılıklı bağımlılık yoluyla pazarlık imkanının artacağını savunan bu kişilere göre ticaret karşılıklı yanlış anlamaları da giderecektir. Örneğin Ermeni Diasporası Araştırma Merkezi Başkanı Jean-Claude Kebapçıyan'a göre bugüne kadar ilişkilere siyasiler hâkim olmuş, sivil toplum ve

³⁸ Hasan Kanpolat ve Nazmi Gül, 'The Geopolitics and Quest for Autonomy of the Armenians of Javakheti (Georgia) and Krasnodar (Russia) in the Caucasus', *Ermeni Araştırmaları / Armenian Studies*, Cilt: 1, No: 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, ss. 186-210.

³⁹ Alexandre Grigorian, 'Lisbon – Istanbul: From Defensive Policy to Diplomatic Offensive?', The Armenian Center for National and International Studies, Articles, <http://acnis.am/articles/lisbon.htm>.

işadamları ise sessiz kalmıştır: “Politikacılar kendi bencil çıkarları doğrultusunda hareket ederler. Oysa işadamları sayesinde bir güven ortamı yaratılması çok iyi olur” diyen Kebapçıyan bu sözleriyle iyimserliğin ötesinde mevcut temel sorunların sadece bir gruba ait olduğunu imâ etmektedir. Oysa ki özellikle diasporadaki Türk karşıtı faaliyetlerin Ermeni işadamlarınca yönlendirildiği bilinen bir gerçektir. Diğer taraftan Ermenistan’da ve diasporada Türklerin Ermenilere soykırım uygulamadığını düşünen neredeyse bir tek Ermeni dahi bulunmamaktadır. İlimli Ermeniler arasında ismi geçen Kebapçıyan sadece “Türk aydınlarıyla diyalog kuralım” dediği için ‘Türkiye casusu’ olarak suçlanmış, yani Ermeni toplumundan aforozlanmış birisidir. Buna rağmen Kebapçıyan da Türkiye’nin soykırımı tanınması gerektiğini ısrarla savunmakta, Fransa’da Türkiye aleyhine her türlü faaliyete destek vermektedir.⁴⁰ Daha doğrusu o bunun Türkiye karşıtı olduğunu düşünmemekte, Ermenilerin en doğal hakkı olduğunu düşünmektedir. Diğer bir deyişle Türkleri yeryüzünde şu ana kadar işlenebilecek en insanlık dışı suçu işlemekle suçlayan Ermeni aydınları bunun Türklerce neden kabul edilemediğini dahi anlamaktan uzak bir haldedirler. Türk aydınında son yıllarda gözlenen eleştirel yaklaşımı, Ermeni aydını ve diğer Ermeni kesimleri sadece Türklere bakarken uygulamaktadırlar. Yani Ermenilerin bu konuda ciddi bir özeleştiri sorunu bulunmaktadır. Hal böyle olunca Türkiye’nin varoluş ve ulusal gurur konusu yaptığı konularda ticaretle ciddi bir yol alınamayacağı açıktır. Bu noktada bazı gruplar soykırım iddialarının kabul edilmesinde bir zarar olmayacağını da iddia edebilmektedirler. Bu vesileyle soykırım iddialarının kabul edilmesi halinde ne tür bir gelişme olacağından da bahsetmekte yarar vardır: Biraz önce de belirtildiği üzere ‘soykırım’ insanoğlunun bu güne kadar işleyebildiği en ağır suçtur. Bu nedenle böyle bir suçu işleyen devletin özgüveninde ve dünyadaki saygınlığında ciddi problemler ortaya çıkar. Nazi Almanyası nedeniyle Almanya’nın tüm ekonomik başarılarına karşın hâlâ siyasî bir dev olmada yaşadığı sıkıntılar bunun bir sonucudur. Almanya ne kadar başarılı olursa olsun bir süper güç olmak için gerekli şartlardan biri olan ahlaki liderlikte alacağı çok yol vardır ve bu açmazı özellikle Anglo-Sakson dünya tarafından kendisine zaman zaman hatırlatılmaktadır. Türkiye ise bir ekonomi devi değildir ve böyle bir yükü kolay kolay kaldıramayacağı ortadadır. Böyle bir durumda bölgesel güç özelliğinde ciddi

⁴⁰ Devrim Alpöge, ‘İlişkilerimizde Politik Oyunlara Gelmeyelim’, *Dünya Hafta*, 8-14 Mart 2002.

Böylesine küçük bir ülke ile yapılacak ticaret her zaman için sınırlı kalmaya mahkumdur ve Türkiye açısından bir bağımlılık yaratmaz.

kayıplara uğrayacağı gibi içeride ve dışarıda özgüveninde de önemli yaralar alacaktır. Geçmişle gurur duymayan bir toplumun geleceğe dönük hislerinde ne tür yaraların açılacağı da bilinmeyenlerle dolu bir alandır. Bunların ötesinde böylesine büyük bir suçun tazminatı da büyük olur ve bunu Türk ekonomisinin ve ruh halinin kaldırması imkansızdır. En önemlisi ise 'geçmişin kutusu'nu açmak eski sorunları hortlatır, Türkiye'nin 80 yıldır yerleştirmeye çalıştığı bölgesel düzenin en önemli taşları yerlerinden oynar ve bu sürecin sonucunda sadece Türkler değil Ermeniler de dahil olmak üzere bir çok etnik grup olayların altında kalır. Türkiye iki milyonun altında nüfusu olan fakir bir ülke ile ekonomik ilişkilerini geliştirmek için, üstelik de işlemediği bir suçu neden kabul edecektir? Eğer Türk halkı Ermenilerin kendisine yaklaşık 100 yıl önce bir soykırım işlediğine saplantısal düzeyde inansaydı ve "Ermeniler bunu kabul edene kadar uğraşacağım" deseydi bu yöntem ticareti geliştirmek için akılcı bir yol olur muydu? Ya da tersten düşünersek böyle bir sorun ticaret yoluyla aşılabilir miydi?

Mevcut durumda ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine asıl Ermenistan'ın ihtiyacı olduğu tüm taraflarca kabul görmektedir. Türkiye şu halde dahi yapabileceği ticaretin önemli bir kısmını gerçekleştirmektedir. Abartılı rakamlar bir yana bırakılırsa Ermenistan, Türkiye için önemli bir pazar sayılmaz. Tüm bu nedenlerden dolayı Türk dış politika belirleme sürecine ekonomi lobilerinin Ermenistan'la ilişkiler lehine etkide bulunmaları güçtür. Çünkü böylesine küçük bir ülke ile yapılacak ticaret her zaman için sınırlı kalmaya mahkumdur ve Türkiye açısından bir bağımlılık yaratmaz. Bu durum Ermenistan için de geçerlidir. Başka araçlar kullanılmadığı taktirde Ermenilerin hisleri kolay kolay değişmeyecektir. Ayrıca Ermenistan politikalarında diaspora Ermenilerinin, Rusya'nın ve diğer bazı ülkelerin aktif rol oynadıkları düşünülecek olursa dengelerin daha büyük aktörlerce kurulduğu ve bunun Türkiye-Ermenistan arasında kurulacak birkaç yüz milyon dolarlık bir ticaretle aşılamayacağı açıktır.

II. YAPISAL ENGELLER

Tüm veriler incelendiğinde Türkiye - Ermenistan ekonomik ilişkilerinin gelişmesinin oldukça zor olduğu ve daha çok siyasi değişkenlere bağlı olduğu açıkça görülecektir. Tüm bunlara ek olarak bazı yapısal zorluklar da bulunmaktadır. Bu zorluklar şu şekilde özetlenebilir:

a) Türk tarafında ciddi bir hazırlık bulunmamaktadır. ABD ya da başka bir ülkeden, ya da bir lobi grubundan gelen baskılarla sınır kapıları açılıp kapatılmaz. Bunun için teknik hazırlıkların tamamlanmış olması gerekir. Bir sonraki bölümde ele alınacak hazırlıklar yapılmaksızın atılacak her adım 'hazırlıksız yakalanmak' olacaktır ve böyle bir durumda Türkiye her türlü sürprize hazır olmalıdır.

b) İkinci olarak, belki de çok daha önemli bir sorun Ermeni tarafında irade ve samimiyet noksanlığıdır. Ermeni tarafı ekonomik ihtiyaçlarının farkındadır. Ancak kalıcı bir ekonomik ilişkinin taraflar arasındaki ortak güven ve anlayıştan geçtiğini henüz anlayabilmiş değildir. İki ülke arasındaki güç farkı ve asıl ihtiyaç sahibinin Ermenistan olduğu gerçeği psikolojik ve tarihi önyargılar nedeniyle görülememektedir. Hatta Ermenistan tarafında bazı parti ve gruplar Türkiye'yi tehdit etmekte ve sınır kapısının açılması için önşartlar dahi öne sürmektedirler. Diğer bir deyişle Türk tarafı sınırı açsa dahi ileride gelecek bir Ermeni hükümeti tek taraflı olarak sınırı tekrar kapatabilir. Bu da Ermenistan'daki Türkiye algılamasının ne derece zarar verici bir noktaya ulaştığını göstermektedir. Hatta denebilir ki yalnızca sınır kapısı konusunda değil sözde soykırım ithamları konusunda verilecek bir taviz dahi Ermenilerin görüşlerini değiştirebilmek için yeterli değildir. Başka bir deyişle şu anki ortam dikkate alındığında Türkiye tüm sınır kapılarını açsa, soykırım suçlamalarını da kabul etse bile ortadan kaldırılması gereken yapısal sorunlar yerli yerinde durdukça gelişme olmayacaktır. Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan'ın en önemli danışmanlarından Civan Tabibyan da bu durumu doğruluyor. Tabibyan'ın kendisine yöneltilen "Ermenistan, Türkiye ile ilişkilere her ne surette olursa olsun hazır mı?" yönündeki soruya cevabı şu şekildedir:

"Bakın size samimi söylüyorum. Yarı Karabağ sorunu çözümlü de Türkiye hazır olduğunu bildirirse ancak o anda ne kadar hazır olduğumuzu anlayabileceğiz. Şimdilik bizim için söylemesi kolay, ama Türkiye önşartını kaldırırorsa acaba 'Soykırımın kabulü önşart

değil' diyebilecek miyiz? Bu ciddi bir soru".⁴¹

Bu sözler de açıkça ortaya koymaktadır ki, ilişkilerin geliştirilmesine en çok ihtiyaç duyan ve zayıf tarafı oluşturan Ermenistan sürekli istekte bulunmakta, ancak bu taleplerin karşılığı olan sorumlulukları yerine getirememektedir.

Ermenistan, Türkiye ile ilgili her soruna sözde soykırım cephesinden bakmakta, bu da çözümü zorlaştırmaktadır. İğdir, Artvin ve Kars'dan 29 Türk işadamının Ermenistan'ı ziyareti esnasında açıklamalarda bulunan Ermeni İşadamları Birliği Başkanı Hovsep Safaryan'ın sözleri bu saplantısal yaklaşımın altını çizmektedir:

"Bizim geçmişimiz ve tarihimizle ilgili hiçbir taviz vermeden, fakat zamanın dayattığı koşullarda komşuluk yapmanın da zorunluluğu bulunmaktadır. Atatürk, zamanında soykırımı kabul etmiş ve onu organize edenleri yargılamıştı.⁴² Bugünkü Türk yöneticileri içerisinde o cesareti gösterebilecek, tarihi doğru değerlendirebilecek yöneticiler çıkacaktır. İşte o zaman bizim komşuluğumuz doğru yolda yol alacaktır."⁴³

Safaryan bir yandan komşuluk ilişkilerinin gereği olarak geçmişten taviz vermeden de ilişki kurulabileceğini söylerken diğer taraftan ekonomik ilişkilerde dahi referans noktasını sözde soykırım iddialarına dayandırabiliyor.

Ayrıca "sınır açılsın" diyen Ermenilerin çekincelerine ek olarak Ermenistan'da bazı gruplar sınır kapısının açılmasına tamamen karşıdırlar. Bunlardan radikal olanları Türkiye ile olan tarihi sorunları neden göstererek herhangi bir gelişmeye karşı çıkarken diğer bir grup ekonomik gerekçeleri ön plana çıkarmaktadır: Örneğin Ermenistan Demokratik Parti lideri Aram Sargsian sınırın açılması halinde Ermenistan ürünlerinin satılamaz hale geleceğini

⁴¹ Hrant Dink, 'Damlalar Sürerse Gelişme Olur' (Civan Tabibyan ile mülakat), *Agos* (Haftalık, İstanbul, Türkiye Ermenilerinin gazetesi), 28 Haziran 2002.

⁴² Atatürk'ün Ermeni soykırımı iddialarını tanıdığı savı Ermeni yazarlarca sıklıkla kullanılmaktadır. Ancak bu yazarlar iddialarına ciddi ve güvenilir bir kaynak göstermemektedirler. Aksine bu iddiaları savunanlar sürekli olarak birbirlerini kaynak olarak göstermektedirler. Oysaki Mustafa Kemal'in tüm konuşmaları açıkça göstermektedir ki kendisi Ermeni görüşlerini destekleyecek bir tek kelime dahi söylememiştir. Ayrıca anlaşımıştır ki Ermenilerce Atatürk'e atfedilen sözler Atatürk'e ait değildir. Bu konuda detaylı bir araştırma için: Şenol Kantarcı, 'Ermenilerce Atatürk'e Atfedilen Sözler ve Divan-ı Harb-i Örfi ile Ermeni Teröristler Tarafından Şehit Edilenlere Atatürk'ün Gösterdiği İlgisi', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, No: 4, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, ss. 92-121. Ayrıca bkz.: Türkaya Ataöv, *Another Falsification "Statement" (1926) Wrongly Attributed to M. Kemal Atatürk*, (Ankara: 1988).

⁴³ 'Türk İşadamları Sınırların Açılmasının Gerekliğini Vurguluyor', *Azg* (Günlük Ermeni gazetesi), 20 Ağustos 2002.

ve bundan Ermenistan ekonomisinin büyük bir zarara uğrayacağını iddia etmiştir.⁴⁴

c). Bir diğer sorun ise Ermeni tarafında altyapının bulunmamasıdır. Ulaşım ve diğer alanlarda ciddi sorunlar vardır. Bu nedenle sınır kapısı açılrsa dahi ikili ticaretin belli bir noktanın ötesine geçemeyeceği aşikardır. Ermenistan - İran yıllık ticari ilişkilerinin 120 milyon dolar civarında kalması (bu rakama Türkiye'den Ermenistan'a İran üzerinden giden mallar da dahildir) da bu gerçeği kanıtlamaktadır. Ermenistan'ın bulunduğu coğrafi konum nedeniyle öncelikli olarak transit bir ülke olmaya çalışması gerekir.⁴⁵ Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan, İran arasındaki ülkenin komşuları ile ilişkilerini düzeltmesi ve altyapısını düzeltmesi halinde bölgesel ticaret sayesinde daha zengin bir hale gelmesi mümkündür. Aksi taktirde altyapısı olmayan, aynı zamanda istikrarsız ve çevresini tehdit eden bir ülkenin uluslararası ticaretten çok fazla beklentisi olmaması gerekir.

d) Dördüncü olarak uluslararası aktörlerin Ermenistan - Türkiye ilişkilerine katkıda bulunmuyor olması da önemli bir yapısal etkidir. Örneğin Rus faktörü yaklaşık 100 yıldır Türk - Ermeni ilişkilerinde olumsuz yönde bir etki yapmaktadır. Türkiye ile Ermenistan arasındaki güvensizliği besleyen Rus faktörü nedeniyle Ermenistan ekonomisini adeta feda ederek 'güvenlik satın almaktadır'. Tamamen algılamalara dayanan bu alışverişten zararlı çıkan ise yine Ermenistan'dır. Geçen 10 yılı incelediğimizde Ermenistan askeri, siyasi ve ekonomik açılardan Rusya'ya daha bağımlı bir hale gelmiş, buna karşın güvenlik endişeleri azalmak yerine artmıştır. İlk Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan "Ermeniler tarihsel düşmanlıklarını unutup Türklerle ilişkilerini normalleştirmedikleri sürece Ermenistan'ın Rusya'dan tam bağımsızlığını elde etmesi mümkün olmayacaktır" diyerek Rus faktörünün ne derece önemli olduğunun altını çizmiştir.⁴⁶ Zaten Ter-Petrosyan'ın iktidardan gidişinde Rusların rolü de bu tespiti doğrulamaktadır. Ancak Koçaryan döneminde tam tersi bir yaklaşımla Rusya'ya bağımlılık daha da artmıştır.⁴⁷

⁴⁴ 'Opening Armenian - Turkish Border to Cause "Suffocation" of Armenian Production, Leader of Democratic Party of Armenia Considers', *Pan Armenian*, 13 Ağustos 2002.

⁴⁵ Coğrafi konuma ek olarak Sovyet dönemindeki ekonomik ilişkiler de buna zemin hazırlamıştır. Sovyetler Birliği döneminde Ermenistan ekonomisinin yarısından fazlası cumhuriyetler arası ilişki olmuştur: Masih ve Krikorian, *Armenia...*, s. 71.

⁴⁶ *International Herald Tribune*, 25 Mayıs 1991, nakleden Gül ve Ekici, 'Azerbaycan...'

⁴⁷ Laçiner, 'Ermenistan...', ss. 213-215.

Rusya'ya ek olarak Avrupa ve ABD'nin Ermenistan politikaları da ilişkileri kolaylaştırmamaktadır. Ermenistan'ın silah zoruyla sınır değişikliği, insan hakları ve diğer devletlerin içişlerine karışmama konularında yeterince uyarılmaması, aksine çatışma yaratıcı politikalarına rağmen sürekli olarak dış yardım alması sanılanın aksine bölgedeki barışı tehdit etmekte ve yine Ermenistan'a zarar vermektedir. Bugün Ermenistan bölge ülkeleri tarafından "Batı'nın beslediği ve Rusya'nın son kalesi" olarak algılanmaktadır. Oysa ki Batılı ülkelerin yapacakları ekonomik yardımları bölgesel işbirliği şartına bağlaması çok daha yararlı olabilirdi. Bu çerçevede Türkiye'nin bölgesel işbirliği projeleri geliştirmesi ve finansmanı konusunda Batılı ülkelerin desteği araması yararlı olabilir.

Uluslararası aktörlerin yapısal engel olarak rolleri konusunda diğerlerinden ayrılan örnek ise Azerbaycan'ın konumudur. Azerbaycan, Türkiye'ye olan kültürel ve tarihi yakınlığından ve Ermenistan ile anlaşmazlıklarından haklı taraf olduğu düşüncesinden hareketle sınır kapısının açılmasını kendisine karşı bir hareket olarak görmektedir. Bu nedenle Türk devlet adamları ve temsilcilerinin Azerbaycan'a ziyaretlerinde yöneltilen ilk soru sınır kapısının açılıp açılmayacağı üzerinedir.⁴⁸ Azerbaycan'dan Türkiye'ye yapılan ziyaretlerde de Azeri yetkililer Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı ekonomik yaptırımları sulandırdığı eleştirisinde bulunmakta ve bunun Azerbaycan ile ilişkilere zarar vermemesi gerektiğini hatırlatmaktadırlar.⁴⁹

III. NE YAPMALI?: GELECEĞE DÖNÜK BİR STRATEJİ İHTİYACI

Uzun dönemli incelendiğinde Türkiye'nin Kafkasya'nın belki de en önemli bölgesel gücü olduğu anlaşılabilir. Buna karşın Türkiye'nin gerçek anlamda bir Kafkasya politikası var mıdır, yoksa günlük gelişmelerin ve diğer ülkelere verilen tepkisel cevapların sonucunda gelişen bir reflekssel politika mı mevcuttur belli değildir. Bu nedenle ilk olarak Türkiye'nin net bir şekilde Kafkasya politikasını belirlemesi gerekir. Sınırlara saygılı olmak, saldırganlıktan uzak olmak gibi genel prensiplerin ardından izlenen tepkisel dış ve güvenlik politikaları milli çıkarlara zarar vereceği gibi bölgesel istikrara da hizmet etmemektedir. Özellikle Ermenistan gibi küçük devletlere karşı daha belirgin ve hedefleri, araçları belli, uzun dönemli bir strateji izlemenin zamanı gelmiştir.

⁴⁸ Bir örnek için: 'Turkey will not Re-open Border with Armenia: Minister', *Agence France Press*, 19 Ağustos 2002.

⁴⁹ Okumuş, 'Aliyev'den Ermeni Dersi', *Günaydın*, 8 Mayıs 1997.

Ermenistan özeline gelinecek olursa, yukarıda da gözlendiği üzere yapısal ve bir anda değiştirilemeyecek çok sayıda engel bulunmaktadır. Özellikle algılama sorunu psikolojik bir sorundur ve gerçeklerden çok sanıların bir ürünüdür. Bu nedenle Ermenistan' dönük politikaların çok yönlü ve çok amaçlı olması gerekir. Sadece ekonomik ya da sadece siyasi çabalar hiçbir sonuç vermez. Hatta bu tür çabalar ters de tepebilir. Örneğin bu ortamda tek taraflı olarak sınır kapılarını açmak, ya da Ermenistan'la her şartta yakınlaşmak saldırganlığı teşvik edebilir. Algılama problemi çözülmediği için ticaretteki artış sorunları çözmeye yetmeyebilir. Özetle Türkiye'nin bir çok alanı kapsayan detaylı bir çözümler paketine ihtiyacı vardır. Peki bu çözüm paketinde ne tür araçlar olmalıdır. Söz konusu paketi psikolojik, ticari ve siyasi olarak üç ana başlık altında değerlendirebiliriz:

1. Psikolojik Boyut: Daha önce de belirtildiği üzere Ermeniler Türklerin kendilerini geçmişte yok etmek istediklerini, bu isteklerinin bugün de devam ettiğine inanmaktadırlar. Yani onlara göre karşılarında kendilerini yeryüzünden nedensiz yere silmek isteyen 'gözünü kan bürümüş' bir millet vardır. İşte Ermenilerin Türklerden nefret etmesinin nedeni budur. Kendilerinden nefret edildiğini düşündükleri için başkalarından nefret etmek. Bu nedenle başlarına gelen bir çok felaket nedeniyle Türkleri suçlayan Ermeniler gelinen noktada Ermenistan'ı ayakta tutabilmek için en çok Türkiye ile iyi ilişkilere ihtiyaçları olduğunu dahi gözardı edebilmektedirler. Diğer bir deyişle Ermeniler diyalogsuz ve manipülasyonla geçen yılların da etkisiyle gerçeklerden çok bir hayal dünyasında yaşamaktadırlar. Şaşırtıcı bir şekilde onları bu dünyadan uyandırması gereken, belki de bunu yapabilecek tek millet de Türklerdir. Bunu gerçekleştirebilmek için ise sabır ve özenle yürütülecek bir kampanya gerekmektedir. Bu kampanya Dışişleri, YÖK, Milli Eğitim Bakanlığı, Genelkurmay gibi çok sayıda sivil ve resmi kurumun katkısıyla ancak çok iyi bir eşgüdümle yürütülmelidir. Bu bağlamda neler yapılabilir? Örneğin, 1990ların başlarında Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Azerbaycan için uygulanan öğrenci burs sistemi Ermeniler için de uygulanabilir. Binlerce Ermeni öğrencinin Türk üniversitelerinde okuması ve böylece gelecek nesiller için doğrudan iletişim imkanının oluşturulması sağlanabilir (Eğitim). Aşlında burs sistemine diğer Kafkasya cumhuriyetlerinin de (Gürcistan gibi) dahil edilmesi alınabilecek sonucu güçlendirebilir.

Bunun dışında Ermenistan'a ve Kafkasya'ya dönük iletişim kanalları harekete geçirilebilir. TRT'nin veya Kafkasya'ya dönük

olarak oluşturulabilecek bir yayın organının bölge dillerinde yayın yapması diyalog sürecini pekiştirecektir. Türkçe öğrenmek isteyen Ermenilere, Gürcülere ve diğer Kafkas halklarından gelenlere burs sağlanması da bu bağlamda değerlendirilebilir (İletişim).

Kültürel faaliyetler de psikolojik sorunların çözümünde yararlı olabilir (Kültür). Yapılacak fuar ya da şenliklere Ermenistan'dan da heyetlerin çağrılması yararlı olabilir. Bu çerçevede Türk tarihinde önemli yeri bulunan Ermeniler için anma günleri düzenlenerek Ermenistan ve diasporadan Ermeniler davet edilebilir.

Bir diğer alan da turizmdir. Ermeniler için önemli sayılan bölgeler yapılacak turlar Ermenistan'da nostalji ile karışık geçmişe dönük önyargıları azaltabilir (Turizm).

2. Ekonomik Boyut: Türkiye'nin tüm Kafkasya'yı kapsayıcı bir ekonomi stratejisi bulunmalıdır. Türkiye bu bölgeye ne satabilir, bu bölgeden ne alabilir? Sınır bölgesindeki altyapı böylesi bir ticarete uygun mudur? Bölge illeri ile Türkiye'nin önemli sanayii ve ticaret merkezleri arasında ulaşım hatları hazırlanmış mıdır? Depolar, enerji hatları, insan gücü, kültürel altyapı sınır ticareti için hazır mıdır? Tüm bu soruları cevaplandıran bir değerlendirme sonucunda başta sınır bölgesi olmak üzere Türkiye'nin genel olarak Kafkasya ile ticarete hazır olması gerekmektedir. Konuya sadece Ermenistan, ya da Gürcistan olarak yaklaşmak yanıltıcıdır. Azerbaycan bir petrol devi olmaya adaydır ve petrolün aşama aşama devreye girmesiyle birlikte Kafkasya'da değişim kaçınılmaz bir hal alacaktır. Kars, Erzurum ve Van gibi illerimiz incelendiğinde bu bölgenin hiçbir açıdan böylesine radikal bir değişime hazır olmadığı rahatlıkla görülebilir. Aynı bağlamda Gürcistan'ın arkası devasa büyüklükte bir Rusya pazarıdır ve Türkiye sınırın kendi tarafını hazırlamadığı için bu pazar ile Türkiye arasında adeta bir set çekilmiş gibidir. Güneye doğru ise İran pazarından yararlanılamamaktadır. Küçük bir ülke olan Ermenistan ile ticaretin tartışıldığı bir dönemde İran pazarının ne kadar ihmal edildiği ortadadır. Yine Hazar ve ardından Türkiye'nin Doğu'sundan ulaşılacak bölgelerdir. Özetle Türkiye'nin sadece Ermenistan değil, İran, Rusya, Gürcistan, Hazar ve Azerbaycan pazarlarını da içine alacak şekilde kapsamlı bir ekonomi projesi oluşturması gerekmektedir. Böylesine bir proje GAP'dan daha büyük boyutlar içerir ve onlarca yıla yayılan bir zaman diliminde gerçekleştirilebilir. Bu nedenle geçirilecek her an bir kayıp sayılmalıdır. Bu doğrultuda bölgenin enerji, ulaşım, iletişim ve kültürel altyapısı ayrı ayrı geliştirilmelidir. Erzurum - Kars - Ağrı üçgeni ile bölge arasındaki

ulaşım, iletişim ve enerji altyapısı hazırlanmalıdır. Ermenistan'a en yakın büyük il olarak Kars'ın Ermenistan dışında Gürcistan alternatifleriyle de beslenmesi gerekir. Bu il ve çevresinde bu bölgeye dönük kurum ve kuruluşlar da oluşturulmalıdır. Dil ve ticaret bilen insan gücü konusunda geleceğe dönük çalışmalar yapılmalıdır. Türkiye ancak o zaman ekonomik gücünü tam anlamıyla kullanabilecektir. Bu üçgenin ıslah edilmesi sonucunda Türkiye sözü geçen pazarlara ulaşacağı gibi, bölge ülkeleri de bu üçgen üzerinden Trabzon - Karadeniz - Avrupa, ya da Türkiye - Balkanlar - Avrupa hattı üzerinden dış pazarlara ulaşacaklardır. Böylesine bir hazırlığın olmaması halinde ise tüm sınır kapıları açılrsa dahi ticaret nispeten küçük rakamlarda seyredecek, ayrıca bundan bölge halkı umulan yarar sağlayamayacak, diğer kazançlar da ülkenin Akdeniz ve Marmara bölgelerine akacaktır.

Türkiye şu ana kadar Ermenistan'a daha çok 'sopa' göstermiştir. Diğer bir deyişle Ermenistan'ın yaptığı hatalar nedeniyle onu uyarmıştır. Ancak bu politikanın bir de 'havuç' ayağı olması gerekir. Yani yapmaması gerekenleri bırakacağı zaman neler kazanabileceğini bilmesi. Bu bağlamda Türkiye'nin Ermenistan'ı heyecanlandıracak iddialı bölgesel projelere öncülük etmesi gerekmektedir. Örneğin Kars'tan başlayıp, Erivan'dan geçerek Bakü'ye ulaşacak bir otoyol ve demiryolu projesi Ermenistan için büyük bir kazanımdır. Üstelik böyle bir proje hem ABD'den hem de AB fonlarından büyük miktarda destek alabilir. Karabağ sorununun çözümüne endekslenecek böyle bir proje hem Türkiye'nin bölge üzerindeki etkisini arttıracaktır, hem de barış ve istikrarın bölgeye daha kolay gelmesini sağlayacaktır. Ekonomik kazanım beklentisi Ermenistan içindeki radikalleri küçük parçalara bölerken Ermeniler arasındaki pragmatizmi ön plana çıkaracaktır. Üstelik böyle bir projeye Azerbaycan'ın da 'hayır' diyebilmesi zordur.

Ekonomi alanında alınabilecek tedbirlerin bir diğer ayağını ise Türkiye dışında alınacak tedbirler oluşturacaktır. Özellikle Azerbaycan - Gürcistan arasındaki iletişim ve ulaştırma hatlarının ıslahı bu anlamda hayati bir değer taşımaktadır. Bu sayede Orta Asya pazarına daha kolay ulaşabilecek olan Türkiye ayrıca bölgedeki en önemli iki müttefikini de hem birbirlerine hem de Türkiye'ye yaklaştırmış olacaktır. Ermenistan ile olan sorunlar çözülsün ve Azerbaycan yolu kısalsa dahi bu alternatiften vazgeçilmemelidir. Çünkü Türkiye için sözü edilen pazar sadece Ermenilere bağımlı kalınmayacak önemdedir. Hatta bu bağlantıya bir de İran yolu eklenmeye çalışılmalıdır.

3. Siyasi Boyut: Bu konuda ciddi bir plansızlık ve istikrarsızlık dikkat çekmektedir. Türkiye dönemsel baskıların ve ihtiyaçların etkisiyle bazı girişimlerde bulunuyorsa da bunlar sonuç alıcı türden olamamıştır. Her şeyden önce Türkiye'nin genel ilke ve hedeflerini belirledikten sonra detay politikalarını oluşturması gerekir. Başka bir deyişle sınırların kapalı olması Ermenistan'a dönük ekonomik ya da siyasi politikalar geliştirilmesine engel değildir. Tutarlı ve diğer boyutlar ile uyumlu bir siyasi yaklaşım hem Türkiye'nin, hem bölgenin hem de Ermenistan'ın çıkarına sonuçlar alınmasını sağlayacaktır.

Ayrıca, ekonomik boyut anlatılırken belirtildiği üzere Türkiye'nin sadece ilke düzeyinde politika yapmaktan vazgeçmesi ve büyük çaplı projeler üretmesi gerekmektedir. Karadeniz'de Türkiye'nin inisiyatifi ile gerçekleştirilen Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü bu konuda iyi bir örnektir. Türkiye bu sayede Ermenistan ve sorunlu olduğu diğer ülkeler ile diyalog kanalı oluşturabilmiştir. Benzeri bir yapılanma Kafkasya'da da oluşturulabilir. Örneğin **Kafkasya Ekonomik İşbirliği Örgütü** veya **Kafkasya Ekonomi Topluluğu** adını taşıyan siyasi ve ekonomik işbirliği ve geleceğe dönük entegrasyon hedefini güden bir siyasi örgütlenme sayesinde bir yandan Türkiye bölgede gücünü arttırırken diğer taraftan Ermenistan sorunu gibi konularda daha fazla işbirliği ve iletişim kanalı oluşturulmuş olacaktır.

Bu konuda özellikle sivil toplum örgütlerine de büyük roller düşmektedir. Sivil toplum örgütleri daha çok ticaret ve diyalog isterken daha dikkatli ve bilgili olmalıdırlar. Kısa dönemli sonuçların yanında orta ve uzun vadeli sonuçları da hesaplamalıdırlar. Özellikle sınır kapısı sorununda Türkiye suçlu ya da sorumlu olarak görülmemelidir. Bosna ve Kosova olayları sonucunda Sırbistan'ın karşılaştığı durum dikkate alındığında Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini geliştirebilmek için tüm imkanları sonuna kadar zorladığı gerçeği ortadadır.⁵⁰

SONUÇ: TİCARET SİYASİ SORUNLARI ÇÖZEBİLİR Mİ?

Ekonomik gelişmesini tamamlamamış bir ülke olarak Türkiye'nin komşuları ile olan ticari ilişkilerini geliştirmesi herkesin kabul ettiği bir hedeftir. Ticari ilişkilerin siyasi sorunların çözümünde olumlu bir rol oynadığı da bilinen bir gerçektir. Ticari

⁵⁰ Konunun siyasi boyutu ayrı bir yazının konusu olabilecek kadar grift olduğundan bu kısımda temel tespitler ve bazı temennilere değinilmiştir (s.l.).

İlişkilerdeki gelişme karşılıklı bağımlılığa ek olarak tarafların birbirleri hakkındaki önyargılarının ortadan kaldırılmasına da hizmet edebilir. Ancak ticari ilişkiler her şartta siyasi sorunların çözümüne hizmet edemeyeceği gibi tam tersi sonuçlar da doğurabilir. Uluslararası sistemin ve devletlerin kabul edemeyeceği hak ve kural ihlalleri bu tür gerekçeler ile görmezden gelinir ve sadece ticaret yoluyla sorunların çözüleceği umulur ise büyük felaketler ortaya çıkabilir. 1930'lu yıllarda Hitler Almanyası'nın İngiltere tarafından 'hoşgörülmesi'nin ne kadar büyük bir felakete yol açtığı ortadadır. Ekonomik ilişkilerin siyasi sorunları çözmesi konusunda sıklıkla verilen örnek İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya - Fransa arasında görülen yakınlaşmadır. İki ülkenin onlarca yıl devam eden ve tarihi düşmanlık halini alan sorunlarını ekonomik alandaki işbirliği ile aştığı ifade edilmektedir. Bu tespit büyük ölçüde doğrudur: Ekonomik işbirliği sadece bu iki devletin ikili sorunlarını azaltmamış, ayrıca bugünkü Avrupa Birliği'ne uzanan yolu da açmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki bu gelişmelerin

ihlalleri ortadan kaldırmadan, uluslararası hukuk kurallarını temel almadan saldırgan bir devlet ile işbirliği yapmak saldırganlığı besler ve orta vadede işbirliği ortamını yok eder. yaşanabilmesi için Almanya'da Nazi iktidarı değişmiş, Almanya işgal ettiği yerlerden çekilmiş, bir anlamda cezalandırılmış ve uluslararası hukuk kurallarını tanımaya adeta mecbur bırakılmıştır. Diğer bir deyişle önce ticari işbirliği, ardından siyasal alanda iyileşme yaşanmamıştır. Bu bağlamda ihlalleri ortadan kaldırmadan, uluslararası hukuk kurallarını temel almadan saldırgan bir devlet ile işbirliği yapmak saldırganlığı besler ve orta vadede işbirliği ortamını yok eder.

Ermenistan bölgesinde normal şartlarda hiçbir şekilde kabul edilemeyecek ihlallerde bulunmuştur ve bu ihlallerini halen ısrarla devam ettirmektedir. İlk olarak bir diğer devletin topraklarının yüzde yirmisi işgal altındadır. Yine bu işgal nedeniyle bir milyona yakın insan, on yıldır mülteci durumundadır. Unutulmamalıdır ki Azerbaycan'daki tablo Kosova Krizi'nden daha vahimdir. Kosova nedeniyle Yugoslavya'nın NATO saldırılarına uğradığı hatırlanacak olur ise Ermenistan'ın işlediği 'suç'un büyüklüğü kolayca anlaşılabilir. İkinci olarak, Ermenistan diğer komşularının toprak bütünlüğünü tehdit etmekte, ayrılıkçı hareketleri desteklemektedir. Örneğin Gürcistan'daki Ermeni faaliyetleri bu ülkenin bir kısmını

Ermenistan'la birleştirmeyi amaçlamaktadır. Yine Ermenistan sıkça Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanımadığını imâ etmektedir. Türkiye'yi 'sakinleştirmek' için yapılan tüm resmî açıklamalara karşın Türk tarafında bu konuda Ermenistan'a dönük tam bir güven oluşmamıştır. Son olarak Ermenistan Türkleri yeryüzünde işlenebilecek en büyük suç olan 'soykırım' suçuyla itham etmekte, Türkiye'nin geçmişini, bugününü ve yarınını tehdit eden bir konuyu dış politikasının merkezine yerleştirmektedir. Diğer bir deyişle Ermenistan bir yandan Türkiye'nin ve komşularının sınır bütünlüğü tehdit etmekte, Azerbaycan örneğinde ihlâl etmekte, bunu yaparken de bu ülkeler ile ticaretini geliştirebilmeyi ummaktadır. Bu düşünce tarzının tutarlı olduğunu söyleyebilmek güçtür.

Sınır kapısı konusunda bu çalışmada ulaşılan bir diğer sonuç ise kamuoyunda büyük bir yönlendirmenin mevcut olduğu gerçeğidir. Bazı kişi ve gruplar bilerek ya da bilmeyerek Ermenistan sınır kapısının açılması halinde Türkiye'nin bu ülkeye ihracatının birkaç kat artacağını iddia etmektedir. Ermenistan'ın toplam ihracatı ve mevcut rakamlar dikkate alındığında iddialar gerçekçi görünmemektedir. Sınır kapısının açılması halinde ortaya çıkacak artış iddiaların tersine oldukça cüzi kalacaktır. Bu katkının Doğu Anadolu'nun kalkınmasında çok büyük bir etkide bulunması ise şu an için mümkün değildir. Dahası sınır kapısının açılması nedeniyle bölgesel dengeler değişecek, Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'a 'olumsuz sinyaller' verecek, bu sürecin sonucunda belki de Ermenistan sınır kapısından elde edebileceği kazanımdan daha fazlasını kaybedecektir. Kaldı ki sınır kapısının açılmasında tek kriter birkaç yüz milyon dolar değildir. Türkiye Irak'a uygulanan ambargo nedeniyle on milyarlarca dolarlık bir zararı göze almıştır. Aynı şekilde Yugoslavya'ya dönük yaptırımlar da Türkiye'ye ulaşım ve dış ticaret alanlarında büyük kayıplara yol açmıştır. Ancak ulusal çıkarlar ve hukukun gerekleri bu uygulamaları zorunlu hale getirmiştir.

Sınır kapısı konusunda en önemli lobi haline gelen Doğu Anadolu işadamlarının mevcut rakamları dikkate alarak Ermenistan'dan çok İran ve Gürcistan sınırları ile ilgilenmeleri ve bunlara ek olarak Rusya, Azerbaycan ve Orta Asya pazarlarını gündeme getirmelerinde büyük yarar olduğu söylenebilir. Çünkü bu pazarlarda yaşanan sorunlar hem Doğu Anadolu Bölgesi hem de genel olarak Türkiye ekonomisi için daha önemli görünmektedir. Ermenistan ile kıyaslanamayacak büyüklük ve zenginliğe sahip söz konusu pazarlar ile ticareti geliştirmenin yan

Tüm sınırların açılması ve komşu ülkelerin başta ticaret olmak üzere her alanda işbirliği içine girmeleri özlenen bir sonuçtur. Bu sonuç için son yıllarda Türk tarafından çok önemli adımlar atılmıştır.

etkisi de Ermenistan ile kıyaslandığında neredeyse sıfırdır. Ayrıca sınır kapısı sorunu siyasiler tarafından seçim malzemesi yapılmaktadır. Partiler arasındaki siyasi çekişmelerde kullanılan konunun ne kadar hassas olduğu hatırlanmalıdır. Tüm bunlara ek olarak sınır kapısının açılmaması nedeniyle belli bir gelirden mahrum olan sınır bölgesi için devletin bazı ek önlemler almasının gerektiği açıktır. Aksi takdirde bölgesel memnuniyetsizlik Türkiye'nin ulusal dış politikasına zarar vermeye devam edecektir.

Tüm sınırların açılması ve komşu ülkelerin başta ticaret olmak üzere her alanda işbirliği içine girmeleri özlenen bir sonuçtur. Bu sonuç için son yıllarda Türk tarafından çok önemli adımlar atılmıştır. Türkiye, Ermeni görüşünü dinlemekte, işbirliği için elinden gelen çabayı göstermektedir. Ancak aynı tespiti Ermenistan için yapabilmek zordur. Şu anki durumdan en büyük zararı Ermenistan görmektedir. Buna rağmen en az esnek davranan da yine Ermenistan'dır. Ermenistan ya da başka bir ülkenin bilmesi gereken en temel kural 'tehdit ettiğiniz, varlığını ve bütünlüğünü tanımadığınız kimse ile iş yapamazsınız' temel gerçeği olmalıdır.

EKLER

Tablo 1.

**Bölge Pazarlarının Nüfusları
2002 yılı Yaklaşık Değerler**

1. TÜRKİYE	70 milyon
2. İran	65 milyon
3. Azerbaycan	8,81 milyon
4. Gürcistan	5,5 milyon
5. ERMENİSTAN	1-3 milyon ⁵¹

Tablo 2.

**Türkiye'nin Bölge İle Olan Ticareti
2001**

	İhracat	İthalat	Toplam Ticaret Hacmi
1. İran	-	-	1.200 milyon dolar
2. Azerbaycan	228,3	95,5	323,8 milyon dolar
3. Gürcistan	131,3	155	286,3 milyon dolar ⁵²
4. Ermenistan	-	-	40-200 milyon dolar ⁵³

Tablo 3.

**Ermenistan'ın Komşularıyla Dış Ticareti
2001**

	İhracat	İthalat	Toplam Ticaret Hacmi
İran	30	90	120 milyon dolar ⁵⁴
Türkiye	-	-	40-200 milyon dolar ⁵⁵
Gürcistan			

⁵¹ Ermenistan'ın nüfusu konusunda çok fazla spekülasyon bulunmaktadır. Resmi kurumlar nüfusa göre diğer ülkelerden alınan yardımları koruyabilmek ve diğer nedenlerden dolayı nüfusu olduğundan fazla gösterme gayreti içindedir. Buna karşın son yıllarda hızlanan göç nedeniyle düşen nüfus ülkeyi zor durumda bırakacak bir durumdadır. Batılı büyükelçilikler Ermenistan'ın 2002 yılındaki nüfusunu 800 bin ile 1 milyon 250 bin arasında tahmin etmektedirler. Tüm bu tahminler dikkate alındığında nüfusun 2 milyonu aşmadığı söylenebilir.

⁵² Bu rakamın son dönemde 300 milyon doları aştığı tahmin edilmektedir.

⁵³ Detaylar için bkz. *Tablo 5.*

⁵⁴ 'Armenia-Iran Trade Reached USD 120 Million in 2001', *Caspian News Agency*, 19 Ağustos 2002.

⁵⁵ Tahmini rakamdır. Gürcistan ve İran üzerinden yapılan ticareti göstermektedir. Rakamlar arasındaki uçurum resmi rakamların mevcut olmamasından ve konunun siyasetleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Ermenistan'ın önemli bir pazar olduğunu göstermek isteyenler rakamı olduğundan daha yukarılara çekmektedirler. Son dönemde ise Ermenistan'a yakın gruplar rakamı küçük göstermek istemekte ve 40

Tablo 4.
Resmi Rakamlara Göre Ermenistan Dış Ticaretinin Ülkelere
Göre Dağılımı
% Olarak, 1999

İHRACAT	
Belçika	36.08
İran	14.65
Rusya	14.49
ABD	6.95
Almanya	4.37
İngiltere	4.05

İTHALAT	
Rusya	17.25
ABD	10.69
Belçika	10.63
İran	9.79
İngiltere	8.36
BAE	5.03

Tablo 5
Ermenistan – Türkiye Ticaret Hacmi Tahminleri

Tigran M. DAVTYAN (Erm. Tic. Ve San. Bakan Yardımcısı)	40 milyon \$
RFE / RL	40-45 milyon \$
Ashot SOGOMONYAN (Ermeni-Türk İş Konseyi)	50 milyon \$
Kenan YILDIRIM (Türk İşdamları Derneği Yön. Krl. Başkanı)	150-200 milyon \$ ⁵⁶
Ertunç POLATLI	200 milyon \$

milyon dolara kadar indirmektedirler. Ancak bu kişiler sınırın açılması halinde ticaretin 400 - 600 milyon dolara çıkacağı iddialarını ısrarla sürdürmektedirler. Böylece ticaretin 10-15 kat artacağı vurgulanarak Türk kamuoyunda taraftar bulunması kolaylaştırılmak istenmektedir. 40 milyon dolar tahmininde bulunanlardan biri de Ermenistan Ticaret ve Sanayi Bakan Yardımcısı Tigran M. Davtyan'dır. Kendisine göre "sınırın açılmasıyla ticaret hacmi misli misli artacaktır". Yılmaz, 'Cesur...'

⁵⁶ Sadece Gürcistan üzerinden Ermenistan'a yapılan Türkiye kaynaklı ihracat tahmin rakamıdır.

Tablo 6.

**Ermenistan'ın Toplam Dış Ticareti
İhracat ve İthalat, Amerikan Doları Olarak**

İhracat

1990	2.1 milyar dolar ⁵⁷
1999	231.7 milyon dolar ⁵⁸
2002 (Ocak-Haziran)	224 milyon dolar ⁵⁹

İthalat

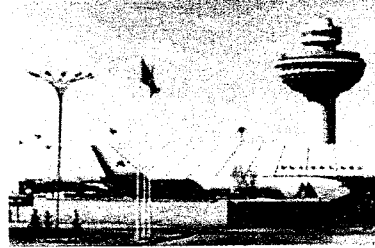
1990	2.8 milyar dolar ⁶⁰
1999	811.2 milyon dolar ⁶¹
2002 (Ocak-Haziran)	408 milyon dolar ⁶²

Tablo 7

**Ermenistan'ın Dış Ticaret Açığı⁶³
Yıllara Göre, Amerikan Doları Olarak**

1994	- 178.3 milyon dolar
1995	- 403 milyon dolar
1996	- 565.5 milyon dolar
1997	- 659.8 milyon dolar
1998	- 672.3 milyon dolar
1999 (t)	- 580 milyon dolar
2000 (t)	- 502 milyon dolar
2002 (Ocak-Haziran t)	- 184 milyon dolar

(t) tahmini olarak



Erivan Havaalanı

- ⁵⁷ [http://cweb2loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@\(DOCID+am0009\)](http://cweb2loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@(DOCID+am0009)).
⁵⁸ *Armenia's Economy Overview*, National Statistics Service.
⁵⁹ *Main Economic Indicators*, Interstate Statistical Committee of the CIS, 2002.
⁶⁰ [http://cweb2loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@\(DOCID+am0009\)](http://cweb2loc.gov/cgi-bin/query/r?frd/cstdy:@(DOCID+am0009)).
⁶¹ *Armenia's Economy Overview*, National Statistics Service.
⁶² *Main Economic Indicators*, Interstate Statistical Committee of the CIS, 2002.
⁶³ 1999 ve 2002 yılları hariç *EBRD 1999 ve 2000 Country Profile*, Armenian National Statistics Service.

BAĞIMSIZLIĞININ 10. YILINDA ERMENİSTAN'DA BİLİM VE BİLİMSEL YAYINLARIN DURUMU

Doç. Dr. Hacali NECEFOĞLU*

Giriş

Bir ülkenin bilimsel potansiyelini belirlemek için yayın sayısı, bilim insanı sayısı, gayri safi milli hasıladan araştırmaya aktarılan pay, araştırma geliştirmeye ayrılan ödenekler, çalışan 10.000 kişiye karşılık araştırmacı oranı, nüfus başına düşen yayın sayısı, özel sektörün araştırmaya olan katkısı gibi parametrelerin kompleks değerlendirilmelerinin yapılması gerekmektedir. Ülkemizde de böyle bir çalışmanın yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu açıdan Prof. Dr. Metin Balcı'nın son yıllarda Türkiye'deki bilimsel yayınların dinamiği, bilimde dünya sıralamasında gerçek yerimizin belirlenmesi ile ilgili araştırmaları¹ öncü sayılabilir. Bir ülkenin bilimdeki hakiki yerini tayin etmek için o ülkede üretilen bilimsel araştırma sayısı yeterli olmasa da, ülkenin gelişmesi ve bilim dünyasındaki pozisyonu hakkında bazı ön bilgiler vermesi açısından bu ülkedeki yayın sayısının dinamiğinin incelenmesi önemlidir. Yazarm önceki çalışmalarında² son 20 yılda Azerbaycan ve Gürcistan adresli yayınlar irdelenerek adı geçen cumhuriyetlerdeki bilimsel araştırmaların durumunu incelenmiştir. Bu çalışmanın amacı ise Web of Science veri tabanı³ ile yayınlanan verilere dayanarak bağımsızlık öncesi (1991) 10 yıl ve bağımsızlıktan sonraki yıllarda (1991-2001) uluslararası seviyede kabul gören (Science Citation Index Expanded – Genişletilmiş Bilimsel Atıf Endeksi kayıtlarına geçen) bilimsel dergilerdeki Ermenistan adresli yayınları inceleyerek, Ermenistan'daki bilimsel araştırmaların durumunu belirlemektir.

* Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi, Kars.

¹ Metin Balcı, 'Bilimsel Araştırmalarda Duraklama', *Cumhuriyet Bilim Teknik*, No. 725, 10 Şubat 2001, ss. 4-5; Metin Balcı, 'Bilimde Hızlı Yükseliş Devam Ediyor', *Cumhuriyet Bilim Teknik*, No. 776, 2 Şubat 2002, ss. 10-11.

² Hacali Necefoğlu, 'Bağımsızlığının 10. Yılında Azerbaycan'da Bilimsel Araştırmaların Durumu', içinde Emine Gürsoy-Maskalı ve Erdal Şahin, *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Haarlem (Hollanda): SOTA Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, 2002), ss. 615-628; Hacali Necefoğlu, *Bağımsızlığının 10. Yılında Gürcistan'da Bilimsel Yayınların Durumu*, Akhaltsikhi-Kars Bilim Sempozyumu, 23-24 Mayıs 2002, Ahıska, Gürcistan, Bildiri Kitabı (Baskıda).

³ <http://wos.mimas.ac.uk>.

Ermenistan adresli yayınları taramak için 1981-1984 yılları arasında "ARSSR", 1985-1992 yılları arasında "ARMENIA AND USSR", 1993-2001 yılları arasında "ARMENIA" anahtar kelimeleri kullanılmalıdır. Ama "ARMENIA" anahtar kelimesi ile bulunan makalelerin içinde Ermenistan'la ilgili olmayan makalelerin de olduğu tespit edilmiştir. Örneğin 2001 yılında adresinde "ARMENIA" kelimesi bulunan 302 bilimsel makalenin 295'i Ermenistan ile ilgili olup, 7'si Kolombiya ve ABD çıkışıdır.⁴ Araştırmacıların Ermenistan adresli yayınları taramak amacıyla "ARMENIA" anahtar kelimesini kullanırken bu hususa dikkat etmeleri gerekmektedir.

Ermenistan'da Bilim ve Bilim Kurumları

Pagan Ermenistan'ında okullar tapınakların himayesinde açılır ve işletilirdi. Bu okulların mezunları da genellikle pagan rahibi olurlardı. M.S. 301 yılında Ermenistan'da Hıristiyanlık devlet dini ilân edildi ve bu olay Ermeni kültürünün ileri yıllardaki gelişmesinde önemli rol oynadı. Milattan sonra beşinci yüzyılın başlangıcında, 405 - 406 yıllarında Mesrop Maşots'un Ermeni alfabesini yaratması Ermeni dili, edebiyatı, kültürü, tarihi ve fen bilimlerinde yeni gelişim olanaklarını ortaya çıkardı. Her yerde okullar açıldı, büyük manastırlarda ise yüksek eğitim merkezleri inşa edildi.⁵ İncil'in ve eski müelliflerin eserlerinin tercümeleri Ermeniceyi edebî bir dil olarak geliştirdi, kelime hazinesini ve bilimsel terminolojisini zenginleştirdi ve Ermeni entellektüel fikrinin ilerlemesine yardım etti. Aristo, Plato, Öklid ve bir çok düşünürün eserlerinin Ermeniceye tercümeleri felsefe, tarih, hukuk, etik, siyaset, sosyoloji, edebiyat gibi çeşitli alanlarda bütün düşünsel konuları kapsıyordu. Tercüme edebiyatının gelişmesiyle birlikte bir çok yerel yazarın değerli eserleri de ortaya çıktı. 6-14. yüzyıllar arasında Anı, Agina, Kars, Kamrjadzor, Sanahin, Haghpat, Tatev, Narekavank, Kçavavank, Haghartsin, Nor Getik, Kayenadzor, Khorvirap, Ayrivank, Gladzor gibi mintikalarındaki yüksek eğitim merkezlerinde büyük oranda bilimsel faaliyetler olduğu Ermeni kaynaklarınca ileri sürülmektedir.⁶ 13. ve 14. yüzyıllarda faaliyette olan Gladzor ve Tatev üniversiteleri Orta Çağ'a ait Ermeni eğitim merkezleri arasında özellikle kaydedilmektedir. Çağdaş müellifler onları "İkinci Atina" ve "İlim Bahçesi" olarak adlandırmaktadırlar.

⁴ Bu makalelerin adreslerindeki "ARMENIA" kelimesi cadde veya mintika adlarını bildirmektedir.

⁵ <http://www.ysu.am>.

⁶ ibid.

**Ermenistan
Cumhuriyeti'nin ilk yüksek
öğretim kurumu olan
Erivan Devlet
Üniversitesi'nin kurulması
Ermeni halkı tarihinde
fevkalade önemli bir
olaydı.**

Bu üniversiteler Orta Çağ Avrupa üniversiteleriyle aynı konuları öğretiyorlardı. Tek farkları eğitim dilinin Latince yerine Ermenice olmasıydı.⁷

28 Mayıs 1918'de bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti kurulduğu zaman Ermeni devletçiliği yeniden yapılanmaya başladı. Vatandaşları arasında ciddi politik ve ekonomik problemlere,

açlık ve kıtlığa rağmen Ermenistan Cumhuriyeti'nde eğitime büyük önem verildi. 16 Mayıs 1919'da Ermenistan Devlet Üniversitesi (sonradan Erivan Devlet Üniversitesi olarak adlandırıldı) kuruldu. Dünyaca meşhur bir çok Ermeni kökenli bilim adamı Ermenistan Devlet Üniversitesi'nin doğuşuna katkıda bulunmak için Avrupa'daki üniversitelerinden anavatanlarına geri döndüler. Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk yüksek öğretim kurumu olan Erivan Devlet Üniversitesi'nin kurulması Ermeni halkı tarihinde fevkalade önemli bir olaydı. Kurulduğunda üniversitenin tek fakültesi olan Dil-Tarih Fakültesi'nde 262 öğrenci vardı. Sonraki yıllarda (Sovyet döneminde) üniversitenin fakülteleri genişleyerek, Ermenistan'ın bilim, eğitim, kültür ve ekonomi uzmanı ihtiyacını karşılayacak şekilde bütün alanlara yayıldı. Erivan Devlet Üniversitesi'nin genişlenmesi ve gelişmesi mühendislik, tıp, ziraat, pedagoji, yabancı diller ve iktisat sahasında bir çok bağımsız yüksek öğrenim müesseselerinin kurulmasına sebep olmuştur. Tüm faaliyeti boyunca bu üniversite, 600'ü yabancı uyruklu, 56.000'den fazla mezun vermiştir. Hali hazırda 110 kürsüye sahip olan Erivan Devlet Üniversitesi'nde 1.190'ı öğretim üyesi olmak üzere 3.150 eleman çalışmaktadır. Öğretim üyelerinin 130'u profesör (bunlardan 25'i Bilimler Akademisi üyesidir), 700'ü doçent, 360'ı yardımcı doçenttir. Üniversitenin 26 bilimsel araştırma laboratuvarında ve kürsülerdeki 13 araştırma grubunda 400 araştırmacı yüksek enerji fiziği, lazer teknolojisi, fonksiyon teorisi, astrofizik, teorik fizik, radyofizik, katı hal fiziği, organik kimya, fizikokimya, tıp, biyoteknoloji, biyoloji aktif maddelerin sentezi, ziraat, tabii kaynaklar, Ermeni dili ve edebiyatı, Ermeni tarihi ve Ermeni kültürü alanlarında araştırmalar yapmaktadırlar. Erivan Devlet Üniversitesi'nde 250 doktora öğrencisi ve 10 bine

⁷ ibid.

yakın lisans öğrencisi kayıtlı olup, 28 alan ve 77 ihtisas programında öğrenim görmektedirler. Ermenistan'daki 15 devlet üniversitesinde tahminen 40.000, özel üniversitelerde ise 25.000 öğrenci yüksek tahsil almaktadırlar.⁸ Ermenistan Cumhuriyeti'nin eğitim sisteminde 1990 yılında yapılmaya başlanan reformlar halen devam etmektedir.⁹

Ermenistan'ın en büyük bilim kurumu 25 Kasım 1943'de kurulan Ermenistan Bilimler Akademisi'dir. 1935'de tesis edilmiş SSCB Bilimler Akademisi Ermenistan Şubesi esasında kurulan bu akademi 1993 yılından itibaren Ermenistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi (ECMBA) olarak adlandırılmaktadır. Akademinin kurucusu ve ilk başkanı SSCB Bilimler Akademisi asil üyesi ve sanat tarihçisi Profesör Hovsep Orbeli olmuştur. 1947-1993 yılları arasında Ermenistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi'ne ünlü astrofizikçi Profesör Viktor Hambartsumyan başkanlık etmiştir. 1993 yılından itibaren başkanlık görevini iletişimci Profesör Fadey Serkisyan yürütmektedir. Bugün 337'si Profesör, 1.152'si doktoralı 4.600 kişilik eleman kadrosuyla Ermenistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi büyük bir araştırma potansiyeline sahiptir. Hali hazırda Ermenistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi'nin 116 üyesi vardır.¹⁰ Ermenistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi toplam elliden fazla bilimsel birim içeren üç şubeden oluşmaktadır.

1) Fizik, Matematik ve Teknik Bilimler Şubesi: Enformatik ve Otomasyon Problemler Enstitüsü, Uygulamalı Fizik Problemleri Enstitüsü, Bürokan Astrofizik Rasathanesi, Jeoloji Bilimler Enstitüsü, Jeofizik ve Sismoloji (Deprem) Enstitüsü, Matematik Enstitüsü, Mekanika Enstitüsü, Fizik Araştırmaları Enstitüsü, Radyofizik ve Elektronik Enstitüsü, Garni Jeofizik Rasathanesi, Özel Deneysel Tasarım Teknoloji Enstitüsü.

2) Doğa Bilimleri Şubesi: Biyofizik Merkezi, Ekoloji Noosfer İnceleme Merkezi, N. H. Bünyatyan Biyokimya Enstitüsü, Botanik Enstitüsü, Kimyasal Fizik Enstitüsü, L. A. Mnjoyan İnce Organik Kimya Enstitüsü, Genel ve Anorganik Kimya Enstitüsü, Hidroponik Problemler Enstitüsü, Hidroekoloji ve İhtiyoloji Enstitüsü, Mikrobiyoloji Enstitüsü, Devlet Mikrobiyoloji Depolama Merkezi, Moleküler Biyoloji Enstitüsü, Moleküler Yapı Araştırma Merkezi,

⁸ ibid.

⁹ <http://www.etf.eu.int/pages/Ttaxis/Armenia/armenia.htm>.

¹⁰ <http://www.sci.am/>

Organik Kimya Enstitüsü, L. A. Orbeli Psikoloji Enstitüsü, Zooloji Enstitüsü.

3) İnsani Bilimler Şubesi: Arkeoloji ve Etnografiya Enstitüsü, Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sanat (Tarihi) Enstitüsü, İktisat Enstitüsü, Felsefe ve Hukuk Enstitüsü, Sosyoloji Araştırmalar Merkezi, Soykırım Enstitü-Müzesi, Tarih Enstitüsü, Dil Enstitüsü, Edebiyat Enstitüsü.

Bilimler Akademisi'nde bazı enstitülere bağlı uygulama atölyeleri, özel tasarım büroları, botanik bahçeleri mevcuttur. Bunlara ilâveten Ermenistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi Başkanlık Heyeti'ne bağlı Bilimsel Temel Kütüphane, Bilimsel Enformasyon Merkezi, Uluslararası Eğitim Merkezi, "Gitutyun" Yayın Evi faaliyet göstermektedir.

Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki bilim kurumlarını anlatırken Erivan Fizik Enstitüsü'nü¹¹ özellikle kaydetmek gerekir. 2001 yılında yayınladığı bilimsel makale sayısına göre Ermenistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi'nden sonra ikinci sırada olan bu enstitü 1942 yılında Abram Alihanov ve Artyom Alihanyan kardeşlerin teşebbüsü ile Erivan'da 300.000 metrekarelik bir alanda, Erivan Devlet Üniversitesi bünyesinde Fizik Enstitüsü olarak tesis edilmiştir. Bir yıl sonra adı geçen kardeşlerin de iştirakleriyle kurulan Ermenistan SSC Bilimler Akademisi'ne devredilen bu enstitü tarafından Alagöz (Aragats) Dağı'nın 3250 metre yüksekliğinde ve Nor Amberd Dağı'nın da 2.000 metre yüksekliğinde Uzay Işınları İstasyonları kurulmasıyla Ermenistan'da nükleer fizikğin gelişmesi için ilk adımlar atılmıştır. 1948 yılında A. Alihanov ve A. Alihanyan kardeşleri uzay ışınlarının araştırılmasındaki başarılarından dolayı SSCB Devlet Ödülü ile mükâfatlandırılmışlardır. 1956 yılında bu iki kardeş Viktor Hambartsumyan'la birlikte 6 GeV enerjili Erivan Senkrotronu'nun yaratılmasının teşebbüsçüsü olmuşlardır. Onların tasarımı ve yönetiminde adı geçen Senkrotronun yapımı 1967 yılında tamamlanmıştır. Mikrodünyanın gizemlerini çözmekte harika bir alet olan bu Senkrotron şu an BDT ülkelerinde en büyük senkrotron olma özelliğine sahiptir. 2001 yılında Ermenistan adresli yayınların üçte birini üreten Erivan Fizik Enstitüsü'nde araştırmalar aşağıdaki birimlerde yürütülmektedir: Deneysel Fizik Bölümü, Teorik Fizik Bölümü, İstatiksel Mekanik ve Konstruktif

¹¹ <http://yerphi.am/>.

Alan Teorisi Grubu, Senkrotron Fiziği Bölümü, Düşük Sıcaklık Laboratuvarı, Bilgisayar Merkezi, Enformasyon ve Uluslararası İlişkiler Dairesi. 1992 yılından itibaren Erivan Fizik Enstitüsü Ermenistan Sanayi Bakanlığı bünyesinde faaliyet göstermektedir.

Milli Bilimler Akademisi, yüksek öğretim müesseseleri ve Erivan Fizik Enstitüsü dışında Ermenistan'da çeşitli bakanlıklara ve kurumlara bağlı onlarca araştırma enstitüleri, araştırma merkezleri ve araştırma laboratuvarları çalışanları ülke biliminin gelişmesine katkıda bulunmaktadır.

2001 Yılında Ermenistan'da Bilimsel Yayınlar

Son 21 yılda Science Citation Index Expanded tarafından taranan Ermenistan adresli yayın sayılarını gözden geçirdiğimizde

1981 yılında 213 makale ile Güney Kafkas cumhuriyetleri arasında sonuncu olan Ermenistan (Azerbaycan 440, Gürcistan 224), 2001 yılında 295 makale ile ilk sıraya geçmiştir (Gürcistan 221, Azerbaycan 136).

bu sayının bağımsızlık öncesi on yılda yükselerek 1991'de 412 zirvesine ulaştığını, bundan sonra ise hızla inerek 1993 yılında 200'ün altına düştüğünü ve 1994 yılından itibaren ise tekrar yükselişe geçtiğini görüyoruz.¹² 1981 yılında 213 makale ile Güney Kafkas cumhuriyetleri arasında sonuncu olan Ermenistan (Azerbaycan 440, Gürcistan 224), 2001 yılında 295 makale ile ilk sıraya geçmiştir

(Gürcistan 221, Azerbaycan 136).¹³ Eski Sovyet cumhuriyetlerinde bilimsel makale sayıları sıralamasına baktığımızda 2001 yılında bir önceki yıla nazaran Litvanya ve Kazakistan dışında tüm ülkelerde düşüş gözlenilmesine rağmen, Ermenistan 8. sıradan 7. sıraya yükselmiştir.¹⁴ Son 21 yılda Türkiye'nin durumunu incelediğimizde bilimsel makale sayısı açısından büyük bir atılıma tanık oluyoruz.¹⁵ 1981 yılında 294 olan Türkiye adresli bilimsel makale miktarı 21 yılda 21'e katlanmıştır.¹⁶

¹² Tablo 1.

¹³ Tablo 2.

¹⁴ Tablo 3.

¹⁵ Necefoğlu, *Bağımsızlığının 10. Yılında Gürcistan'da...*

¹⁶ Tablo 4.

2001 yılında Ermenistan adresli yayınların şehirlere göre dağılımı incelendiğinde ise yayınların önemli bir kısmının Erivan'dan çıktığı gözleniyor. Bu da, gerek Ermenistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi enstitülerinin, gerekse de üniversitelerin çoğunun başkentte toplanmasıyla açıklanabilir. 2001 yılında Ermenistan adresli 295 yayından 255'i (% 86) Erivan, 32'si (% 11) Aşarak, 7'si (% 2,4) Bürokan ve bir tanesi de Gümrü'dendir.¹⁷

2001 yılında Ermenistan adresli yayınların % 36'sı Ermenistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi, % 25'i yüksek öğretim kurumları kaynaklı olup, % 39'u ise diğer araştırma müesseselerinin yayınlarıdır. Sonuncular arasında Erivan Fizik Enstitüsü'nün payı % 32'dir.¹⁸

Bağımsızlığının 10. yılında Ermenistan adresli yayınları bilim dallarına göre tasnif ettiğimizde bu yayınların beşte üçünden fazlasının fizik (% 57) ve gökbilim (% 6), üçte birinin kimya (% 18), biyoloji (% 10) ve tıp (% 5) alanlarından olduğunu görüyoruz. Bilim dalları sıralamasında matematik % 3 ile sondan ikinci sıradadır.¹⁹

Sovyet döneminde Ermenistan adresli yayınların çoğu Rusça yayınlandığı halde 2001 yılında 295 yayından 234'ü (%79) İngilizce, 61'i (%21) Rusça yayınlanmış olup, Rusça makalelerin 45'i İngilizce'ye çevrilerek yeniden yayınlanmıştır.²⁰

Bağımsızlıktan önceki dönemde diğer Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Ermenistan adresli yayınların çoğu SSCB dergilerinde yayınlandığı halde, bağımsızlıktan sonraki yıllarda yayın sayısının azalmasına rağmen makalelerin yayınlandığı coğrafya genişlemiştir. 2001 yılında 16 ülkede yayınlanan dergilerdeki Ermenistan çıkışlı yayınların yarından çoğu (% 52'si) ABD dergilerinin (bu makalelerin üçte birini Rusya'daki dergilerden İngilizceye çevrilen makaleler teşkil ediyor), % 22'si Hollanda, % 18'i Rusya, % 8.5'i İngiltere'nin payına düşüyor.²¹

2001 yılındaki yayınların yarından çoğunun Ermeni bilim adamlarının yabancı meslektaşları ile yaptıkları ortak çalışmaların ürünü olduğu görülür.²² Yabancılarla bilimsel ortaklıklar ikili (% 75)

¹⁷ Tablo 5.

¹⁸ Tablo 6.

¹⁹ Tablo 7.

²⁰ Tablo 8.

²¹ Tablo 9.

²² Tablo 10.

2001 yılındaki yayınların yarıdan çoğunun Ermeni bilim adamlarının yabancı meslektaşları ile yaptıkları ortak çalışmaların ürünü olduğu görülür.

45), üçlü (% 24), dördü (% 11) ve çokuluslu (% 20) olup,²³ ikili işbirliğinin en çok yapıldığı ülke Rusya'dır (% 19).²⁴

Hali hazırda Ermenistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi (ECMBA) "Gitutyun" Yayın Evi'nde yılda 30 civarında monografi ve diğer bilimsel

çalışmalar basılmakta olup, 13 adet süreli yayın yayınlanmaktadır: ECMBA Bülteni, ECMBA Haberleri – Yer Bilimleri, ECMBA Haberleri – Matematik (İngilizceye çeviriliyor), ECMBA Haberleri – Mekanik (İngilizceye çeviriliyor), ECMBA Haberleri – Teknik Bilimler, ECMBA Haberleri – Fizik (İngilizceye çeviriliyor), Astrofizik (İngilizce'ye çeviriliyor), İnsani Bilimler Bülteni, Ermenistan Tıp Dergisi, Ermenistan Biyoloji Dergisi, Ermenistan Kimya Dergisi, Nörokimya (İngilizce'ye çeviriliyor), Tarih ve Filoloji Dergisi. Kaydedilmesi gereken hususlardan biri de 2001 yılında Azerbaycan ve Gürcistan'da²⁵ olduğu gibi Ermenistan'da yayınlanan hiç bir derginin SCI Expanded tarafından taranan dergiler kapsamına alınmamasıdır. Bu hususun her üç Güney Kafkas cumhuriyetinde yayın sayılarının düşme sebeplerinden biri olduğu düşünülebilir.

Sonuç

2001 yılında *Science Citation Index Expanded* tarafından taranan Ermenistan adresli yayın sayılarını gözden geçirdiğimizde, bu ülkenin Güney Kafkas cumhuriyetleri arasında birinci sırada, eski Sovyet cumhuriyetleride bilimsel makale sayıları sıralamasında ise 7. sırada olduğu görülür. Yayınların onda dokuzu üç bilimsel kurumdan çıkmaktadır: Ermenistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi, Erivan Fizik Enstitüsü ve Erivan Devlet Üniversitesi. 2001 yılında Ermenistan adresli yayınların yarıdan çoğunu Fizik makaleleri teşkil etmektedir. Fiziki kimya ve biyoloji takip etmektedir. 2001 yılındaki yayınların yarıdan çoğu Ermeni Bilim adamlarının yabancı meslektaşları ile yaptıkları ortak çalışmaların ürünüdür.

²³ Tablo 11.

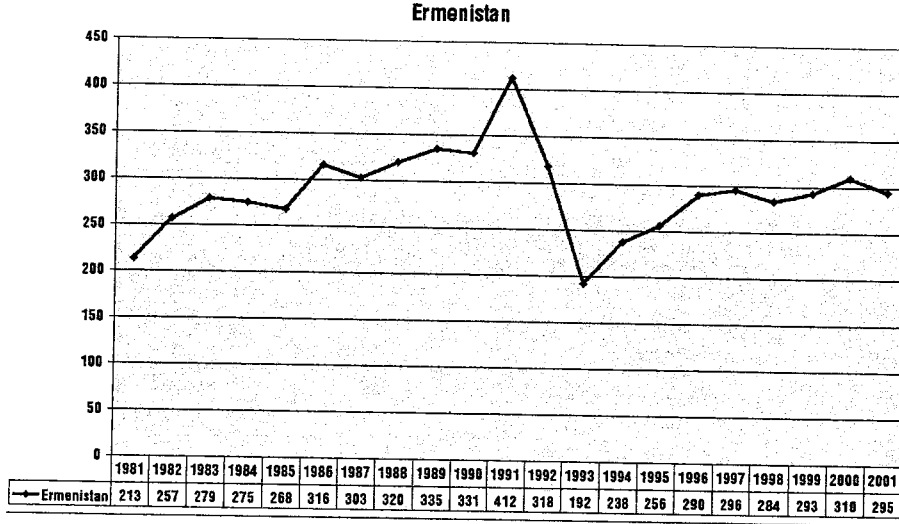
²⁴ Tablo 12.

²⁵ Necefoğlu, *Bağımsızlığının 10. Yılında Gürcistan'da...*

Tablolar

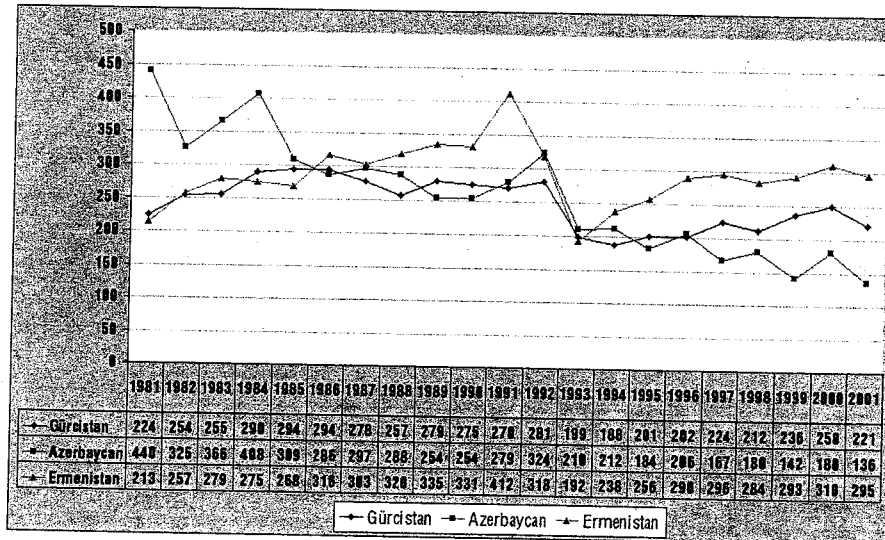
Tablo 1.

1981 – 2001 Yılları Ermenistan Adresli Yayın Sayısı.



Tablo 2.

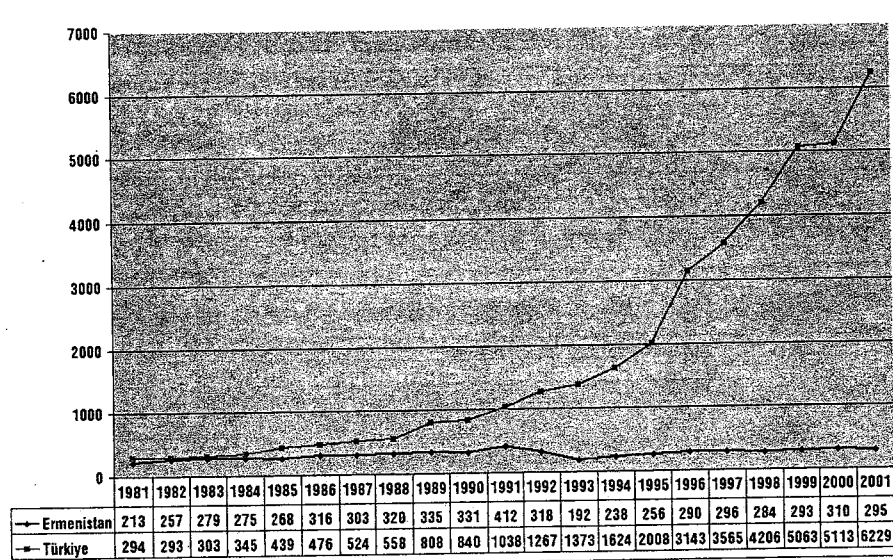
Güney Kafkas Cumhuriyetlerinde Yayınların Yıllara Göre Dağılımı (1981 – 2001).



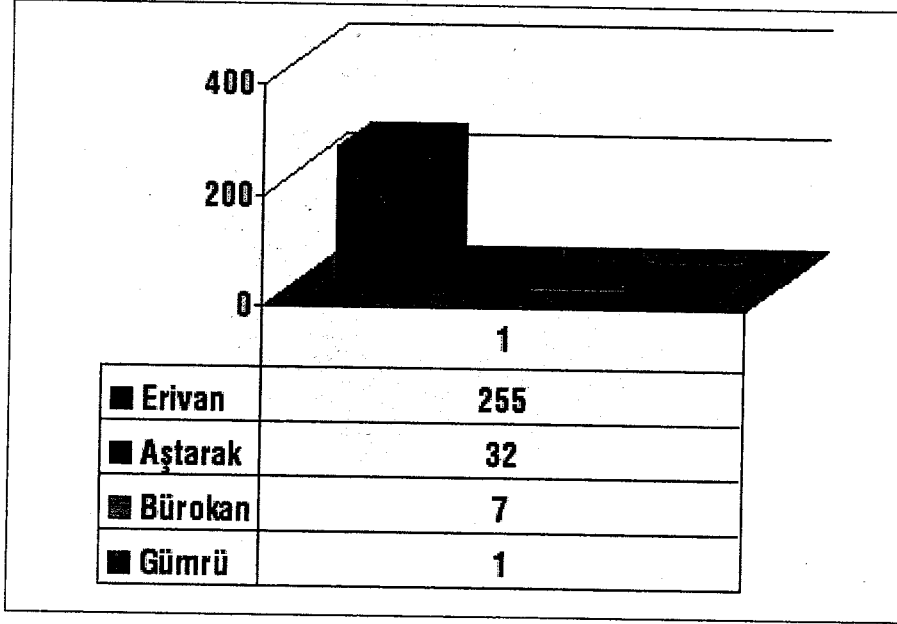
Tablo 3.
2000 - 2001 Yıllarında Eski Sovyet Cumhuriyetlerinde Bilimsel Makale Sayıları

No	Ülkeler	2000	2001
1	Rusya	29099	26513
2	Ukrayna	4203	4196
3	Beyaz Rusya	1174	997
4	Estonya	546	538
5	Litvanya	450	491
6	Letonya	347	301
7	Ermenistan	310	295
8	Özbekistan	379	294
9	Gürcistan	250	221
10	Kazakistan	187	192
11	Moldova	181	159
12	Azerbaycan	180	136
13	Kırgızistan	45	33
14	Tacikistan	39	32
15	Türkmenistan	15	8

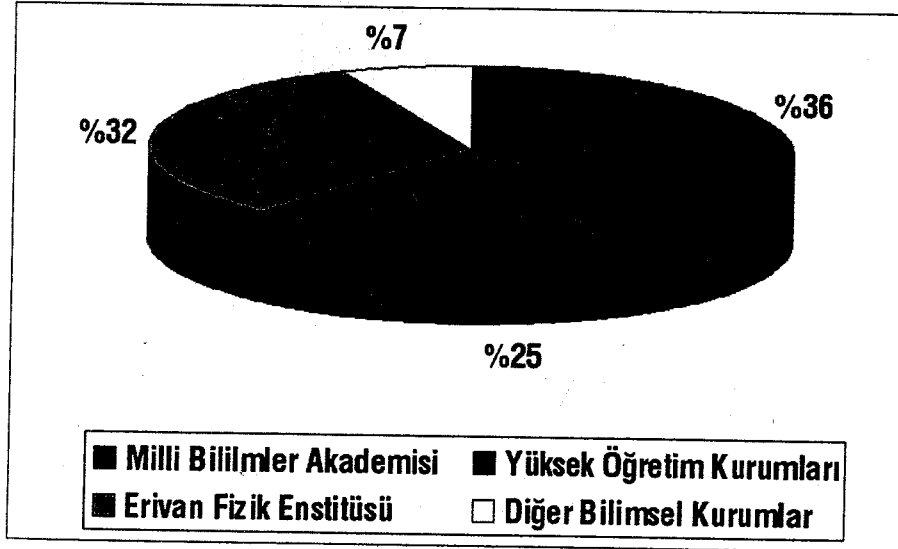
Tablo 4.
Türkiye ve Ermenistan Adresli Yayınların Yıllara Göre Dağılımı (1981-2001).



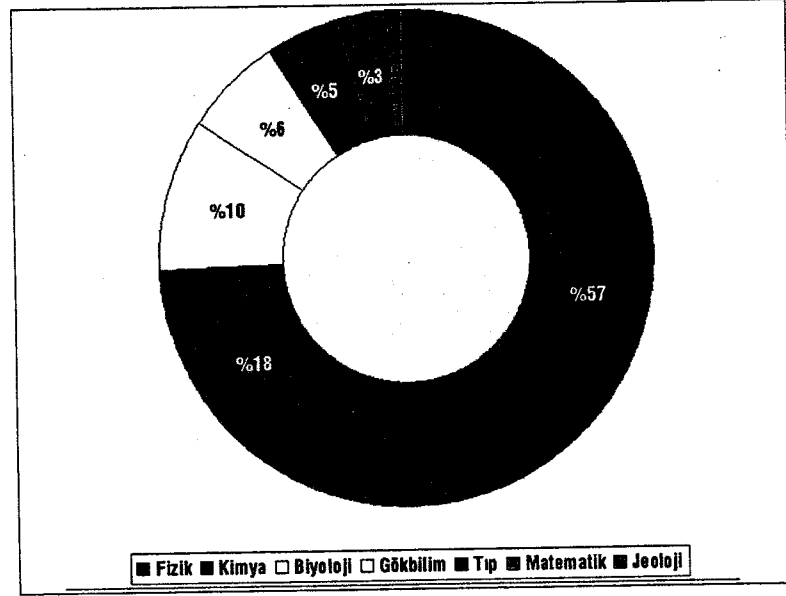
Tablo 5.
2001 Yılı Ermenistan Adresli Yayınların Şehirlere Göre Dağılımı



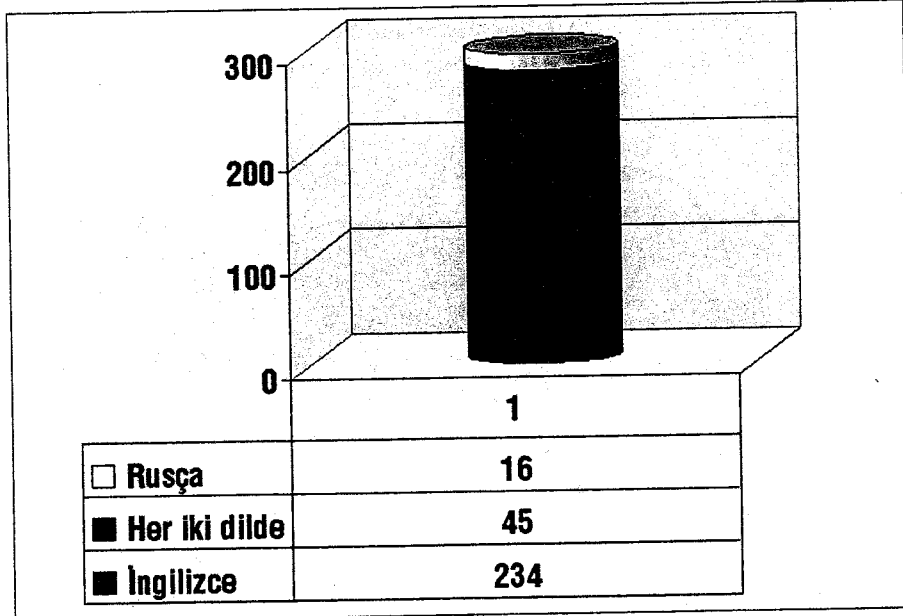
Tablo 6.
2001 Yılı Ermenistan Adresli Yayınların Akademik Kurumlara Göre Dağılımı.



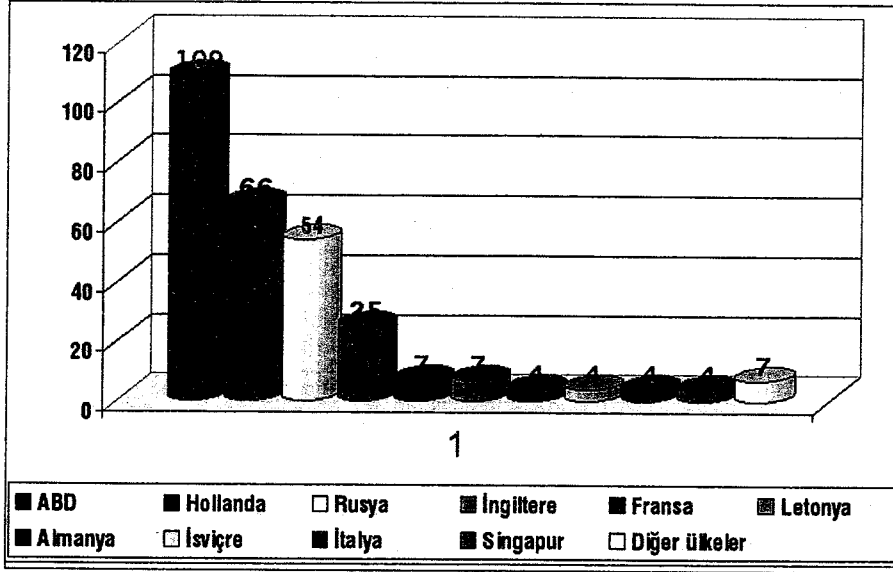
Tablo 7.
2001 Yılı Ermenistan Adresli Yayınların
Bilim Dallarına Göre Dağılımı.



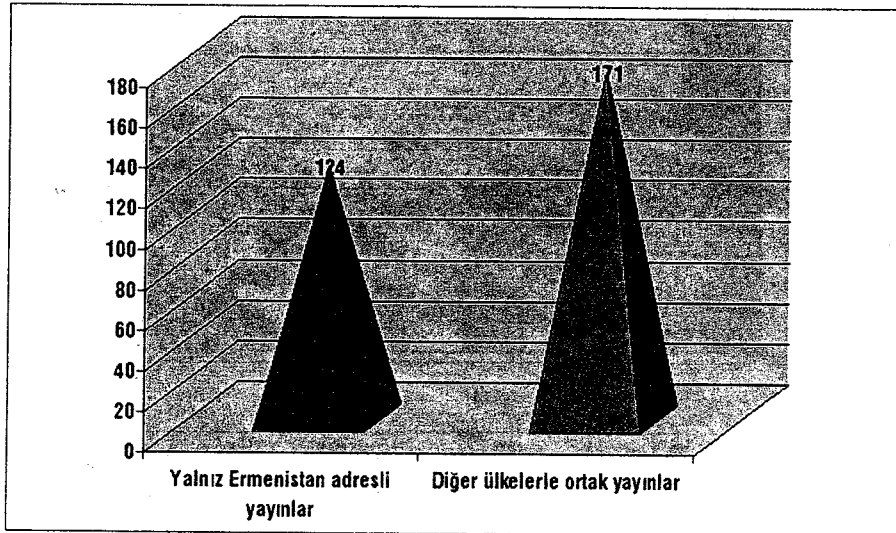
Tablo 8.
2001 Yılı Ermenistan Adresli Makalelerin Yayınlandığı Diller.



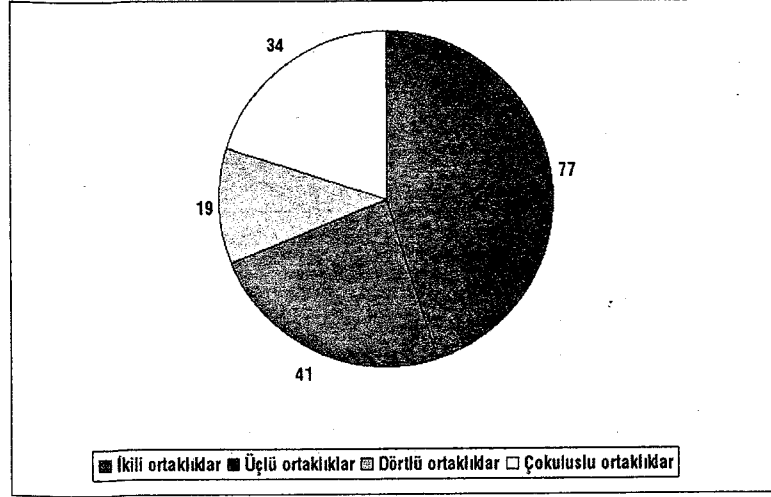
Tablo 9.
2001 Yılı Ermenistan Adresli Yayınların Yayınlandığı Ülkeler
(Diğer Ülkeler: Ukrayna-2, Danimarka-1, Macaristan-1,
Polonya-1, Finlaniyda-1, İrlanda-1).



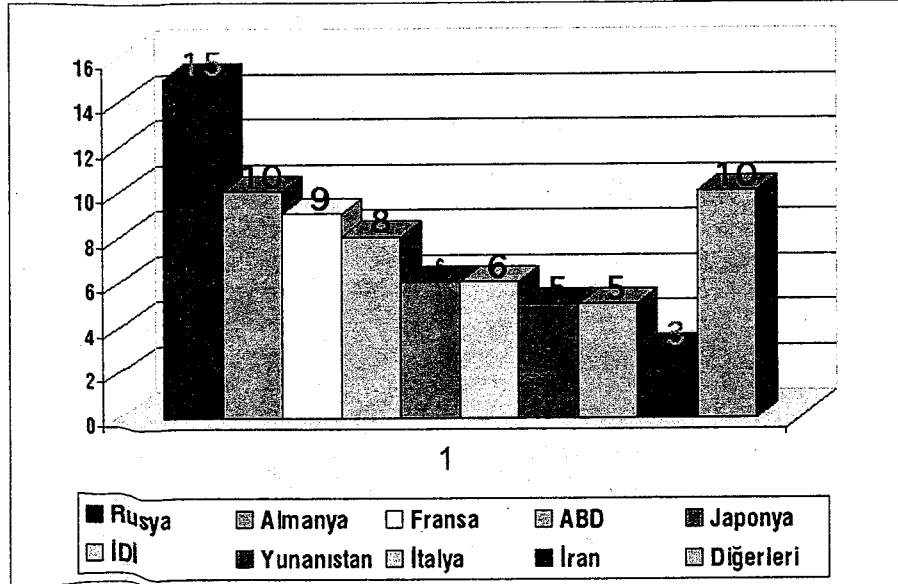
Tablo 10.
2001 Yılında Bilimsel İşbirliğinin Durumu.



Tablo 11.
2001 Yılında Bilimsel Ortaklıkların Türleri.



Tablo 12.
2001 Yılında İkili İşbirliğinin Ülkelere Göre Dağılımı
(İDİ: İsviçre, Danimarka ve İspanya ikişer makale; Diğerleri: Belçika, Şili, İngiltere, Kanada, Finlandiya, Polonya, S. Arabistan, Avustralya, Tayvan ve Hırvatistan birer makale)





Ermeni Araştırmaları
Enstitüsü

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü
ŞİMDİ DE İNTERNETTE
ERAREN'e en kısa yoldan ulaşmak için

www.eraren.org
türkçe ve ingilizce

- **Makaleler**
- **Yorumlar**
- **Konferanslar**
- **Diğer Sitelere Bağlantılar**
- **Güncel Haberler**

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN ERMENİ KOMİTELERİ TARAFINDAN ŞEHİT EDİLENLERİN AİLELERİNE YAPTIĞI YARDIMLAR

Yrd. Doç. Dr. Erdal AÇIKSES*

Türk-Ermeni münasebetleri ile ilgili yazılmış olan birçok kitap ve makalede isimleri geçen, Osmanlı Devleti'nde yöneticilik yapmış olan kişilerle ilgili, değişik yorumlar ve değerlendirmeler tespit etmek mümkündür. Özellikle Tehcir olayı sırasında yöneticilik yapanlarla ilgili olarak yapılan araştırmalar yıllardan beri süregelen bir tartışma olmuştur.¹

Biz burada Tehcir sırasında yetkili bulunan ve bu nedenle hayatını kaybeden kişilerle ilgili olan, verildiği andan itibaren olaylara da ışık tutacak bir duruma gelen bir kanun teklifinin meclisteki tartışmaları ve yazışmalarıyla, konuyla ilgili olan üçüncü şahısların dilekleri ile ilgili belgelerden de istifade ederek, Tehcir konusunu başka bir açıdan ele almaya çalışacağız.

Bu kanun 27 Haziran 1926 tarih ve 405 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren ve başlığı "Ermeni Suikast Komiteleri Tarafından Şehit Edilen veya Bu Uğurda Suver-i Muhtelifle ile Düşarı Gadrolan Ricalin Ailelerine Verilecek Emlak ve Arazi Hakkında Kanun" olan 882 numaralı kanundur.² Bu kanun teklifi 29 Mayıs 1926 tarihinde Meclis'e gelmiş ve tartışmaya açılmıştır. Kanun "Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey ve rüfekası(arkadaşları)nın" teklifidir. Bir çok milletvekili teklife imza atarak destek vermişlerdir.³ Kanun olarak sunulan teklifin birinci maddesinde "*Ermeniler tarafından siyasi maksatlarla şehit edilen Türk rüesayı siyasiyesinin zevce yahut çocuklarına Ermeni emval ve emlaki*

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Elazığ.

1 Tehcir olayı ile ilgili olarak bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler* (1914-1918), (Ankara: 2001), Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, (Ankara: 1990), Nejat Göyünç; "Türk-Ermeni İlişkileri Ve Ermeni Soykırımını İddiaları", *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, (Bursa: 2000), Necdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlayan Kaymakamı M. Kemal Bey'in Yargılanması*, (Ankara: 1999).

2 Adı geçen kanun için bkz. *TBMM Kavanin Mecmuası*, Cilt 4, (ikinci basılış), Ankara, 1941, s. 940.

3 Tekliffe imza atan milletvekillerinin listesi için bkz. "Ermeniler Tarafından Şehid Edilen Türk Rüesayı Siyasiyesinin Eytamına Ermeni Emvali Metrukesinden Mesken Temliki Hakkında Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey Ve Rüfekasının Teklifi Kanunisi", *TBMM/Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 25, Sıra No: 193, s. 133.

metrukesinden bir mesken temlik olunur” denmektedir. İkinci madde ise “işbu meskenin kıymet ve mahiyeti şehit edilen zevatin en müreffeh zamanındaki hal ve şanı nazarı itibara alınarak” takdir olunacağını öngörmektedir.

Kanun teklifi Başvekil İsmet (Paşa) tarafından TBMM’ye 25 Kanunu Evvel 1341’de (25 Aralık 1925) “Büyük Millet Meclisi Riyasetine” başlığıyla ve “*Ermeni suikast komiteleri tarafından şehit edilen ricalin ailelerine ve evladına emlak ve arazi veya nakden tazminat itası hakkında Maliye Vekaletince tanzim ve tebliğ olunan ve İcra Vekilleri Heyetinin 23 kanunu evvel 1341 (23 Aralık 1925) tarihli içtimasında tezekkür ve meclisi aliye arzı tasvip edilen kanun layihasıyla esbabı mucibe mazbatasının musaddak sureti leffen takdim olunmuştur. Muktezasının müstacelen ifasına ve neticesinin işarına müsaade buyurulmasını rica ederim*” şeklinde bir üst yazıyla gönderilmiştir. Bu kanun teklifinin “esbab-ı mucibe” başlığıyla verilmiş sebebi ise “*Memleketimizin daima selameti atiyesini ve milletimizin terakki ve tefeyyüzünü ve saadetini emel ve düsturu hareket ittihaz etmiş olmalarından naşi suikasta maruz kalarak şehit edilen erkan ve ricali memleketin milletin yedi emanetine mevdu eytam ve eramilinin ekseri ahvalde duçarı fakru zaruret oldukları görülmektedir. Büyük mefkureler arkasında nihayet hayatlarını feda eden zevat- ı aliyenin aile ve evlatlarının tevhibi âlâmı için onları mükâfatlandırmak emsalini teşçi ve milletin hissi şükranını izhar ve teyit eder. İşte bu mütalaa ile merbut lâyihei kanuniye kaleme alınmıştır.*” şeklinde izah edilmiştir.⁴

1 Mayıs 1926 tarihli Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin-i Maliye Encümeni’nin “*Ermeni suikast komiteleri tarafından şehit edilen ricalin ailelerine emlak ve arazi veya bunların satılan bedelatından nakden elli bin liraya kadar tazminat itası hakkında maliye vekaletince tanzim ve heyeti vekilece bittasvip meclisi aliye arz olunan layihai kanuniye esbabı mucibesi mütalaa ve tetkik olundu. Memleketin selamet ve saadeti emrinde ibraz ettikleri fedakarlığın kurbanı olan ricalin, milletin yedi emanet ve şefkatine terk ve tevdi ettikleri eytam ve eramilinin refahları encümenimizce de muvafık görülmüş ve bu kabil suikast şehitleri ile efradı ailelerinin isimleri hükümetten resmen celp edilmiş*

⁴ “Ermeni Suikast Komiteleri Tarafından Şehit Edilen Ricalin Aile ve Evlatlarına Emlak ve Arazi veya Nakden Tazminat İtası Hakkında Baş Vekâletten Gelen , (1/799) Numaralı Kanun Layihasıyla Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey’in (2/511) Numaralı Teklifi Kanunisi ve Kavanini Maliye ve Muvazenei Maliye Encümenleri Mazbataları”, TBMM: Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 25, Sıra No: 193, s. 132.

olmakla birinci madde ona göre tashihen tadil ve diğer mevad badettashih kabul edilerek muvazene-i maliye encümenine tevdiine karar verilmiştir” şeklinde yazılarıyla sadece suikaste uğramış şehit ve ailelerinin isimlerinin hükümetten istenmesi ve birinci maddenin ona göre düzenlenmesi konusunda değiştirilerek diğer maddelerin ise olduğu gibi kabul edilerek Muvazene-i Maliye Encümeni’ne sevkine karar verilmiştir. Muvazene-i Maliye Encümeni de “Ermeniler tarafından şehit edilen Türk ricalinin eytamına emvali metrukesinden mesken temlik hakkında Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey ile rüfekasının teklifi kanunisi ve hükümet tarafından yine bu mevzua dair gönderilip Kavanini Maliye Encümenince tadilen kabul edilen layihai kanuniye tevhit edilerek Maliye Vekili Hasan Beyin huzuriyle tetkik ve müzakere edildi. Memleketin selameti için çalışmış ricali hükümetten olup Ermeniler tarafından yapılan suikastlarda şehit düşenler veya bu uğurda idam veya intihar gibi suretlerle duçarı gadrolarak terki hayat edenlerin ailelerinin fakru zaruret içinde bulunmaları tecviz edilmeyeceğinden layihai kanuniye bazı tadilat icrasıyla encümenimizce de kabul edilmiş ve muaddel şekli berayı tasdik heyeti celileye takdim kılınmıştır” şeklindeki yazılarıyla ilgili mazbatayı Reisi Celile’ye göndermiştir. Hükümet ise “Ermeni suikast komiteleri tarafından şehit edilen veya bu uğurda suveri muhtelif ile duçar gadir olan ricalin ailelerine verilecek emlak ve arazi veya tazminat hakkında kanun layihasının” birinci maddesinde “Ermeni suikast komiteleri tarafından şehit edilen veya bu uğurda suveri muhtelif ile duçarı gadrolan merbut cetvelde isimleri muharrer ricalden her birinin terk ettiği efrad-ı ailesinin mecmuuna İcra Vekilleri Heyeti kararıyla emvali milliyeden yirmi bin liraya kadar emlak ve arazi veya emlakî mezkûre satış bedellerinden bu miktara kadar nakden tazminat verilir” ve ikinci maddesinde ise “Bu suretle verilen tazminat mukabbilleri Maliye bütçesinde açılacak faslı mahsustan mahsup olunur” şeklinde bir değişiklik yaparak kanun teklifini, Maliye Encümeni’nin kararı değiştirilerek Muvazene-i Maliye Encümeni’nin kararı da aynen kabul edilerek Meclis’e sevk edilecek hale getirmiştir.

Bu kanun teklifinden faydalananlarla ilgili olarak “Şehit Edilen Rical ve Efrad-ı Ailesi” başlığıyla bir liste sunulmuştur. Listede şu isimler bulunmaktadır:

İsmi	Efradı Ailesi
Talat Paşa	Zevcesi Hayriye Hanım, İsmi Tespit Edilemeyen Hemşiresi Hanım
Cemal Paşa	Zevcesi Seniha Hanım, Kerimesi Kâmuran Hâzım Hanım, Mahdumu Ahmet Behçet Necdet Bey
Cemal Azmi Bey	Zevcesi Müzeyyen Hanım, Mahdumu Yüzbaşı Kemal Ekmel Bey
Bahaettin Şakir Bey	Zevcesi Cenan Hanım, Mahdumu Alp ve Celasin Bey
Cemal Paşanın Yaveri Süreyya Bey	Validesi Hüseyine, Hemşireleri Melahat ve Mütehhile Hatice Hanımlar, Biraderleri Mustafa, Nurettin, Rüçhan Beyler.
Cemal Paşa'nın Yaveri Nusret Bey	Zevcesi Perihan Elmas Hanım, Hemşiresi Nebiye Hanım, Biraderi Doktor Nihat Bey
Sait Halim Paşa	Mahdumları Prens Halim ve Prens Ömer Beyler (Ömer Bey Mısır'dadır.)
Tehcir Meselesinden Dolayı Kürt Mustafa'nın Riyaset Ettiği Divan-ı Harp Kararıyla İdam Edilenler	
Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey	Refikası Hayriye Hanım, Mahdumları Nasuhi, Ekrem, Mazlum, Tank Beyler, Hemşireleri Faika ve İrfan Hanımlar, Biraderi Zonguldak'ta Mukim Mütekkait Cevdet Bey
Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey	Pederi Kereste Gümrüğü Müdürü Arif Bey, Validesi Nafia Hanım, Kerimleri Mazhar ve Müşerref Hanımlar, Mahdumu Adnan Bey.
Muhakemesinin Hini Cereyanında Firar Ve İntihar Eden Doktor Reşit Bey	Refikası Mazlume Hanım, Mahdumları Şinasi, Cezmi, Cehdi Beyler, Kerimleri Fikret, İsmet, Mütehhile Nimet Hanımlar.

**Kanunun çıkmasına kimse
karşı çıkmazken,
genişletilmesi ve kanunda
bazı tahditler
koyulmasının gerekli
olduğu tartışmalarda
ortaya atılmıştır.**

Teklif, Meclis'e bu haliyle geldikten sonra tartışmalarda değişik görüşler ortaya atılmış ve hararetli tartışmalar yapılmıştır. Bu kanunun çıkmasına kimse karşı çıkmazken, genişletilmesi ve kanunda bazı tahditler koyulmasının gerekli olduğu tartışmalarda ortaya atılmıştır.

Bu tartışmalarda en önemli görüşlerden bir tanesi de yardımın nakden yapılmayıp emlak olarak verilmesidir.

Sinop Milletvekili Recep Zühdü Bey'in "...mal ve mülk bırakmışlardır fakat bu servet idaresiz ellerde israfa uğramıştır ve bugün hiçe inmiştir. Biz böyle bir muaveneti kabul ederken bunun maksadı tahsisini taht-ı temine almak ve ona göre tedabir ittihaz etmek mecburiyetindeyiz. İleride kimsenin böyle elleri ve avuçları boş bir halde gelmemesi için bendeniz, "... emvali milliyeden" kelimesinden sonra "gayri kabili terhin ve ferağ olmak üzere" kaydının ilavesini teklif ederim" şeklindeki açıklayıcı ifadelerinden de anlaşılacağı gibi bu malların satılması ileride yine bu ihtiyaç sahiplerinin kötü durumlara düşebilecekleri konusunda bir tereddüdünün bulunmasından dolayı verilen malın satış ve devrinin mümkün olmayacağı kaydının koyulması da istenmiştir. Recep Zühdü Bey konuşmasının devamında ilginç bir yaklaşımla "...bendeniz düşünüyorum, biz bu kanunu kabul ederken hidemeti vataniyeden ziyade suikastçı Ermenilere bir mukabele istihdaf ediyoruz bunu, münhasıran hidematı vataniye endişesiyle yaptığımız vakit düşünülecek ve söylenecek pek çok sözler vardır. Çünkü memleketin her tarafı bir çok fedakarların eytamı ile doludur. Binaenaleyh; biz bunu mukabele bil misil mülahazasıyla yaptığımız için "emvali milliyeden" kaydının ilgasıyla "firari Ermeniler emvali metrukesinden verilir" ibaresinin kabulünü teklif etmiştir. Bu teklifi yaparken, gerekçenin suikastçılara bir ihtar yapmak olduğunu "siz herhangi bir Türk'e suikast icra eder ve öldürebilirsiniz fakat biz onun evladını yarın sizin gözünüzü çıkarmak, kafanızı kırmak için yine sizin paranızla yetiştiririz." ifadeleriyle izah etmiştir.⁵

⁵ Sinop Milletvekili Recep Zühdü Bey'in 29 Mayıs 1926 tarihli konuşması için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 25, s. 602.

Kanun teklifinde bir çok ilginç tartışmayla beraber merbut cetvel başlığı altında verilmiş olan listede eksiklikler bulunduğunu ve ilaveler yapılması gerektiğini teklif edenler de olmuştur. Bunlar arasında Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey "481 numaralı kanunla⁶ Meclis-i Ali Muş Mutasarrıfı Servet Beyin de Ermeni komiteleri tarafından mağdur olduğunu kabul ve hizmeti ve hizmeti vataniyesini takdir etmiştir" şeklinde bilgi verdikten sonra "Birinci maddeye merbut cetvelde Servet Bey ailesinin de kayıt ve ilavesini teklif ve rica ederim" şeklindeki takririyle bir ilave teklifinde bulunmuştur.⁷ Benzer bir diğer takrir de Aksaray Milletvekili Neşet Bey'den gelmiştir. O da verdiği takrirda "Tehcir meselesinden dolayı Kürt Mustafa'nın riyaset ettiği Divan-ı Harp kararıyla idam edilenlerin esamisini muharrer cetvelde Erzincanlı Hafız Abdullah Efendinin ismi sehven unutulmuş olduğundan bu ismin dercini teklif ve rica ederim"⁸ şeklinde Erzincanlı Hafız Abdullah Efendi'nin listeye dahil edilmesini isteyerek bu mahkemenin verdiği cezanın da adaletsiz bir ceza olduğunu ima etmiştir.⁹

Divan-ı harp mahkemesi için daha açık ifadeler kullanan Erzincan Milletvekili Abdülhak Bey verdiği uzunca takrirda maddeler halinde sıraladığı gerekçelerden birinci sırada bu mahkeme ile ilgili yorumunu ortaya koymuş ve "Ermeni komiteleri tarafından şehit edilen veya bu uğurda suveri muhtelifde duçarı gadrolan ricalin efradı ailesinin mecmuuna emlak ve arazi ve nakden tazminat itası hakkındaki kanunun birinci maddesine merbut...Nemrut Mustafa Divanı Harbi Örfi kararı meşumuyla aynı meselden dolayı salben idam edilmiş olan ve muvazenei umumiye kanununa merbut (s) cetvelinde muharrer zatı mümaileyhin aileleriyle birlikte ismi muharrer Erzincanlı şehit Hafız Abdullah Efendi ailesinin de ithali" ni istemiştir.¹⁰

⁶ 481 Numaralı Kanun Savaş döneminde zarar gören ve şehit edilenlerin ailelerine aylık bağlanması para yardımı yapılması ile ilgilidir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 8, s. 632.

⁷ Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey'in 29 Mayıs 1926 tarihli konuşması için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 25, s. 603.

⁸ Aksaray Milletvekili Neşet Bey'in 29 Mayıs 1926 tarihli konuşması için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 25, s. 603.

⁹ Erzincanlı Hafız Abdullah Efendinin eşi ve çocukları için 481 numaralı kanun görüşmeleri sırasında haksız yere idam edildiği belirtilerek şehit aylığı bağlanması istenmiştir. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 25, s. 657.

¹⁰ Erzincan Milletvekili Abdülhak Bey'in 29 Mayıs 1926 tarihli konuşması için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 25, S. 604.

Burada en çok dikkati çeken husus Tehcir meselesi sebebiyle (İngilizlere yaranmak için) kurulmuş olan divan-ı harp mahkemelerinin başında bulunanlara "Nemrut"¹¹ isminin takılmasıdır. Ayrıca "Divan-ı Harb örfi kararı meşumuyla"¹² aynı meseleden dolayı salben(haksız yere) idam edilmiş olan"¹³ şeklindeki ifadelerden de anlaşılacağı üzere divan-ı harp kararından da şikayet söz konusudur. Türk milletine olan zararı ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu mahkemeler tarafından idam edilen yöneticilerin hepsi de şehit olarak kabul edilmişlerdir.¹⁴

Kanun teklifi Meclis'te görüşülürken teklifle beraber verilmiş olan isim listesinin genişletilmesi isteği görüşmeler sırasında bir çok kişi tarafından da defalarca dile getirilmiştir. Bu listenin genişletilmesi ile ilgili teklif verenlerden bir tanesi de Erzincan Milletvekili Abdulhak Bey'dir. Buna gerekçe olarak da "...çünkü bu muhterem şehitlerimizden bir kısmının mevaları ihrak veya tahrip edilmiş ve bu aileler meyanında canını kurtarmış fakat mühim azasından mahrum ve malul kalmış olanlar da vardır. Nitekim istirdadı müteakip Ermeni komitelerinin gard ve mezalimine ait neşredilmiş olan kitaplarda isimleri ve resimleri mevcut olan ailelerden biri de Erzincan'da Hacı Müştak Efendi ile valide ve çocuklarıdır...mukaddes vazifesini ve ordusunu bırakmayan fedakar vatanperverlerimizden istirdadı müteakip evini ve ailesi efradını bulamayıp büyük bir azap ve fecaat karşısında kalan, kalmış olanlar da mevcuttur." şeklinde bir açıklık getirmiş ve listenin genişletilmesi için bir madde ilavesi olarak da "ricalden (ve istila görmüş mahallerde Ermeni komiteleri tarafından şehit edilip hüviyetleri suveri subutiyei kâfiye ile heyeti vekilece tahakkuk edecek zevattan her birinin)"¹⁵ şeklinde Ermenilerce istila görmüş mahallerde Ermeni komiteleri tarafından şehit edilenlerin hükümetçe tespit edilerek genişletilmesini istemiştir.

11 Nemrut, Babil'in kurucusu olarak bilinen hükümdardır. Hz. İbrahim'i ateşe attırıştır. Türkçe'de zalim anlamında kullanılır.

12 Meşum, uğursuz anlamında kullanılmıştır.

13 Erzincan Milletvekili Abdulhak Bey'in 29 Mayıs 1926 tarihli konuşması için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 25, s. 604.

14 Mondros Mütarekesi'nin imzalanışından sonra işgal kuvvetlerinden de cesaret alan Ermeni dernek ve yöneticileri Damat Ferit Hükümeti'nin de gayri millî tavrından istifade ederek mahkemelerde şahitlik yapmaları için gazetelere (29 Nisan 1920 tarihli Serbesti Gazetesi gibi) ilanlar vererek ısmarlama şahitler aramıştır. Mahkemelere baskı yapılması sonucunda mahkeme başkanı Hayret Paşa çekilerek yerine Nemrut lakaplı Mustafa Paşa tayin edilmiştir. Alper Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, (İstanbul: 1982), s. 517, Tekin Eral, 'Millî Şehit Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey', *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 17, 1988, s. 45.

15 Erzincan Milletvekili Abdulhak Bey'in 29 Mayıs 1926 tarihli konuşması için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 25, s. 604.

**Kanun teklifinden itibaren
Meclis'teki tartışmalarda
dikkat çeken hususlardan
bir tanesi de burada
gayrimenkul verilecek
ailelerin tespitinde
oldukça hassas
davranılmasıdır.**

Meclis'teki görüşmelerde listenin oluşması için verilen teklifler de tartışma konusu olmuş, bazen ilave teklifi yapılan isimlere karşı çıkılmış, sadece oylama yoluyla listeye ilavesi kabul edilenler listeye dahil edilmiştir. Bununla ilgili ilginç bir tartışma Muş Milletvekili İlyas Sami Bey ile Gümüşhane Milletvekili Fehmi Bey arasında geçmiştir. Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey, Muş Mutasarrıfı Servet Bey ve ailesinin de listeye dahil edilmesini ister.¹⁶ Gümüşhane Milletvekili Fehmi Bey, Servet Bey'in şehit olmadığını hastalıktan öldüğünü ima etmesi üzerine¹⁷ Muş Milletvekili İlyas Sami Bey söz alarak "... Servet Bey merhum bu civar Ermeni komiteleri yüzünden hakikaten mağdur olarak vefat etmiş, şehit olmuştur. Geçen meclisin de kararı vardır. Merhumun bu hizmetini kabul ederek hidematı vataniye tertibinden efradı ailesine maaş tahsis edilmiştir. Binaenaleyh bu kafileden ayrılması doğru değildir"¹⁸ şeklinde bir izahatta bulunmuştur. Bundan sonra oylamaya geçilmiş ve listeye ilavesi kabul edilerek karara bağlanmıştır.

Kanun teklifinden itibaren Meclis'teki tartışmalarda dikkat çeken hususlardan bir tanesi de burada gayrimenkul verilecek ailelerin tespitinde oldukça hassas davranılmasıdır. Erzincan Milletvekili Abdülhak Bey'in özellikle bölgede Ermeni zulmüne uğramış çok ailenin bulunması sebebiyle "umuma tesmil" maddesini teklif etmiş fakat Meclis bu teklifi reddetmiştir.¹⁹ Teklif başta "Emvali Milliyeden" ödenmesi şekliyle çıkmış fakat Meclis bunu da "Firari Ermeniler Emvali Metrukesinden" şeklinde bir kararla bu suçların işlenmesinde rolü olan birçok kaçak Ermeni'nin geride bıraktığı,

¹⁶ Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey'in 29 Mayıs 1926 tarihli konuşması için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 25, s. 603.

¹⁷ Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi Bey'in 29 Mayıs 1926 tarihli konuşması için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 25, s. 605.

¹⁸ Muş Milletvekili İlyas Sami Bey'in 29 Mayıs 1926 tarihli konuşması için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 25, s. 605.

¹⁹ Meclis Kararı için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 25, s. 604. Kanunun kabul edildiği vaki ilavelerle beraber listede şu isimler bulunmaktadır: Talat Paşa, Cemal Paşa, Cemal Azmi Bey, Bahattin Şakir Bey, Cemal Paşanın Yaveri Süreyya Bey, Cemal Paşanın Yaveri Nusret Bey, Sait Halim Paşa, Muş Mutasarrıfı Servet Bey, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, muhakemesinin hini cereyanında firar ve intihar eden Doktor Reşit Bey ve Erzincanlı Hafız Abdullah Bey.

yıllar geçmesine rağmen sahipleri çıkmadığı için "Ermeni Emvâl-i Metrûkesinden Bulunması Hasabiyle Maliye Vekâlet-i Celilesince Evkaf İdaresine Devir Olunan"²⁰ mallardan ödenmesi kararına bağlanmıştır. Burada tehcir edilen veya kalan Anadolu'da yaşayan ibareleri yerine, üzerine basılarak söylenen "Firar-i Ermenilerin" mallarından olması da ayrıca dikkate değer bir husustur. Tehcir edilen Ermenilerin mallarına dokunulmamıştır. Ayrıca geri dönerek sahip çıkanların mallarına da dokunulmamıştır.²¹

Kanunun çıkışından sonra da uygulamalar sırasında dikkatli davranılmış ve kanun gereği yirmi bin liralık bir gayrimenkul verilmeye gayret edilmiştir. Her hak sahibine verilecek gayrimenkul teker teker tetkik edilmiş ve kıymet komisyonu tarafından değerlendirme yapılmıştır. Hak sahipleri olan "hin-i vefatında nafakasıyla mükellef bulunduğu" kişiler tespit edilerek onlar adına temlik yapılmıştır. Tespit edilen değeri yirmi bin lira veya bu miktarın altında olan mülklerde bir problem olmadan temlik yapılmıştır.²² Fakat bazı ailelerin talep ettiği bina ve araziler yirmi bin liradan fazla olunca, bunlar için de bir kararname çıkarılarak çare aranmıştır. Eğer takdir edilen kıymet yirmi bin liradan fazlaysa aradaki farkı ödeyerek o mülke sahip olmak mümkün olmamış çünkü "Müzayede ve İhale Kanunu" gereğince müzayede yapılmadan temlik yapılamamıştır. Müzayede durumunda hak sahipleri de müzayedeye katılır ve eğer kendilerinde kalırsa, yirmi bin liradan fazla olan kısmı bir defada olmak üzere nakden ödenerek işlem yapılması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca üç şehit ailesi birleşerek her bir ailenin yirmi bin liradan toplam altmış bin liralık bir gayri menkule talip olabilecekleri de ifade edilmiştir.²³ Yirmi bin liralık bir emlak bulunmadığı takdirde bir çözüm olarak

²⁰ İfade için bkz.T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, No: 01. 030. 18.01 / 02. 7. 12, Tarih: 02.02. 1927, Sayı: 4710.

²¹ Tehcir edilenlerin bir kısmı Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul Hükümetince çıkarılan "Geri Dönüş Kararnamesi"yle veya işgal kuvvetleri ile beraber geri gelerek terör estirmişler, fakat bunlar işgal kuvvetlerinin geri çekilmesiyle amaçlarına ulaşamayacaklarını anlayınca yaptıkları vahşetten korkarak kaçıp gitmek zorunda kalmışlardır. Olaylara karışmayarak kalmak isteyenlere de dokunulmamıştır. 31 Aralık 1918 tarihli Geri Dönüş Kararnamesinin metni için bkz T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Babıali Evrak Odası, Nr. 341055 (belgeden yayınlayan Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler* (1914-1918), (Ankara: 2001), s. 82).

²² Boğazlayan Kaymakamı Şehit Kemal'in varisleri olan eşi Hatice Hanım, kızları Müzehher ve Müşerref Hanımlarla oğlu Adnan Bey'e yirmi bin lira değerinde bir gayrimenkul tespiti yapılarak temlik edilmiştir. Kemal Beyin annesi ile babasının isimleri de ilk teklif edilen listede bulunduğu halde Veraset Kanunu gereğince sadece eşine ve çocuklarına temlik yapılmıştır. T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, No: 01. 030. 18.01 / 02. 7. 12, Tarih: 02.02. 1927, Sayı: 4710.

²³ Karar için bkz. T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, No: 030. 18. 01 / 023. 24. 8 , Tarih: 05. 03. 1927, Sayı: 4846

da Urfa Mutassarıfı Nusret Bey'in ailesine de elli bin liralık bir emlakın yirmi bin liraya tekabül eden hissesi verilerek çözüm üretilmeye çalışılmıştır.²⁴

Muş Mutassarıfı Servet Bey ile Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in ailelerine de yirmi bin liralık bir emlak bulunamayınca, yirmi bin liradan fazla olan kısmı nakden bir defada ödenmek şartıyla emlak sahibi olabilecekleri belirtilmiştir.²⁵ Bu da bize hiçbir şekilde yirmi bin liradan fazla değerinde olan emlakın verilmediğini göstermektedir. Bu şekilde emlak verilmesi için kanun yayımlandıktan sonra kanun metninde isimleri listede yer almayan fakat aynı kaderi paylaşmış olan kişilerin varislerince yapılan müracaatlar kabul edilmemiştir. Yunanlıların Edirne bölgesini tahliyesi sırasında Ermeni çeteciler tarafından Anadolu Hükümeti'ne hizmet ettiğinden dolayı şehit edildiği anlaşılan Bilecik Belediye Tabibi Cafer Efendi'nin oğlu Mahmut Ferit Efendi'nin müracaatı üzerine konu hükümetçe görüşülmüş, listede ismi bulunmadığı için yeni bir kanun gerektiği, fakat bunun da yapılmayacağına karar verilmiştir.²⁶

Bu mülkleri alan varisler haricinde başkaca birinin daha sonra gelerek hak iddia edemeyeceği Boğazlayan Kaymakamı M. Kemal Bey'in annesinin vermiş olduğu bir dilekçeden anlaşılacaktır.

Bu mülkleri alan varisler haricinde başkaca birinin daha sonra gelerek hak iddia edemeyeceği Boğazlayan Kaymakamı M. Kemal Bey'in annesinin vermiş olduğu bir dilekçeden anlaşılmaktadır. Boğazlayan Kaymakamı M. Kemal Bey'in annesi Nafia Hanım Cumhurbaşkanı Atatürk'e bir mektup yazarak

milletin oğlunun ailesine bağışladığı mal ve mülkten "on para" istemediğini mallarının da Yunanlıların elinde kaldığı ve gayri mübadil olduklarından dolayı da ellerine geçen parayla borçlarını dahi ödeyemediklerini belirterek, kocası da ölünce sefaletle düştüğü için, borçlarını ödeyebilmek amacıyla yardım talebinde bulunmuştur. Fakat verilen cevapta verilen emlakten böyle bir pay almasının kanun gereğince

²⁴ Urfa Mutassarıfı Nusret Bey'in varisleri olan eşi Hayriye Hanım ile oğulları Tarık, Mazlum ve Nasuhi Beylere hisseli bir emlak verilmiştir. Bkz, T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, No: 030.18. 01 /027. 70. 3 Tarih: 25. 12. 1927, Sayı: 5973

²⁵ Bkz. T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, No: 030. 18. 11 / 25. 35. 4 (1), Tarih: 15. 06. 1927, Sayı: 533

²⁶ Bkz. T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, No: 030. 18. 01. /027. 79. 15. Tarih: 08. 02. 1928, Sayı: 6160

mümkün olmadığı belirtilmiş ve başkaca bir yardım çaresinin aranması için gerekli yerlere yazılar yazılmıştır.²⁷

Sonuç olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi bu kanunu çıkararak Ermeni komiteleri tarafından görevleri gereği hedef olarak seçilen veya düzmece mahkemelerde yargılanarak idam olunan tek suçları devlete hizmet için çabalamak olan yetkililerin geride bıraktıklarının yanında olduğunu göstermiştir.²⁸ İdam edilmeyen ancak yakalanacağını anlayınca intihar eden Dr. Reşit Bey de bu yetkililerden biridir.²⁹ Suç işleyerek firar eden Ermenilerin mallarından bir kısmını bunlara veren bir karar çıkaran Meclis, şehitlerin bu cezaları hak etmediklerini, mahkeme kararlarının düzmece olduğunu ve esas suçluların Ermeni komiteleri olduğunu göstermiştir. Ayrıca kanun düzenli bir şekilde uygulanarak genele şamil edilmemiş ve amacın mal dağıtmak olmadığı da gösterilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti bu şehitlerine sahip çıkarak Ermeni çeteleri ve taraftarlarına da adeta bir gözdağı vermiştir.

Türkiye Cumhuriyeti bu şehitlerine sahip çıkarak Ermeni çeteleri ve taraftarlarına da adeta bir gözdağı vermiştir. Ayrıca sözde soykırım iddialarının düzmece olduğu ve suçlu görülerek idam edilen veya suikaste kurban

edilenlerin de bu konuda bir suçları olmadığı bir meclis kararı olarak teyit edilmiştir.

²⁷ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, No: 030. 18. 11: /23. 7. 12(2). Tarih: 02. 02. 1927, Sayı: 4710 ve ekleri 137-75 ; T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, No: 030. 18. 011 / 23. 7. 18(1)., Tarih: 13. 02. 1927, Sayı: 4716

²⁸ Amerika ve Avrupa Devletlerinin çok ısrarlı aramalarına ve araştırmalarına rağmen kendileri işgal yıllarında ellerinde bulunan Osmanlı Arşivi dahil olmak üzere Paris, Washington ve Londra arşivlerinde de suç teşkil edecek bir delil bulunamamış fakat Ermeni Patriği ve İngiliz Yüksek Komiserinin verdiği listelerle suçlu avına çıkmıştır. Azmi Süslü, Fahrettin Kırzioğlu, Refet Yinanç, Yusuf Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, (Ankara: 1995), s. 230 ve Bilal Şimşir, *The Deportees of Malta and the Armenian Question*, (Ankara: 1984).

²⁹ Dr. Reşit Bey tutuklandığı yerden arkadaşlarının kaçırılır fakat Ermeni komiteleri ve kolluk kuvvetlerince aranır. Tekrar yakalanacağını anlayınca yapılan zulmü protesto edercesine yakalanmamak için intihar eder. Yakalanacağını anladığı takdirde intihar edeceğini yazdığı mektuplarda da belirtmiştir.

ERZURUM'DAKİ TÜRK ve ERMENİ NÜFUSU GÖSTEREN 1847 TARİHLİ NÜFUS DEFTERİ

Haydar ÇORUH*

Dönem Hakkında Kısa Bilgi

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar sayımlar, topraktan alınan vergilerin yeniden tespit edilmesi amacıyla, toprakların kayıt edilmesi şeklinde yapılmıştır. Bu tür kayıtların yer aldığı defterler genellikle Tapu Tahrir Defterleri ve Avarız Defterleri'dir. Bu kaynaklardan anlaşılan odur ki, tespitler yapılırken nüfus doğrudan sayılmamakta; vergi mükellefi olan hane sayısı göz önünde bulundurulmaktaydı. Bu sebeple nüfus defterlerinden sayımı yapılan mekânın nüfusu ancak tahmini olarak hesaplanabilir. Bu hususta yapılan çalışmalar genellikle, merhum Ömer Lütfi Barkan'ın verdiği rakamlara dayanmaktadır.¹ Barkan'ın tahmini hane sayısı olarak verdiği 5 rakamı bazı bölgeler için yetersiz görüldüğünden hane sayısı olarak 3, 4, 6, 7 ve 8 rakamları da kullanılmaktadır.²

Nüfus sayımlarının 19. yüzyılda yeni bazı özellikler kazandığı görülmektedir. Sayımlar eskiden olduğu gibi toprak veya mülk yazımı sebebiyle değil, doğrudan doğruya nüfusun ve bu nüfustan alınacak vergi

Nüfus sayımlarının 19. yüzyılda yeni bazı özellikler kazandığı görülmektedir. Sayımlar eskiden olduğu gibi toprak veya mülk yazımı sebebiyle değil, doğrudan doğruya nüfusun ve bu nüfustan alınacak vergi miktarının tespit edilmesi için yapılmıştır.

* Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi, Edirne. hcoruh27@hotmail.com

¹ Barkan, Ö. L., 'Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi', *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul ts., s. 11; bu hususta ayrıca bkz. İlhan Şahin, 'XV. ve XVI. Yüzyılda Soya Filibe- Eski Zağra ve Tatar Pazarı'nın Nüfus ve İskân Durumu', *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 48, İstanbul, s. 251.

² Nejat Göyünç, 'Hane' Deyimi Hakkında', *Tarih Dergisi* (Ord. Prof. İ. Hakrı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı), Sayı 32, Mart 1979, s. 332.

**Esasen Yeniçeri Ocağı'nın
kaldırıldığı yıllarda
başlamış olan nüfus
sayımı çalışmaları, 1828-
29 Osmanlı-Rus harbinin
olumsuz etkilerinden
dolayı kesintiye uğramış
ve sadece İstanbul'da
uygulanabilmiştir.**

miktarının tespit edilmesi için yapılmıştır.³ Haneler sayılırken vergi mükellefi yetişkinler ve gelecekte devletin asker gücünü ve vergi mükelleflerini teşkil edecek olan erkek çocuklar kaydedilmiştir. Vergi ve askerlik yükümlülüğü olmadığından kadınlar sayım dışında bırakılmıştır. Kadınların sırf bu nedenlerle sayım dışında bırakılmış olması

günümüzde bazı araştırmacıların Osmanlı Devleti hakkında objektif olmayan değerlendirmeler yapmasına neden olmaktadır. Sayım işi yapılırken erkekler bazı sınıflara ayrılmıştır. Bu sınıflar, vergi mükellefi olsun olmasın, hane sahibi yetişkinler nefer, gençler tüvânâ, çocuklar sibyan ve ihtiyarlar musin; askerî sınıflar nizamiye, redif, topçu ve tımarlı olarak; ayrıca sayım yerinde bulunmayanlar ise mahal-i aharda (başka yerlerde) bulunanlar şeklinde kaydedilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde modern olarak nitelendirilebilecek nüfus sayımları ilk defa 1831 yılında II. Mahmut döneminde yapılmıştır. Esasen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı yıllarda başlamış olan nüfus sayımı çalışmaları, 1828-29 Osmanlı-Rus harbinin olumsuz etkilerinden dolayı kesintiye uğramış ve sadece İstanbul'da uygulanabilmiştir. Harbin bitmesinden hemen sonra çıkarılan bir irade ile Rumeli, Silistre, Anadolu, Sivas, Karaman, Adana, Trabzon, Kars, Çıldır ve Cezayir eyaletlerini kapsayacak şekilde sayımın 1831(1246) tarihinde yeniden yapılması istenmiştir.⁴ Bu sayım Erzurum Eyaleti'nde ancak 1836 (1252) tarihinde gerçekleştirilebildi. Sayım için gönderilen memurlar Erzurum'da yaklaşık bir yıl kalarak bütün kazaları, kasabaları ve köyleri tek tek yazmışlardır. Sayım sırasında Müslüman, Ermeni, Rum ve Yahudiler ile Osmanlı veya Rus tabiyetine geçmiş olup "yabancı"⁵ olarak nitelendirilen müslim ve gayrimüslimler de kaydedilmiştir. Gayrimüslimlerin cizye evrakları a'lâ, evsât ve ednâ olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Bunların vergiye tabi olmayanları ise sibyan,

³ Cevdet Küçük, 'Tanzimât Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu', *Tarih Enstitüsü Dergisi* (Sayı 7-8'den ayrı basım), İstanbul 1977, s. 185.

⁴ Küçük, 'Tanzimât...', s. 186.

⁵ Belgelerde açık bir ifade olmamakla beraber 'Yabancı' terimi muhtemelen Erzurum'a çalışmak üzere şehir dışından gelenler için kullanılmaktadır.

amelmande ve bilâ-evrak olarak kaydedilmiştir. 19. yüzyıla kadar bu sınıflardan alınan vergiler çok çeşitlilik arzeder. Bu yüzyıldaki belgelerden a'lâdan 60, evsâtdan 30, ednâdan 15 kuruş alındığını tespit edebiliyoruz.⁶

Erzurum nüfusunda iniş ve çıkışların görüldüğü en önemli dönem 19. yüzyıldır. 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi sırasında Ruslar nüfusun büyük bir kısmını Osmanlı sınırları dışına taşımışlardı. Bazı tahminlere göre bu nüfus 41 bin hanedir.⁷ Bu nüfusun bir kısmı sonraki dönemlerde peyderpey geri dönmüştür.⁸ Giden nüfusun çoğunluğunun sanatkâr olması, şehirdeki ticarî hayatı büyük ölçüde kesintiye uğratmıştır. Erzurum bu istiladan sonra bir daha eski canlılığını kazanamamıştır. Bölgenin merkeze uzaklığı, tahriklere açık olması ve gönderilen yöneticilerin yetersizliği eyalette kargaşa çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu dönemde yol kesme, gasp ve adam öldürme gibi olaylar günlük hadiselerden sayılır olmuştur. Bu sırada meydana gelen kıtlık hadisesi eyalet çevresinde alım gücü sınırlarını aşan bir pahalılığa da beraberinde getirmiştir. Halil Kâmilî Paşa'nın valiliğine (1841-1845) rastlayan bu felâketten sonra Erzurum halkının bir kısmı daha emniyetli yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Göç edenlerin 11 bin haneden fazla olduğu tahmin edilmektedir.⁹

Kâmilî Paşa önce kıtlık ve pahalılıkla mücadele etmişti. Geri dönen ve dönmek isteyen ahâlinin yerleşim imkânlarını sağlamaya çalışmıştı. Ahâlinin önemli bir kısmı İran ve Rusya'ya göç etmişti. Kâmilî Paşa önce İran'a göç edenleri geri getirmek üzere İran'la diplomatik ilişki kurdu ve isteyenlerin geri dönmelerini sağlamaya uğraştı. İran kendi topraklarına sığınan bu insanları geri vermemek için her türlü zorluğu gösterdi. Göç zedeler muhtemelen İran'ın iç kısımlarında açılan yeni yerleşim yerlerine yerleştirilmişlerdi. Rusya ile de benzeri temaslar kuruldu ve ailelerin bir kısmının Erzurum'a dönmesi sağlandı. Ancak geri kalanlar Rus tabiyetine geçtiler. Bu yüzden Erzurum'da gayrimüslim nüfus hayli azaldı. Bu da cizye gelirinin düşmesine neden oldu.¹⁰

Bu düşüşe rağmen devlet, cizye gelirlerini yine eski kayıtlara göre toplamaktaydı. Reâyâ dinî liderleri vasıtasıyla hükûmete baş

⁶ BOA, *ML. VRD. CMH*, nr. 136.

⁷ Mehmed Nusret Bey, *Tarihçe-i Erzurum*, (İstanbul: 1338), s. 55.

⁸ Haydar Çoruh, *Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260/1844)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: 1997), s. 74.

⁹ Küçük, 'Tanzimât...', s. 187.

¹⁰ Küçük, 'Tanzimât...', s. 188.

vurarak yanlışlığın düzeltilmesini istedi. Bunun üzerine hükümet derhal bir sayım yapılmasını, reâyânın yeniden yazılmasını ve cizyeden düşmüş olanların kayıtlarının silinmesini istedi. Konu Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek yeni bir sayım yapılmasına ve reâyânın tespitine karar verildi. Toplantıda devletin mali sıkıntı içinde bulunduğu ve yapılacak bir sayımın zorluklar kadar yeni faydaları da beraberinde getireceği dile getirildi. Uzun zamandır geniş çaplı bir cizye sayımı yapılmamıştı. Yapılacak yeni bir sayım sayesinde, cizyeden düşenlerden başka eski defterlere kayıtlı olmayan pekçok cizyedar da tespit edilebilecekti. Bunun üzerine devlet, bütün vilayetleri kapsayan bir dizi sayımın yapıldığı yeni bir süreç başlattı. Erzurum'un nüfus sayım işiyle Ceride Muhasebesi Başkâtibi Mustafa Refik Bey görevlendirildi. Mustafa Refik Bey Erzurum sancağına bağlı bütün kazaları köy köy, mahalle mahalle dolaşarak sayımı tamamladı.¹¹

Devlet, bir taraftan reâyânın vergi ve cizye evraklarını yeniden düzenlemek için nüfus sayımlarını, diğer taraftan maliyesini zenginleştirmek ve hızla artan masrafları karşılamak amacıyla, ilk defa 1840 (1256) yılında uygulamaya sokulan ve hane sahiplerinin gelirlerinin tespiti maksadıyla yapılan temettü sayımlarını yürürlüğe koymuş oldu.¹² Temettü sayımı Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Anadolu eyaletleri ile Kıbrıs'ı da içine alacak şekilde planlanmıştı. Ancak sayım, bölgede meydana gelen asayişsizlikler nedeniyle istenen hedeflere ulaşamadı. Bunun üzerine iki yıl gibi kısa bir süre sonra yeni bir sayımın daha yapılması gündeme geldi. İkinci sayım 1844'te uygulamaya sokuldu.¹³ 1844 temettü sayımı yeni vergiler getireceği endişesiyle ahâlinin tepkisini çekti ve başarısız oldu.¹⁴ Sayım sonuçları, gerçeği yansıtmayacağı düşüncesiyle, açıklanmadı. Buna rağmen mesele ile ilgilenen bazı yerli ve yabancı araştırmacılar, resmî çevrelerden elde ettikleri tahmini rakamları yayınladılar. Benzeri bilgileri, Fransız araştırmacı ve seyyah Vital Cuinet'in dört ciltlik '*La Turquie d'Asie*' adlı eserinde görmek mümkündür.¹⁵

¹¹ Küçük, 'Tanzimât...', s. 189.

¹² Bu hususta geniş bilgi için bkz. S. Mübahat Kütükoğlu, 'Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarih Kaynaklarından Temettü Defterleri', *Belleter*, Sayı 225, Ankara 1995, s. 395-412.

¹³ Tanzimat döneminde Temettüat Vergisinin yeniden tespit edilmesi hakkında bkz. Haydar Çoruh, "Tanzimat Döneminde Eyalet ve Sancakların Temettüat Vergisinin Yeniden Tespit Edilmesi", 24-27 Ağustos 1999 Osmanlı'nın Kuruluşunun 700. Yıldönümü Sempozyumu", *Osman Gazi Üniversitesi ve Eskişehir Valiliği Ortak Organizasyonu*, (Eskişehir: 1999).

¹⁴ Çoruh, 'Temettüat...', s. 144.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. *Vital Cuinet, La Turquie d'Asie*, I., (Paris: 1890).

Bu dönemde Temettü sayımlarıyla eş zamanlı olarak nüfus sayımlarının da yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶ Nüfus defterlerinde nüfus dışında, gayrimüslimlerin ödeyeceği cizye miktarlarını gösteren mizanlar da verilmektedir. Cizye vergisinin yeniden tespiti ve reayanın durumunun ortaya çıkarılması amacıyla 1847(1264) tarihinde Erzurum Eyaleti'nde yeni bir nüfus sayımı yaptırılmıştır. Bu sayıma ait elimizde iki veri bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Erzurum Eyalet nüfusunu toplu mizanlar halinde gösteren defterler olup, bu defterleri Prof. Dr. Cevdet Küçük "Tanzimât Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu" adlı makalesiyle yayımlamıştır.¹⁷ İkinci veri ise bu çalışmanın konusunu teşkil etmekte olup, muhtemelen 1847 nüfus sayımına ait olan ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Ceride Tasnifi 1146 numarada kayıtlı Erzurum Eyaleti'ne tabi Erzurum Kazası nüfus defteridir. Bu defterin ikinci sayfasında 1846 (1263) tarihi kayıtlıdır.

DEFTERİN DEĞERLENDİRMESİ

Defterler değerlendirilirken, 19. yüzyılda Erzurum Kazası sınırları içinde Türkler'den başka bir Müslüman unsur olmaması nedeniyle defterlerde kullanılan "Müslüman" terimine dokunulmayarak, "Türk" terimiyle değiştirmeyi defterin orijinaline olan saygımızdan dolayı uygun görmedik. Kazada bulunan 2 hane "Ekrad" yani "Kürt" ailesi defterde ayrıca zikredilmiştir.¹⁸

1. Erzurum Kazası:

Maliye Nezareti Ceride Tasnifi 1146 numarada kayıtlı bu defterler üç cilttir. Ancak birinci cildin ilk sayfeleri eksiktir. Bunu ilk sayfalandırma esnasında verilen Osmanlıca numaralardaki bazı noksanlıklardan anlamak mümkündür. Defterin birinci ve ikinci cildinde mahallelere ait nüfus kayıtları yer almaktadır. İkinci cildin sonuna Erzurum'un han ve dekâkin ve sâiresinde bulunan yabancı Katolik Ermeniyân şeklinde bir kayıt düşülmüştür. Bu verilerin kayıt tarihi 1263 olarak gösterilmiştir. Bu tarihten hareket ederek, tahririn 1263 tarihinden sonra yapıldığını söylemek mümkündür. Çünkü defterde başka bir tarih kaydına rastlanmamıştır. Bu notun hemen altında "Erzurum derûnunda furunlarda bulunan..." şeklinde

¹⁶ Kütükoğlu, 'Osmanlı...', s. 395.

¹⁷ Bu defterlerin tetkikinden anlaşıldığı kadarıyla Erzurum Eyaletine bağlı on kazadaki müslüman nüfus, gayrimüslim (Ermeni, Rum ve diğer unsurlar) nüfustan oldukça fazla olup, eyalette yaklaşık 78.447 müslim ve 27.182 gayrimüslim bulunmaktadır (Küçük, Aynı makale, s. 191).

¹⁸ Bkz. Dipnot 47.

bir ifade daha vardır. Bu kısımda 'Yabancı' Katolik Ermeniler yazılmıştır. Bu kayıttan:

Tablo I. Fırınlardaki Yabancı Katolikler

Yer Adı	Fırın Adet	A'lâ	Evsât	Ednâ	Sâbi
Arapkirlir	1	1	4	1	1
Erzincan Kapısı	1		4		
Gülbaşı	1	1	3		
Hasan Basri	1	2			
Kel Ahmed	1	4			
Kilise Kapısı	1		1		1
Mahallebaşı	1		4		
Nazik Çarşısı	1		1		
Sarayönü	1		5		1
Tebriz Kapısı	1		5	1	
Zorba Hanı	1		1		
Toplam	11	8	28	2	3

Erzurum'a şehir dışından çalışmak üzere Yabancı Katolik Ermeniler gibi pek çok insan gelmektedir. Bu insanlar daha ziyade han, hamam, fırın, debbaghane vs. yerlerde çalışmaktadırlar. Ancak bu kişilerin şehirde başka bir akırlarının olmadığı anlaşılmaktadır. Şehir dışından geldikleri için de kendilerine 'yabancı' denilmektedir.

Defterlerdeki kayıtlardan şehirde toplam 11 adet fırının olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu fırınlarda yabancı Katolik Ermeni olarak a'lâdan 8, evsâtan 28, ednâdan 2 ve sâbiden 3 kişi olmak üzere toplam 52 nüfus kayıtlıdır.¹⁹

Bunların dışında aynı zümreden Meyhaneciler olarak kaydedilen yaklaşık 15 kişi bulunmaktadır.²⁰

Tablo I/2. Meyhanelerdeki Ermeni ve Rumlar

Meyhane	Adet	A'lâ	Evsât	Ednâ
Mumci-i Süflâ Çaykarada	1	1	2	0
Nazik Çarşısında	1		3	0
Nazik Çarşısında	1	2		0
Nazik Çarşısında Kundakçı Hanı	1	1	2	0
Toplam	4	4	7	0

¹⁹ Bkz. Tablo I.

²⁰ Bkz. Tablo I/2.

Üçüncü cildin sonunda "Nefs-i Erzurumda medârisde bulunan Yabancı müslüman, debbağ hanelerde bulunan Yabancı müslüman, hamamlarda bulunan Yabancı Müslüman, habbazân furunlarında bulunan Yabancı Müslüman, hân, kebabcıyân, dökmeçiyân ve Rum Kilisesi"nde bulunan nüfus hakkında bilgiler verilmektedir.²¹ Bu bilgilere göre:

Tablo II. Habbazan Fırınlardaki Yabancı Müslüman ve Ermeniler

Fırın	Müslümanlar			Katolikler			Amelm.
	Tüvana	Musin	Sabi	Ednâ	Evst.	A'lâ	
Çukur Fırın-der-bab-ı Gürci	1				4		
Erzincan Kapısı Bekarhane	8						
Gülbaşında Bey Fırını	5	1					
Gümrük Başkatibi Şeri'a Efen	2			1	2		
Gürci Kapısında Moytab Ali	3	1					
Gürci Kapısında Mütevelli	2		1		6	1	
İçmedanda Numan Usta	8			1	2		
İçmedanda Yorgi	1				3		
Kilise Kapı	1			1	3	1	
Kilise Kapısında Fırın	3	2					
Köprü Başı	1				1		1
Köprübaşı Bayraktar	3	1					
Köprübaşı Cennetzade	5	1		1	6	1	
Tebriz Kapı Şahmir	2			1	3		
Tebriz Kapısı	6						
Yeni Kapı	1			1		2	
Toplam	52	6	1	6	30	5	1

Erzurum şehrinde Habbazan Fırını adı altında toplam onsekiz fırın bulunmaktadır. Bu fırınlarda bulunan ve muhtemelen şehrin dışından çalışmak üzere gelmiş olup yabancı olarak vasıflandırılan Müslümanların ve Katoliklerin sayısı verilmektedir. Bu kayıtlara göre fırınlarda 52 tüvânâ (genç) ve 6 musin (yaşlı) Müslüman bulunmaktadır. Ayrıca Katolik olarak 1 çocuk, cizyeye tabi 6 a'lâ, 30 evsat, 5 ednâ ve 1 tane de amelmande bulunmaktadır.

²¹ BOA, ML.CRD, no: 1146, s. 4.

Tablo III. Hanlardaki Yabancı Müslim ve Gayrimüslimler

Han Adları	Müslüman	Müslüman	Gayrimüslüm				Teba'a-i Rusya
	Tüvânâ	Musin	Sâbi	Ednâ	Evsât	A'lâ	Kebir/ Sağır
Alipaşa mah. Rum Kilisesi				1	1		
Cennetzade		2					
Derviş Ağa							13
Kebabçıyan	17	1					
Gazzazoğlu	2						4
Gençağa							2
Gümsuroğlu	2	1					
Hacı Ahmed	2						
Kadıze							9
Kanir	5	1					
Kilise			1	3	4		11
Küçük	1				2		
Mansuroğlu		1			6		
Sinanoglu							2
Tebrizkapı Düğmeciyân	1						
Terhal							27
Tophane							2
Yeğen	2						3
Yeğenağa							4
Zorluoğlu					3		18
Toplam	32	6	1	4	16		95

Tablo III'te de görüldüğü gibi hanlarda Müslümanlar ve gayrimüslimler bir arada çalışmaktadır. Bunlar 32 genç (tüvânâ), 6 ihtiyar (musin), 1 çocuk (sâbi), 4 ednâ, 16 evsât ve 95'i Rusya tebasından olmak üzere 154 kişidir.²² Ali Paşa mahallesinde Rum Kilisesi yakınındaki handa 1 evsât, 1 ednâ olmak üzere iki Rum kaydedilmiştir. Dervişağa hanında 10 genç, 3 yaşlı Müslüman bulunmaktadır. Gazzazoğlu hanında bulunan 6 kişiden 4'ü Rus tebasından kebirdir. Gençağa hanında 2 kebir Ermeni vardı. Kadıze hanında 9 kebir Ermeni; Kilise kapısındaki handa 1'i sâbi Rum, 3'ü ednâ Rum, 4'ü evsât Rum, Rus tebası olarak 10 kebir ve

²² Bkz. Tablo III.

1 sağır; Küçük hanındaki 3 kişiden 2'si Rum; Mansuroğlu hanındaki 7 kişiden 5'i Rum, 1'i Katolik; Sinanoğlu hanında 2 Müslüman tûvânâ; Rus tebasından Terhal hanında 27, Tophane hanında 2, Yeğen hanında 5 (2'tûvânâ); Yeğenağa hanında 4 kebir Ermeni kayıtlıdır. Zorluoğlu Hanı'nda bulunan 21 kişiden 18'i Rus tebasından Ermeni ve Yahudi kebir kaydedilmiştir.

Tablo IV. Medreselerdeki Yabancı Müslümanlar

Medrese Adı	Tûvânâ Nefer	Musin Nefer
Ahmediye Nâm-ı Diğer Murad Paşa	1	
Ali Ağa	4	1
Ali Paşa	14	
Ayas Paşa	1	
Feyziye	8	
Gağızmani	5	
Hacı Halil Efendi	4	
İbrahim Paşa	5	
Mahmudiye	7	
Molla Perviz Zâde	16	1
Said Efendi	1	1
Salıca	7	
Sultaniye	7	
Şeyhler	4	
Topçu Oğlu	1	
Yeğen Ağa	4	
Toplam	79	3

Tablo V. Debbâghanelerdeki Yabancı Müslümanlar

Debbâğhane	Tûvânâ	Musin
Boyahane	3	
Kebir-der- Bâb-ı Gürçi	25	3
Kumlu dere	8	1
Sağır-der-Bâb-ı Gürçi	30	6
Tebriz Kapsu	15	2
Toplam	81	12

Tablo VI. Hamâmlardaki Yabancı Müslümanlar

Hamâm	Tüvânâ	Musin
Ayas Paşa	4	1
Boyahane	3	1
Cağferiye	6	1
Çöplük	4	
Gümrük	9	2
Hanım	7	
Kırk Çeşme	7	
Küçük der-bab-ı Gürçi	9	
Saray	5	1
Toplam	54	6

Medreselerdeki yabancı Müslümanlar 82 kişidir. Bunların 79'u genç ve 3'ü ihtiyardır.²³ Yine Debbâghanelerde bulunan Yabancı Müslümanların sayısı 93 olup, bunların da 81'i genç, 12'si ihtiyardır.²⁴ Hamamlarda bulunan yabancı Müslümanların toplamı ise 60'dır. Bunların da 54'ü genç, 6'sı ihtiyardır.²⁵ Buna göre Erzurum'da bulunan kilise, medrese, fırın, han, hamam, ve debbâghanelerde çalışmak üzere şehir dışından gelmiş yabancıların toplamı 557 kişidir. Bunların 308'i Müslüman, geri kalanı ise gayrimüslimdir.

Tablo VII. "Sinîn-i Vefire"²⁶ den beri harap bulunan köylerin arazisini ziraatte kullanmakta olan mezraa ve köyler:

Badama(Mezra'a)	Kezâ Kerfin ve Saruk köyleri ahâlisi zira'at etmekte oldukları
Balıkçı(Mezra'a)	Kezâ Karaşeyh ve Kelifçi ve Kerdame köyleri ahâlisi zira'at etmekte oldukları
Bardi-i Balâ Vezir(Mezra'a)	Nurşun köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Çafak(Mezra'a)	Kezâ Hosman-ı Süfla ile Kuzağılı köyleri ahâlisi zira'at etmekte oldukları
Çeküz(Mezra'a)	Kezâ Karaca ve Merenlu köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Daveköy	Kezâ Ösid köyü ahâlisi zira'at etmekte olduğu

²³ Bkz. Tablo IV.

²⁴ Bkz. Tablo V.

²⁵ Bkz. Tablo VI.

²⁶ Sinîn-i Vefire: Çok yıllardan beri.

Şeyh Huruz Güm (Mezra'a)	Bu dahi Carfci köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Hacı Alam(Mezra'a) Handil(Mezra'a)	Bu dahi Kezâ Seydi ve Sarıca köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Hodkir(Mezra'a)	Kezâ Karışeyh ve Merenlu ve İne köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Kaluaris Kamışli(Mezra'a)	Bu dahi Talis köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Karançılar	İne ve Talis köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Kendçor(Mezra'a)	Arazisi Çulfat köyü ahâlisi tarafından zira'at olduğu
Kuru(Mezra'a)	Sefker köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Kışlak	Kezâ Haydarın köyü ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Kızlıcaviran (Mezra'a)	Arazisini Zihar köyü ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Leblerid	Kezâ Huzman -ı Süfla köyleri ahâlisi zira'at etmekte oldukları
Nurşin-zir	Kezâ Kozagili ve Hodyan ve Haydarın köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Örenköy	Kezâ Salif ve Kara Şeyh ve Kerdame köyleri ahâlisi zira'at etmekte oldukları
Saraycık	Kezâ Haydaran ve Yahnik köyleri ahâlisi zira'at etmekte oldukları
Sarıtaş(Mezra'a) Seyf	Bu dahi Kaza Karaca ve Merenlu köyleri ahâlleri zira'at etmekte olduğu
Tan Hatun(Mezra'a) Uran(Mezra'a)	Bu dahi Kezâ Kara Şeyh ve Metkülü köyleri ahâlisi zira'at etmekte oldukları
Vanik(Mezra'a)	Kezâ Nalık ve Kelif köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu
Zir (Mezra'a)	Kezâ Hurmunus ve Sarıca köyleri ahâlisi zira'at etmekte olduğu

Defterdeki mizân kısmında Erzurum kazasında 53 mahalle, 156 köy, 16 medrese, 9 hamâm, 5 debbağhane, 28 fırın, 5 meyhane, 17 hân ve 1 kilise olduğu kayıtlıdır. Defterin ilk kısımlarının eksik olması şehirdeki mahallelerin tam listesini elde etmemizi engellemektedir.

Sayfa 15-18'de Erzurum kazasına bağlı Erzurum Ovası'na ait 156 köy dışında kalan köy ve mezra'alara işaret edilmiştir. Sayfa 19'da ise Zirde muharrer köy ve mezârî-i sinîn-i vefireden beri harâb olub arâzilerini yine zirde muharrer köy ve mezârî-i mezkûre balâlarında işaret olunan köy ahâlileri zirâ'at etmekte oldukları ifadesi yer almaktadır. Bu köy ve mezra'aların bir kısmı meskûn olmakla beraber bir kısmı tamamen harab ve boş olarak bulunmaktadır.

Sayfa 20'deki mizân kısmından Ova dışında yine Erzurum kazasına bağlı olup muhtemelen dağlık alanlarda kalan 127 köy, 43 mezra'a ve 29 boş köyün kayıtlı olduğunu gösteren bir not tespit etmek mümkündür. Ancak defterin bu bölümünde sadece 103 köy ve 34 mezra'a vardır.

Defterin ilk halinde bulunan Osmanlıca numaralar incelendiğinde 12. sayfadan 28. sayfaya kadar olan kısmın eksik olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum defterde kayıtlı köylerin, mezra'aların ve boş olan köylerin sayısındaki eksikliğin nedenini ortaya koymaktadır. Harabe halindeki köyler ve bunları hangi köylerin işletmekte olduğuna dair bilgiler Tablo VII ve VIII'de verilmektedir.

Tablo VIII. Erzurum kazasına bağlı olup "Sinîn-i Vefire"den beri harap bulunan köylerin arazisini ziraatte kullanmakta olan köyler:

Karyeler	Harabe
Alaca	Kezâ Yeni Köy ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Antami	Bu dahi
Azmudi	Bu dahi
Ağvisi	Kezâ Kemsur köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Ağyar	Kezâ Kızıl Hasan köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Bağnik	Kezâ Hogik köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Bivlor	Kezâ Şeyke köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Çanakçı	Kezâ Ağatarı köyü ahâlisi ziraat etmekte bulunduğu

Çatvıran	Kezâ Gülvıran karşesi ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Çekedkiç	Kezâ Elvirik köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Çilehan	Bu dahi
Çınar	Kezâ Yaylacık köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Deliler	Kezâ Karakulak köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Diğer	
İnci Kaya	Bu dahi
Gecbahoyu	Kezâ Tulus köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Hanonicik	Hali bulunduğu
İşid Nişler	Bu dahi
İnce Kaya	Bu dahi
Karakilise	Kezâ Gülvıran köyü zira'at etmekte bulunduğu
Karnikis	Bu dahi
Keçikıran	Hali bulunduğu
Masah	Hali bulunduğu
Mezkiç	Bu dahi
Sabini	Kezâ Güllice köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Tekesor	Bu dahi
Tuz	Kezâ Hacı Ömer Gümi ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Vanik	Bu dahi
Zeyke	Arazisini Şeyke ve İsbevrek köyleri ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu
Zihne	Kezâ Tulus-i Süfla köyü ahâlisi zira'at etmekte bulunduğu

Defterin 20. sayfasında Tahrir-i Atik'de muharrer olup Tahrir-i Cedid'de bulunmayan toplam beş birimin kaydı bulunmakta olup bunların biri meskûn köy, üçü aşiret köyü ve biri mezraadır.²⁷

²⁷ Bkz. Tablo IX.

**Tablo IX. Eski Sayımda Kayıtlı Olup Yeni Sayımda
Bulunmayan Karyeler**

Adet	Karye Adı
1	İnzibirinli
1	Aşiret-i Şadallı
1	Aşiret-i Şadallı der Karye-i Susuz
1	Aşiret-i Balanlı der Karye-i Balkar
1	Mezra'a-i Nehari
5	Toplam
	Defter
1	Yerli Müslüman
1	Yerli Rum
1	Yerli Ermeni
3	Toplam

Defterin sonunda Erzurum kazasına bağlı Şiran kazası bulunmaktadır. Defterin çeşitli parçalarına dağılmış olan yukarıdaki bilgileri verdikten sonra Erzurum kazasına bağlı mahallelerin, köylerin ve Şiran kazasına ait köylerin nüfusu hakkında bilgiler verilecektir.

2. Erzurum Kazası Mahalleleri:

İlk sayfaları eksik olan defterde toplam 35 mahalle bulunmaktadır.²⁸ Bu mahallelerin pek çoğunda Müslümanlar ve gayrimüslimler birlikte yaşamaktadır. Ali Ağa, Dere, Emir Şeyh, Habib Efendi-i Ulyâ, Kasım Paşa, Kemhanzâde, Kırmacı veya Mahmudiye, Köse Ömer Ağa, Mehdi Efendi, Namervânî, Sultan Melik, Şeyhler, Vanî Efendi, Yoncalık-ı Süflâ ve Yoncalık-ı Ulyâ mahallelerinde sadece Müslümanlar yaşamaktadır. Buna göre şehirdeki 3680 hanede 8.059 Müslüman,²⁹ 949 hanede toplam 2.496 yerli Ermeni, 83 hanede 205 Katolik Ermeni ve 153 hanede 343 Rus teb'ası Ermeni bulunmaktadır.³⁰

Mahallelerde bulunan Müslümanların 2.314'ü tüvânâ, 2.327'si sibyan, 2.713'ü musin, 437'si nizâmiye, 126'sı topçu ve 24'ü ise timarlıydı.³¹ Gayrimüslimlerin ise 77'si a'lâ, 946'sı evsât, 438'i ednâ, 895'i sibyan, 93'ü amelmande, 255'i Rus teb'asından

²⁸ Defterin 5. sahifesindeki mizân kısmında verilen bilgiye göre Erzurum şehrinde 53 mahalle bulunmaktadır.

²⁹ Bkz. Tablo XII.

³⁰ Bkz. Tablo XIII.

³¹ Bkz. Tablo XII.

yabancı kebir ve 88'i sağır Ermeni idi. Katolik Ermenilerin 13'ü a'lâ, 74'ü evsât, 40'ı ednâ, 73'ü sibyan ve 5'i amelmandedir. Şehir dışında bulunan gayrimüslimlerin 14'ü a'lâ, 51'i evsât ve 5'i ednâdır.³²

a) Mahalleler Mizanı:

Mahallelere ait mizândan şehirde toplam 4.319 hanede 9.360 müslüman, 1.050 hanede 2.877 gayrimüslim bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu mizân şehirdeki 53 mahallenin tamamını içermektedir. Mahallelerin mizanından elde edilen hane sayısı Ö. L. Barkan'ın tahmini olarak verdiği 5 rakamı ile çarpıldığında şehirdeki mahallelerde bulunan nüfusun 21.595'i Müslüman ve 5.250'si gayrimüslim olmak üzere toplam nüfusun 26.845 kişi olduğu tahmin edilebilir. Bunların dışında şehirde Ahışha tarafından gelen ve Sinanoğlu ve Dervişağa hanlarında yerleştirilmiş bulunan 15 kişi kadar Rusya teb'ası yabancı müslüman da vardı. Ayrıca bazı mahallelerdeki hanlarda iskân ettirilmiş olan Rus teb'ası yabancı Ermeni, Rum ve Yahudiler de vardı. Bunların toplamı 155 hane yaklaşık 415 kişidir. Bu 415 kişinin 346'sı yetişkin, 89'u ise çocuktur.³³

3. Erzurum Ovası Köyleri:

Erzurum Ovası'nda 156 köy bulunmaktadır. İrili ufaklı olan bu köylerden yalnızca 50 tanesinde müslümanlar ile gayrimüslimler bir arada oturmaktadır. Geri kalan 106 köy müslümanlar ile meskündür. Bu köylerde oturan Müslümanların hane sayısı 3.230'dur. Bu 3.240 hanede toplam 9.010 erkek nüfus yaşamaktadır. Bu nüfusun 5.043'ü tüvânâ, 2.966'sı sibyan, 2.033'ü musin, 354'ü nizâmiye, 139'u redif-i cedit, 14'ü topçu ve 2'si tımarlıdır.

Ayrıca bu köylerde yaşayan, fakat sayım esnasında başka yerlerde bulunan 15 tüvânâ (genç) ve 9 musin (ihtiyar) daha vardı.³⁴ Verilen bu rakamlar müslüman köylerindeki kadın ve kız çocukların sayılarını içermediğinden toplam hane sayısını 5 ile çarptığımızda ortaya çıkan 16.200, bize hiç olmazsa tahmini bir nüfus sayısı vermektedir.

³² Bkz. Tablo XIII.

³³ Defterde verilen fakat, tablo dışında bıraktığımız Rus tebaasıyla ilgili miktarlar hakkında bkz. Tablo XIV'ün alt kısmı.

³⁴ Bkz. Tablo XV/I-IV.

**Osmanlı Devleti'nde
gayrimüslimler Millet
Sistemi'ne tâbi
olduğundan, her cemaatin
dinî liderinden başka
cemaatlerin yönetim
işlerine bakan mahalli
liderleri de bulunmaktaydı
ki, bu liderlere Batı
Anadolu ve Rumeli'de
Kocabaşı, Doğu
Anadolu'da ise Karabaş
denilmekteydi.**

Aynı şekilde Ova köylerinde yaşayan gayrimüslimlerin toplam hane sayısı 1.383'dir. Bu hanelerde yaşayan kişi sayısı 5.083'dir. Gayrimüslimler arasında cizye vergisine tabi olanlar 2.624 kişidir. Bunların 106'sı a'lâ, 2.179'u evsât ve 339'u ise ednâ sınıflarındandır. Geri kalan 1.434'ü sibyân, 111'i ise amelmandedir. Gayrimüslim hanelerde yaklaşık 6.915 kişi yaşamaktadır. Bunların haricinde Ova köylerine kayıtlı olup başka yerlerde bulunan nüfus içinde 270 kişi evsât sınıfından olup, bunlara ilaveten bir de gayrimüslimlerin mahalli reisi olan Karabaş bulunmaktadır.³⁵ Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler Millet Sistemi'ne³⁶ tâbi olduğundan, her cemaatin dinî liderinden başka cemaatlerin yönetim işlerine bakan mahalli liderleri de bulunmaktaydı ki, bu liderlere Batı Anadolu ve Rumeli'de Kocabaşı, Doğu Anadolu'da ise Karabaş denilmekteydi.³⁷

a) Ova Köyleri Mizânı:

Defterde Erzurum Ovası'na ait 156 köy için verilen mizânda müslüman hanelerinin sayısı 3.240 ve bu hanelerde oturanların sayısı 9.010 olarak verilmiştir ki, bu rakamlar hesaplarımızla aşağı yukarı tutmaktadır. Ancak gayrimüslimler için verilen rakamlar arasında farklar görülmektedir.³⁸ Bu farklılıklar Tablo XV'ten izlenebilir. (toplam 11 tablo var)

Mizânda verilen rakamlara göre 156 köyde 1.265 hane ve bu hanelerde 5.090 kişi yaşamaktadır. Bu rakamlara göre köylerde 122 a'lâ, 2.512 evsât, 394 ednâ, 1.743 sibyân, 117 amelmande, 193 kişinin sayım sırasında başka bir yerde olduğu anlaşılmaktadır.

³⁵ Bkz. Tablo XV/V.

³⁶ Millet Sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. Cevdet Küçük, "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, IV, İstanbul ts., s. 1007-1024.

³⁷ Karabaşlar hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Beydilli, *II. Mahmut Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin tanınması (1830)-Recognition Of The Armenian Catholic Community And The Church In The Reign Of Mahmud II. (1830)*, Harvard 1995.

³⁸ Bkz. Tablo XV/VI.

b) Mahalleler, Ova Köyleri ve Bestânlı Aşireti Köyleri Mizânı:

Ova köyleri mizânının hemen altında Erzurum kazasında bulunan 53 mahalle, 156 Ova köyü ve Bestânlı Aşireti'ne ait 9 köyün toplam nüfusunu gösteren ayrı bir mizân daha verilmiştir. Defterde verilen toplu mizân rakamlarıyla, defterden elde edilen sonuçlar arasında da farklar göze çarpmaktadır. Bu farklılıklar Tablo X, XII, XV'ten takip edilebilir.

Bu mizâna göre mahalle ve köylerde oturan müslümanların toplam hane sayısı 7.591, bu hanelerde oturan kişi sayısı ise 18.810'dur. Bunların 6.513'ü tûvânâ, 5.676'sı sıbyân, 5.245'i musin, 867'si nizâmiye, 172'si redif, 1'i bahriye, 36'sı tımarlı, 173'ü topçudur. Ayrıca sayım sırasında mahalle ve köylerin dışında bulunan 76 tûvânâ, 50 musin, 1 topçu bulunmaktadır.

Gayrimüslimler için verilen rakamlara göre ise 2.315 hane ve bu hanelerde oturan 7.968 erkek nüfus mevcuttur. Bu nüfusun 212'si a'lâ, 3.650'si evsât, 889'u ednâ, 2.733'ü sıbyân, 195'i amelmande, 25'i evraksızdır. Başka yerlerde bulunanların 8'i a'lâ, 246'sı evsât, 5'i ednâ, 4'ü evraksız'dır.³⁹ Bunların dışında Rusya teb'asından olup da kazada bulunan yabancıların 361 kebir, bunların 15'i müslüman kalanı Ermeni, Rum ve Yahudi'dir. Sağır olan Ermeni, Rum ve Yahudilerin sayısı ise 89'dur. Rus teb'ası yabancıların toplam hane miktarı ise 155'tir.

Erzurum kazasına bağlı Ova köylerinin kayıtlı olduğu kısımda bir derkenâr bulunmaktadır. Bu notda "ZİRDE muharrer yedi nefer reâyâ her biri bir kazadan gelip Van'ın mezkûre manastır olmak hasebiyle manastır-ı mezkûre hudud bulunduğu kâr-ı kesb ve mâl-i itlâk olunur nesnelere olduğu cihetle orakları terk olunmuş olduğu kayd ve bi'l-fesâ meşrûh idüğü" yazılıdır.

Sayfa 11'de ise "Besitânlı Aşiretinden hayme-nişin olarak zİRDE muharrer kurâlar pişgâhında arâm eder olduklarından hane ve numaraları sırasıyla tahrîr ve terkîm olunduğu defter-i tahrîrde işaret kılınmış olan" ifadesi yer almaktadır ve toplam dokuz köyden oluşan Bestânlı Aşireti'nin hane sayısı verilmektedir.

³⁹ Bkz. Tablo XVI.

**Tablo X. Bestânlı Aşiretinden "Hayme-nişin"⁴⁰ Olarak
Kaydedilmiş Olanlar**

Müslüman						
Karye	Hane	Nefer	Tüvânâ	Sübyan	Musin	Nizâmiye
Erkemansur	1	4	3	1		
Tanzit	3	8	1	3	4	
Kağdariç-i Ulyâ	3	8	1	3	4	
Aşkal'a	7	15	7	4	4	
Topal Çavuş	10	29	16	6	5	2
Yeniköy	3	5	3	1	1	
Nerdeban	2	4	2	2		
Hınıs	2	13	6	5	2	
Comoğlu Gümü	3	6	4	1	1	
Toplam	34	92	43	26	21	2

4. Erzurum Kazası'nın Ova Dışında Kalan Karyeleri:

Erzurum kazasına tâbi Ova köyleri dışında muhtemelen dağlık alanlarda kalan toplam 100 köy daha bulunmaktadır. Bunların 22'si merzaa, 78'i köydür.⁴¹ Bu köylerden 16 tanesinde Müslümanlar ve Ermeniler bir arada yaşamaktadır. Yalnızca Ermenilerin yaşadığı köyler ise Gelin Pertek, Yülek, Vanik, Hogik ve Hayrani köyleridir. Sadece Müslümanların yaşadığı köylerin sayısı 79'dur. Fakat defterdeki 100 köye ait toplam nüfus ile mizandaki toplam nüfus arasında farklılıklar tespit etmekteyiz. Farklılıkları Tablo XVII/II'den kontrol edebiliriz. Söz konusu köylerde 1.057 hane vardı. Hanelerde 3.012 kişi ikamet etmekteydi. Bunların 1.243'ü tüvâna, 1.085'i sibyan, 599'u musin, 56'sı nizâmiye, 14'ü redif idi. Başka yerlerde bulunanlardan 23'ü tüvânâ, 5'i musin idi.⁴² Ova dışındaki köylerdeki gayrimüslim ahâlinin hane sayısı 401'dir. Bu hanelerde 1.492 kişi ikamet etmektedir. Nüfusun 57'si a'lâ, 633'ü evsât, 144'ü ednâ, 510'u sibyan, 69'u amelmande'dir. Geri kalan 135 kişi ise evsât'tır.⁴³ Hanelerin 9'u Rum olup, buralarda 32 kişi oturmaktadır.

⁴⁰ Hayme-nişin: Çadırdâ oturan, göçebe.

⁴¹ Defterin 19. sayfasına düşülen bir derkenarda 71 köy ve 24 mezradan bahsedilmektedir.

⁴² Bkz. Tablo XVII/I, XVII/II.

⁴³ Bkz. Tablo XVII/III.

a) Ova Dışında Kalan Karyeler Mizânı:

Köy adlarının yazılı olduğu cetvelin sonunda (Sayfa 20'de) verilen mizânda 127 köy, 43 mezra'a ve 29 boş köyden bahsedilmektedir. Bu mizândaki rakamları esas alırsak; 127 köydeki 1.997 hanede 5.759 Müslüman ikamet etmektedir. Bu hanelerin 2 tanesi yabancı Müslümanlara aittir. Yine aynı mizândaki 713 hanede ise 1.712 gayrimüslimin oturduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslim hanelerin 689'u Yerli Ermeni, 24'ü Yerli Rumlara aittir.⁴⁵

5. Şiran Kazası:

Defterde Şiran kazasına bağlı 73 köyün adı zikredilmektedir. Bu köylerde 1.000 hane müslüman ve bu hanelerde 3.097 nüfus mevcuttur.⁴⁶ Bu nüfusun 1.054'ü tûvânâ (genç), 1.212'si sibyan (çocuk), 679'u musin (ihtiyar), 124'ü nizâmiye, 14'ü redif, 8'i tımarlı'dır. 13 genç ise mahal-i ahardadır. Şiran kazasına bağlı Sarca köyündeki mederesede ilim tahsil etmekte olan 4 genç ve 1 çocuktan bahsedilmektedir. Yine aynı köyün kışlağında bulunan 1 genç, 4 çocuk ve 2 ihtiyarın ikamet ettiği göçebe Ekrad'ın⁴⁷ ikamet ettiği 2 hane vardır.⁴⁸

Şiran kazasına bağlı bu köylerden 16 tanesinde gayrimüslimler müslümanlarla birarada yaşamaktadır. Bu köylerdeki 196 gayrimüslim hanesinde 802 kişi oturmaktadır. Bunların 348'i evsât, 58'i ednâ, 318'i sibyan, 35'i amelmande olarak; başka yerlerde bulunanların ise 30'u evsât ve 1'i ednâ olarak sınıflandırılmıştır.⁴⁹

⁴⁴ BOA, *ML. CRD.*, nr. 1146, s. 20

⁴⁵ Bkz. Tablo XVII/IV.

⁴⁶ Dahiliye Nezareti 9060 numarada kayıtlı Erzurum Eyaleti nüfus defteri'nde verilen mizana göre; Şiran kazasında 1.001 hane müslüman, 2 hane göçebe aşiret, 196 hane Rum, 9 hane Ermeni olmak üzere toplam 1.208 hane nüfus vardı. Ayrıca kazaya bağlı olup müslümanların yaşadığı 49 köy ve 12 mezra'a yerli, yabancı ve göçebe müslümanların birlikte yaşadığı bir köy, müslümanlar ile Rumların beraber yaşadığı 5 köy ve 2 mezra'a, müslüman ve Ermenilerin yaşadığı bir köy ve sadece Rumların yaşadığı 7 köy ve bir mezra'a bulunmaktaydı (Küçük, *Aynı makale*, s. 199-200).

⁴⁷ Defterde Ekrad'dan yani bugünkü manada Kürtlerden bu 2 hane dışında hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Bu da söz konusu tarihte bu bölgede yaşayanlar arasında Kürtlerin bulunmadığını göstermektedir.

⁴⁸ Bkz Tablo XVIII/II.

⁴⁹ Bkz. Tablo XVIII/IV.

SONUÇ

1847 tarihinde yapılan ve Erzurum Eyaleti'ne bağlı Erzurum, Bayburt, Tercan, Şiran, Erzincan, Pasin-i Ulyâ, İspir, Kiğı, Tortum, Pasin-i Süflâ (Micingird) kazalarını ihtiva eden nüfus sayımına ait defterlerin bir parçası olduğunu düşündüğümüz ve sadece Erzurum Merkez Kazasına ait bilgileri ihtiva eden bu defter, eksik olmakla beraber Erzurum Kazası'nın Tanzimat yıllarındaki nüfusu hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Bu defterde, Erzurum kazasına bağlı 53 mahalle, 156 Ova köyü ile Ova dışında kalan 100 köy (Bunlar muhtemelen dağlık alanlarda bulunmakta olup bu kısma ait mizanda 127 adet oldukları kayıtlıdır) ve Erzurum Eyaleti Şiran kazasına bağlı 73 köyden bahsedilmektedir.

Erzurum Kazasının nüfusu hakkında son sözü söylerken, defterdeki eksiklikleri de dikkate alarak, nüfus miktarları hakkında daha doğru bilgiler aktardığımızı düşündüğümüz mizanlarda verilen rakamlardan hareket etmekle daha sağlıklı sonuçlara varılacağı kanaatindeyiz.

Tablo XI. Toplam Müslim, Ermeni ve Rum Nüfus Mizanı

Yerleşim Birimleri	Hane			Vergi Mükellefi		
	Müslim	Ermeni	Rum	Müslim	Ermeni	Rum
53 Mahalle	4319	1036	14	9360	2844	33
156 Ova Köyü	3240	1265		9362	5062	
127 Ova Dışı Köyü	1997	689	24	5759	1657	55
9 Bestanlı Aşiret Köyü	32			88		
Şiran Kazası	1000	9	187	3097	58	744
TOPLAM	10588	2999	225	27666	9621	832

Buna göre Erzurum kazasının 53 mahalle, 156 Ova köyü ve 9 Bestanlı aşireti köyüne ait mizanda toplam 9.906 hane, yaklaşık olarak 26.749 Müslüman ve gayrimüslim nüfus ile 155 hane Rusya teb'ası Rum, Ermeni ve Yahudi olup, bunların da yaklaşık olarak 450 nüfus olduğu görülmektedir. Bunların arasında 15 kadar da Müslüman bulunmaktadır. Bu nüfusun 7.591 hane ve 18.810'u Müslüman, 2.315 hane ve 7.939'u Ermeni ve Rum'dur. Mizanlarda verilen Rum nüfus ise 225 hane olup, bu hanelerde toplam 832 vergi mükellefi ikamet etmekteydi. Bestanlı aşiretine ait 32 hanede ise 88 Müslüman yani bunların ailelerinden oluşan yaklaşık 160 nüfus yaşamaktaydı.

Osmanlı Devleti bu sayımlarla özellikle gayrimüslimlerin gerçek nüfusunu ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Çünkü yukarıda da bahsedildiği gibi devletin önemli bir gelir kaynağı olan "Cizye Vergisi" bu unsurlardan temin edilmektedir.

Erzurum Ovası dışında, muhtemelen dağlarda bulunan köylere ait mizanda, 127 köy kaydedilmiştir. Bu köylerdeki 2.711 hanede yaklaşık 13.555 müslüman ve gayrimüslim ikamet etmektedir. Bu nüfusun 1997 hanesinde 5759 müslüman, 713 hanesinde 1712 Ermeni ve Rum oturmaktaydı. Bütün nüfusu dikkate aldığımızda, bir hanede tahmini olarak 5 kişinin olduğunu düşünürsek, kazadaki 12.772 hanede ortalama 63.860 nüfusun yaşadığını söyleyebiliriz.

Erzurum Eyaletine bağlı Şiran kazasına tabi 73 köydeki Müslümanların ve gayrimüslimlerin yaklaşık olarak 1.196 hane, 3899 nüfus olduğu anlaşılmaktadır. Bu nüfusun 1000 hanesinde 3097 Müslüman ve 196 hanesinde 802 vergi mükellefi Ermeni ve Rum bulunmaktaydı. Buna göre Şiran kazasında da bir hane ortalamasının 5 kişi olduğunu kabul edersek, kazada yaklaşık 5980 nüfusun ikamet ettiği ifade edilebilir. Buna göre Erzurum ve Şiran kazalarında 52940 Müslüman, 14995 Ermeni ve 1125 Rum olarak toplam 69060 kişi yaşamaktadır.

Sözün özü şudur ki, Osmanlı Devleti bu sayımları yaparken, bugün Avrupa'da olduğu gibi, bir topluluğun bulunduğu bölgede çıkarları gereği hilekarlıklara başvurarak veya dışarıdan nüfus getirerek çoğunluğu sağlamak suretiyle o bölgede yaşayan asıl unsurun toprağını elinden almak amacını değil, sadece vergi ve asker toplamayı hedeflemiştir. Osmanlı Devleti bu sayımlarla özellikle gayrimüslimlerin gerçek nüfusunu ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Çünkü yukarıda da bahsedildiği gibi devletin önemli bir gelir kaynağı olan "Cizye Vergisi" bu unsurlardan temin edilmektedir. Bu verginin kişi başına alındığı düşünülürse ne kadar çok insan o kadar çok gelir demektir. Bu nedenle de Osmanlı Devleti'nin yaptığı bu sayımlar geçmişte Avrupa'da yapılmış olan benzerlerinden daha önemli ve daha doğru sonuçlar içermektedir.

DAĞLIK KARABAĞ SÖZDE CUMHURİYETİ'NİN BAĞIMSIZLIĞININ TANINMASI DURUMUNDA, ULUSLARARASI ORTAMDA ORTAYA ÇIKABİLECEK SORUNLAR

Rovshan İBRAHİMOV*

GİRİŞ

1988'de patlak vermiş Dağlık Karabağ sorunu uzun yıllardır Azerbaycan ile Ermenistan arasında süren çatışmanın temel taşını oluşturmaktadır. Zaman içinde sıcak çatışma sürecini de yaşamış olan bu iki taraf, 2001 yılında Avrupa Konseyi'ne tam üye olmalarıyla birlikte sorunu barışçı yollarla çözümleme yükümlülüğü altına girmişlerdir. Her iki tarafda AGİT tarafından sunulan Karabağ sorununa çözüm önerileri doğrultusunda görüşmeler yapmaktadırlar. AGİT Minsk Grubu tarafından hazırlanmış olan üç teklif şöyledir:

Haziran 1997 tarihinde sunulan "paket çözüm"

Ekim 1997'de "aşamalı çözüm"

Kasım 1998'de "ortak devlet" önerisi

Önerilerin ilk ikisi Ermenistan, sonuncusu ise Azerbaycan tarafından reddedilmiştir. Ermenistan tarafı çözümün yalnız Karabağ'a bağımsız devlet statüsü verilirse mümkün olabileceğini dile getirirken, Azerbaycan Karabağ'a kültürel otonomi hakkı verilmesinin ötesinde bir çözümün olamayacağını vurgulamaktadır.

AGİT Minsk Grubu'nun ABD, Rusya ve Fransa eş başkanları her iki devletin de sorunun çözülmesi için karşılıklı olarak taviz vermesi gerektiğini beyan etmektedir. Ermenistan bu tavizlere yanaşmazken, Azerbaycan tarafı gereken tavizleri verdiğini ve bunun üzerine hiçbir taviz veremeyeceğini bildirmektedir.

Bu yazıda Dağlık Karabağ'ın bağımsızlık talebinin uluslararası ortamda kabul görüldüğü takdirde, Karabağ sorununa benzer sorunlara sahip olan ülkelerde ne gibi sonuçlar ortaya çıkarabileceği incelenmiştir. Karabağ'ın isteklerinin karşılanması

* Kafkas Üniversitesi, Azerbaycan.

durumunda, uluslararası hukukta temel ilke olarak kabul edilen devletlerin ÷lke bütünlüğü ilkesi ciddi bir şekilde sarsıntıya uğrayacak ve diğerk ayrılıkçı hareketlere zemin hazırlayacaktır.

KARABAĞ SORUNU VE TARİHSEL GELİŞME

Tarihsel Gelişme

Dağlık (Yukarı) Karabağ Özerk Bölgesi 7 Temmuz 1923 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dahilinde kurulmuştur. Alanı 4,4 bin km² ve nüfusu yaklaşık 20.000 olan bu bölgenin merkezi Hankendi şehridir.¹ 1989'daki nüfusu yaklaşık 192.000 olan ve Ermeniler arasında Artsah (Sık Orman) adıyla da anılan bölgede, halkın yaklaşık % 70'i Ermeni'dir.²

1813 yılında Rusya ile İran arasında imzalanmış Gülüstan Antlaşması sonucunda Karabağ hanlığı Rusya ile birleştirildi.

Tarihte, Dağlık Karabağ, 18. yüzyılda Penahali han tarafından kurulmuş olan Karabağ hanlığının bir parçasını oluşturmaktaydı. 1813 yılında Rusya ile İran arasında imzalanmış Gülüstan Antlaşması sonucunda Karabağ hanlığı Rusya ile birleştirildi.

1840 yılında Dağlık Karabağ Kaspi vilayetinin Şuşa kazasına, 1846 yılında ise Bakü Guberniyası'na dahil edilmiştir.

Dağlık Karabağ 28 Mayıs 1918 tarihinde ilan edilmiş olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti sınırları içerisindeydi. Fakat bu cumhuriyetin ömrü uzun sürmedi ve 28 Nisan 1920 tarihinde Rusya'nın 11. Kızıl Ordusu tarafından işgal edildi ve Azerbaycan'da Sosyalist Cumhuriyet kuruldu.³

Eski tarihlerden beri bölgede yaşayan Gargar ve Uti gibi Alban kabileleri, Ermeni Ortodoks Gregoryen kilisesinin etkisi sonucunda, aşamalı olarak Gregoryenleşti, daha sonra Ermeni dilini kabul etti ve Ermeni kültürünü benimseyerek Ermenileşti. Bu süreç 13. yüzyılda daha da güçlendi.⁴

¹ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, Cilt III, (Bakü: 1979), s. 308.

² Aydın, Mustafa, *Dağlık Karabağ Sorunu, Türk Dış Politikası*, içinde Baskın Oran (ed), Cilt II, (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2002), s. 401.

³ Azerbaycan ..., s. 308.

⁴ Azerbaycan..., s. 308.

Karabağ Sorununun Ortaya Çıkışı

Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov döneminde başlayan reform hareketleri, Karabağ Ermenileri'nin de 1987-88 yıllarından itibaren kendi kaderini belirleme hakkına dayanarak Azerbaycan'dan ayrılma talebinde bulunmalarına yol açmıştır. Karabağ yönetimi 20 Şubat 1988'de Ermenistan'a bağlanma kararı almış, aynı dönemde Azerbaycanlılar'la Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır.⁵ Azerbaycan, tek taraflı olarak Ermenistan'ın bu kararını tanımadığını ve anayasaya aykırı olduğunu belirterek, reddetti.⁶ Azerbaycan bunun, birlik cumhuriyetlerinin sınırlarının bu cumhuriyetlerin mutabakatı olmaksızın değiştirilemeyeceğini hükme bağlayan SSCB anayasasına aykırılığı nedeniyle yasadışı bir girişim olduğunu ileri sürdü.⁷ İki Sovyet Cumhuriyeti arasındaki toprak anlaşmazlığı SSCB Yüksek Sovyeti'nde ele alındı. Bu kurul verdiği kararla Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu belirtse de siyasi gelişmeler Ermeniler'in Karabağ'da Azeriler'e karşı hareketlerinde hiçbir değişiklikliğe neden olmadı.⁸

Azerbaycan ise, 26 Kasım 1991 tarihinde Karabağ'ın özerklik statüsünü feshederek bölgeyi doğrudan kendisine bağladığını ilan etmiştir. 10 Aralık 1991'de Karabağ Ermenileri bir halk oylamasıyla bağımsızlık kararı almış, 12 Aralık 1991'de "Yukarı Karabağ Cumhuriyeti" olarak Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) girme başvurusunda bulunmuş ve ardından bağımsızlık ilan etmişlerdir. Bu girişimler BDT dahil, uluslararası toplum tarafından kabul edilmemiştir.

Ateşkesin ilan edilmesi için yapılan dış baskılar sonucunda taraflar arasındaki çatışmalar 24 Mayıs 1994 tarihinde sona ermiştir. Ermenistan tarafının bu ateşkese uymakta pek zorlandığı söylenemez. Zira, o ana kadar artık tüm güçlerini ortaya koyarak Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'sini işgal etmişlerdi.⁹

Karabağ olayları ilk başladığı zamanlar, 1987 yılının sonları ile 1988 yılı başlarında, o zamanlar daha Sovyetler Birliği dahilinde bulunan Ermenistan devlet kurumlarının desteği ile Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılar'a karşı ilk katliam eylemleri

⁵ Araz Arslanlı, *Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu*, Avrasya Dosyası, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s.415.

⁶ Emin Şihaliyev, *Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu*, (Ankara: Türk Kültür ve Eğitim Norm Geliştirme Vakfı Yayını), 2002, s.150

⁷ Mustafa Aydın, "Dağlık...", s. 401.

⁸ Emin, Şihaliyev, *Türkiye...* s.150.

⁹ Araz Arslanlı, *Tarihten...*, s.415.

**Bu yıllarda Azerbaycan'da,
Ermenistan devleti
tarafından desteklenen
32 terör eylemi
gerçekleştirilmiştir.**

gerçekleştirilmiştir. Bunun sonucunda 225 kişi öldürülmüş, 1154 kişi ise yaralanmıştır. Sadece 1989-1994 yılları arasında terör eylemleri sonucunda 2000 kişi öldürülmüş veya yaralanmıştır. Bu yıllarda Azerbaycan'da, Ermenistan devleti tarafından desteklenen 32 terör eylemi gerçekleştirilmiştir.¹⁰

AGİT'in Girişimleri

Sorunun çözümü amacıyla önce bölge ülkeleri barış girişiminde bulunmuş, ancak başarı sağlanamamıştır. Çatışmaların artma ihtimali ve Kafkasya'da bağımsızlıklarını kazanan üç ülkenin de AGİT'e üye olması dolayısıyla sorun AGİT'in gündemine girmiştir.

Soruna barışçıl bir çözüm bulunması amacıyla AGİT çerçevesinde Helsinki Bakanlar Konseyi'nin 24 Mart 1992 tarihli kararıyla Türkiye'nin de aktif bir üyesi olduğu 11 üyeli Minsk Grubu oluşturulmuştur.

Bununla birlikte, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki savaş hali halen devam etmektedir. Bugüne kadar Minsk Grubu tarafından taraflara önerilen "paket", "aşamalı" ve "ortak devlet" ilkesine dayalı çözüm önerileri sonuçsuz kalmıştır.¹¹

2 Aralık 1996'da Lizbon'da toplanan AGİT Devlet Başkanları Zirvesi'nin, Ermenistan'ın muhalefetine karşılık diğer tüm üyelerin (53 ülke) onayıyla kabul ettiği ve işgal altındaki Azerbaycan topraklarının boşaltılmasını ardından da Karabağ'a Azerbaycan içinde en yüksek düzeyde özerklik sağlanmasını öngören plan Azerbaycan tarafından derhal kabul edilirken, Ermenistan tarafından reddedildi.¹²

Şu ana kadar, AGİT Minsk Grubu üç teklif hazırlamıştır: 1997 Haziran tarihinde "paket çözüm" teklifi, 1997 Ekim tarihinde "aşamalı çözüm" ve nihayet 1998 Kasım tarihinde "ortak devlet" projeleri hazırlamışlardır. Bu tekliflerden ikisi Ermenistan, sonuncusu da Azerbaycan tarafından reddedilmiştir. Ermenistan,

¹⁰ Zerkalo Gazetesi, No 125, 7 Temmuz, 2001.

¹¹ Rovshan İbrahimov, Qerb Açarı, Yoxsa Açar Qerbedir?, www.gundelik.cjb.net, N6, 28 Nisan 2001.

¹² Mustafa Aydın, Dağlık..., s. 401.

**Birleşmiş Milletler
Güvenlik Konseyi 1993
yılında kabul ettiği 822,
853, 874 ve 884 sayılı
kararları ile çatışmalara
son verilmesi, işgal edilen
toprakların boşaltılması,
mültecilerin geri
dönmelerinin sağlanması
çağrısında bulunmuştur.**

Bakü'nün yönetimi altında olmayan, uluslararası güvenlik altında bulunan ve Ermenistan'a ulaşım koridoruyla bağlı bir Karabağ talep ediyor. Azerbaycan ise Karabağ dışında işgal olunmuş 7 bölgesinin Ermeniler tarafından boşaltılmasını, 800 bine yakın mültecinin kendi topraklarına geri dönmesinin sağlanmasını istemektedir ve daha sonra Karabağ'a Bakü'nün yönetimi altında en yüksek statülü

özerklik verilmesini kabul edebileceğini ifade etmektedir. Yukarıdaki her iki tarafın talepleri arasında ortak yönleri bulmak bir hayli güçtür.¹³

Bu çatışmayı barış yoluyla çözüme kavuşturmak isteyen Azerbaycan, Ermenistan'ı bölgeyi ilgilendiren stratejik işbirliği çabalarının da dışında tutmaya çalışmaktadır. Örneğin; bu bölgede kurulmuş olan ve bağımsızlıklarını güçlendirmek için, taraf devletler arasında politik, ekonomik ve stratejik işbirliği amacıyla oluşturulan¹⁴ GUÖAM örgütünde, Azerbaycan, Ermenistan işgal altında tuttuğu toprakları terk edene kadar yer almayacaktır.¹⁵

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 1993 yılında kabul ettiği 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararları ile çatışmalara son verilmesi, işgal edilen toprakların boşaltılması, mültecilerin geri dönmelerinin sağlanması çağrısında bulunmuştur.

Bu konu NATO ve İslam Konferansı Örgütü toplantılarında da görüşülmektedir.¹⁶

Azerbaycan, Ermenistan'ı sorunu barış yoluyla çözümlenmeye zorlamak için, bu ülkeye karşı her türlü ekonomik yaptırımını uygulamaktadır. Hazar Denizi'ndeki petrolün işletilmesinin başlamasıyla, bu petrolün dünya piyasalarına çıkarılması için yeni boru hatlarının kurulmasının gereksinimi doğmuştur. Ermenistan üzerinden çekilecek boru hatları daha kısa olmasına rağmen,

¹³ Rovshan İbrahimov, *Qerb...*, 28 Nisan 2001.

¹⁴ www.guam.org

¹⁵ *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri*, DPT, (Ankara: 2000), s.11-12.

¹⁶ *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri*, s.11-12.

Azerbaycan Karabağ sorununun çözümüne kadar Ermenistan güzergahını kullanılmayacağını açıklamış, bunun yerine kendi stratejik partneri olan Gürcistan üzerinden petrolü taşımayı tercih etmiştir.¹⁷

Barış yoluyla Karabağ sorununu çözümlmek isteyen Azerbaycan, bu konuda ilerleme olmazsa, gerekirse savaş yoluyla da kendi topraklarını geri almak niyetindedir. Bu hususu hem Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, hem de Azerbaycan Savunma Bakanı Safar Abiyev defalarca değişik konuşmalarında bildirmişlerdir.¹⁸

ULUSLARARASI HUKUKA GÖRE *SELF-DETERMINATION* İLKESİ

İlkenin Tanımının Tarihsel Gelişmesi

Self-determination, kendisini diğerlerinden farklı ve ayrı olarak kabul eden insan topluluklarının, içinde yer alacakları devleti ve hükümeti belirleyebilmeleridir. Kimi zaman bir ilke kimi zamansa bir hak olarak kabul edilen bu kavram Batı Avrupa'daki sosyal uyanış döneminde liberal ulusçuluk olgusuyla ortaya çıkmış ve Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannameşi ile belgelenmiştir.¹⁹

Her ne kadar modern zamanlardan önce insanlık tarihinde bir çok devlet yer almışsa da, *self-determination* ilkesine dayanarak bir devletin kurulması görece yeni bir olaydır. Avrupa'da Aydınlanma döneminde devletler kendi meşruiyetlerini dinsel otoriteler yerine kendi toprakları üzerinde yaşayan halka dayandırmaya başladılar. 1648 tarihinde imzalanmış Westphalia Antlaşması'nın ardından, Avrupa devletlerinin yapısı giderek ulusallaşmaya başladı ve kendilerini saf dinsel temellere dayandırmamaya başladılar. 1789 Fransız Devrimi ise, o ana kadar görece bir barış içerisinde bulunan çok uluslu imparatorlukların çözümü sürecine büyük bir hız kazandırmıştır.²⁰

¹⁷ Rovshan Ibrahimov, *Büyük İpek Yolu ve Gözlenen Neticeler*, İpek Yolu II Respublika Elmi-Praktiki Konferansı'nın Materyalları, Bakü, 20-22 Aralık, 2001, s. 23.

¹⁸ C., Nasibov, "Armiya Nagornogo Karabaxa Priravnivaetsya k PKK, IRA I...", *Zerkalo Gazetesi*, No 120, 30 Temmuz, 2001.

¹⁹ Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, (İstanbul: DER Yayınları, 2000), s. 423.

²⁰ Mustafa Şahin, *Avrupa Birliği'nin Self-determination Politikası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2000, s. 10.

Self-determination ilkesi 19. yüzyıl boyunca Fransız Devrimi'nden sonraki Napoleon düzeninin üç esas ilkesi olan liberalizm, ulusçuluk ve bağımsızlık kavramlarının çekirdeğini oluşturmaktaydı. Bu anlayış Alman ve İtalyan ulusal birliklerini oluşturmaya teşvik etmiştir ve çok uluslu Habsburg İmparatorluğu'nun siyasi birliğinin tehlikeye girmesine neden olmuştur.²¹

I. Dünya Savaşı Sonrası Dönemde *Self-Determination* İlkesinin Tanımı

Self-determination ilkesi, ABD cumhurbaşkanı Woodrow Wilson tarafından 8 Ocak 1918 tarihinde Kongre'de yaptığı konuşmada Avrupa için savaş sonrası barış planını oluşturan ünlü 14 Nokta'nın 6.'sından 13.'süne kadarki maddelerin konusunu oluşturmaktaydı.²²

Woodrow Wilson kendi ünlü "On Dört Nokta" konuşmasında, ABD'nin amacının "ulusların *self-determination* ilkesini" esas alana "adalet ve kesin barış" düzeni kurmak olduğunu vurgulamaktaydı. Burada "ulusların" *self-determination* hakkı 1919 yılında yapılmış Paris Barış Antlaşması'ndan doğan hükümler sonucunda ulus olarak formallaşmış etnik gruplar ve Rusya, Germen, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluklarının dağılmasından sonra ortaya çıkan bazı devletler için tanınmaktadır.²³

Diğer bir deyişle Wilson döneminde *self-determination* hakkı, etnik ve ya ulusal toplulukların siyasi bağımsızlıklarını elde etmeleri gibi düşünülmüştür.

Etnik ve ya ulusal toplulukların hangi kriterler altında kendi siyasi bağımsızlıklarını kazanabileceği hususuna gelince, 1933 yılında kabul edilen devletlerin yetki ve yükümlülüklerini belirleyen Montevideo Konvansiyonu'na göre bir ülkenin bağımsız devlet olarak ortaya çıkması için aşağıdaki kriterlere sahip olmalıdır.:

- a) Bu devlet belirli bir toprak parçası üzerinde kurulmalıdır;
- b) Bu toprak parçası üzerinde sürekli olarak bir nüfusun yaşaması gereklidir;

²¹ Edward, Mc Whinney, *Self-Determination, State Succession and Humanitarian Intervention*, (Londra: 2000,) ss. 34-35.

²² Whinney, *Self-Determination...* ss. 34-35.

²³ Margaret Moore, *Introduction: The Self-Determination Principle and the Ethics of Secession*, (Oxford: Oxford University Press, 1998), ss. 2-3.

- c) Ülke üzerinde örgütlenmiş bir siyasi otorite var olmalıdır;
d) Bu devletin diğer devletlerle ilişki kurma kapasitesi olmalıdır.²⁴

Bu ilkeler bu gün için de devletlerin *self-determination* ilkesine göre bağımsızlıklarını elde etme sürecinde temel şartlar olarak uluslararası hukuk açısından ileri sürülmektedir.

**Aaland Adaları Davasında
(1920) Hakimler
Komisyonu tarafından
alınan karar, self-
determination ilkesi
hakkında, Birleşmiş
Milletler Antlaşması'nın
kabulüne kadar, sadece
istisnai durumlarda söz
konusu bir çözüm yolu
olarak kaldı.**

Her şeye rağmen, o dönemde *self-determination* ilkesi uluslararası hukukun bir parçası haline gelmemiş, Milletler Cemiyeti ise bu ilkeyi kendi antlaşmasına dahil etmemiştir. Bunun temel sebebi azınlıkların veya herhangi bir devletin nüfusunun bir kısmına onların isteğiyle veya niyetleriyle, dahil oldukları toplumdan ayrılma hakkı tanınması halinde, devletler arasında düzen ve istikrarın bozulacağı ve uluslararası düzeyde anarşinin ortaya çıkabileceği endişesidir.²⁵

Aaland Adaları Davası'nda (1920) Hakimler Komisyonu tarafından alınan karar, *self-determination* ilkesi hakkında, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın kabulüne kadar, sadece istisnai durumlarda söz konusu bir çözüm yolu olarak kaldı:

Halkların *self-determination* ilkesi her ne kadar modern siyasi düşüncede, özellikle büyük savaştan beri, önemli bir yer işgal etse de, bu ilkedden Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nde herhangi bir şekilde bahsedilmediği hususuna dikkat edilmelidir. Bu ilkenin bir kaç uluslararası anlaşmada kabul edilmesi, onun devletler hukukunun bir parçası haline geldiğini göstermek için yeterli değildir. (Aaland Island Question Report)²⁶

²⁴ Malcolm, N. Shaw, *International Law*, (Cambridge: Cambridge University Press), 2000, ss. 149-150.

²⁵ Thomas, D. Grant, *The Recognition of States, Law and Practice in Debate and Evolution*, (Westpost, London, 1999), s. 86.

²⁶ Şahin, *Avrupa...*, ss. 17-18.

II. Dünya Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Sömürgelerin Bağımsızlıklarını Elde Etme Süreci

1950 ve 1960 yılları arasında BM üye sayısı 1945 yılına kıyasla çok artmıştır ve *self-determination* ilkesi Batı Avrupa Sömürge İmparatorluklarının denizaşırı topraklarında yaşayan yerli ulusların bağımsızlık sürecine yön vermiştir.²⁷

BM Antlaşması'nda *self-determination* ilkesi açıkça belirtilmektedir. BM Antlaşması'nın I (2) maddesinde bu husus şu şekilde ifade edilmektedir.

Uluslararasıda, ulusların hak eşitliği ve *self-determination* ilkesine saygı gösterilmesi üzerine kurulmuş dostça ilişkiler geliştirmek ve evrensel barışı güçlendirmek için diğer uygun önlemleri almak.²⁸

Bunun dışında, BM Antlaşması'nın 55. Maddesi'nde *self-determination* ilkesi konusunda aşağıdaki şekilde söz edilmektedir:

...hayat standartlarını yükseltmeyi, tam istihdamı, kültürel işbirliğini ve istikrar ve mutluluk şartlarını oluşturmak amacıyla uluslararasıda dostane ve barışa dayanan ilişkilerin gelişebilmesi için eşit haklar ilkesine ve halkların *self-determination*'na dayanarak gerçekleştirilecek insan haklarına riayet edilmesi...²⁹

BM Antlaşması'nın XI. ve XII. Bölümlerinde de *self-determination* ilkesinden bahis vardır. Antlaşmaya göre XI. Bölümde " Özerk Olmayan Ülkeler", XII. Bölüm ise "Vesayet Düzeni Altındaki Yerler" başlığı altında bazı hükümler getirmektedirler. Buna göre XI. Bölümün 73. Maddesi aşağıdaki gibidir:

Halkının kendi kendini henüz tamamen idare etmediği ülkeleri idare etmekle sorumlu olan veya bu sorumluluğu yükleyen Birleşmiş Milletler üyeleri, iş bu ülkeler ahalisinin menfaatlerinin başta gelmesi ilkesini tanırlar...ve bu amaçla...kendi idarelerini geliştirmelerini sağlarlar.

XII. Bölüm 76. Madde ise şöyledir:

Vesayet Düzeni'nin asıl gayesi... vesayet altındaki ülkeler halklarının siyasi, ekonomik ve sosyal ilerlemesini ve eğitiminin

²⁷ McWhinney, *Self-Determination..* , s. 35

²⁸ Funda Keskin, *Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş, Kanşma ve Birleşmiş Milletler*, (Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1998), s. 213.

²⁹ Şahin, *Avrupa..* , s. 19.

gelişmesini kolaylaştırmak...iş bu ülkeler halkının kendi kendilerini idare kabiliyetini veya uygun olduğu takdirde bağımsızlığa doğru tedrici gelişmelerini de kolaylaştıracaktır.³⁰

Bu süreci hızlandıran bir diğer yasal düzenleme ise 14 Aralık 1960 tarihinde BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen "Sömürgeleşimin Kaldırılması ve Sömürge Ülkelerine Bağımsızlığın Tanınması" kararı idi.³¹ Bu karar sömürge halklarının *self-determination* haklarını engelleyen sömürgeciliğin sona erdirilmesini öngörüyordu ve bunu belli bir sürece bağlıyordu. Bu günlere geldiğimiz zaman, eski sömürgelerin bağımsızlık süreci bir kaç istisna dışında tamamlanmış bulunmaktadır. 1960 tarihli Dekolonizasyon Sözleşmesi'nin 1998 yılı itibariyle hala uygulanacağı yerler olarak Batı Sahra, Doğu Timor, Guam Adası, Yeni Kaledonya, Falkland Adaları gibi bazı yerler BM'nin listesinde hala yer almaktadır.³²

Bu düzenlemelerden hareket ederek ilk önce "sömürgecilik" dediğimiz zaman neyi anlamamız gerektiğini belirlemek gerekmektedir. Sömürgecilik, bir devletin bir başka ülkeyi işgal ederek yönetmesi ve bu yönetimden ekonomik çıkar sağlamasıdır. XV. yüzyıl sonlarından başlayarak çeşitli Avrupa devletlerinin dünyanın bir çok bölgesini keşif, ilhak, fetih ve iskan etmeleri anlamında kullanılmaktadır. Bu tür sömürgeciliğin ortaya çıkışı XV. ve XVI. yüzyıllardaki büyük keşifler ile yakından ilgilidir. Bu açıdan ilk sömürgeci devletler İspanya, Portekiz ve İngiltere'dir. İlk sömürgeler de yeni keşfedilen Amerika'nın çeşitli bölgeleridir. Daha sonraları Fransa, Hollanda, Belçika, Almanya gibi ülkeler de denizaşırı sömürge edinmeye başlamışlardır. Sömürgecilik hareketi, aynı zamanda, kapitalizmin gelişmesi ile de yakından ilgili bir kavramdır. XX. yüzyılın sonlarına doğru sömürgeleştirme hareketi doğal sınırlarına ulaşınca paylaşım sorunları ortaya çıkmaya başlamıştır. Her iki dünya savaşı da sömürgeciliğin bir ölçüde gerilemesi sonucunu doğurmakla birlikte, bu konudaki önemli gelişme II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkmıştır. Özellikle 1960'larda hızlanan sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanma süreci siyasi anlamda hemen hemen tamamlanmıştır.³³

³⁰ *ibid.*, s. 20.

³¹ Mc Whinney, *Self-Determination...*, s. 35.

³² Şahin, *Avrupa...*, s. 32.

³³ Sönmezoğlu, *Uluslararası...*, ss. 631-632.

**Diğer bir deyişle BM
Antlaşması'nda
öngörölmüş olan self-
determination hakkını
kullanma yolu
tamamlanmış
bulunmaktadır.**

Göröldüğü gibi, BM Antlaşması'nda *self-determination* ilkesi doğrultusunda sömürge ülkelerinin bağımsızlık sürecinin tamamlanmış bulunduğunu söylemek mümkündür ve Antlaşma tarafından öngörölmüş şartlar doğrultusunda dünyada bağımsızlığını elde edebilecek bir kaç bölge dışında hiç bir toprak parçası kalmamıştır. Diğer bir deyişle BM Antlaşması'nda öngörölmüş olan *self-determination* hakkını kullanma yolu tamamlanmış bulunmaktadır.

Uluslararası hukukta *terra nullus* varsayımı artık hukuksal niteliğini kaybetmiş durumdadır. Bu yüzden, yeni devletlerin ortaya çıkması sömürge devletlerin bağımsızlıklarını elde etme süreci sona erdiği için sadece varolan devletlerin diğer devletlerin aleyhine gelişmesiyle, iki veya daha fazla devletin birleşmesi ile veya varolan devletin yok olması sonucunda ortaya yeni devletlerin çıkması ile mümkündür. Bunu SSCB'nin, Yugoslavya ve Çekoslovakya devletlerinin dağılması örneğinde görmek mümkündür. SSCB ve Yugoslavya devletlerinin sona ermesi sonucunda ortaya çıkan yeni devletlerin uluslararası toplum tarafından tanınması, dağılan ülkelerin anayasalarında bu sürecin öngörölmüş olması ile ilgilidir. Çekoslovakya örneğinde ise, bu devleti oluşturan iki bölge kendi aralarında anlaşarak, federal devletin sonunu ilan etmişlerdi.³⁴

**Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Çekoslovakya'nın
Dağılması ve Yeni Bağımsız Devletlerin *Self-determination*
Hakkını Kullanmasının Bir Diğer Yolu**

1. SSCB Örneği

Yukarıda söz ettiğimiz gibi sömürge devletlerin bağımsızlıklarını elde etme süreci sona ermiştir ve BM Antlaşması'nda öngörölen *self-determination* hakkı bundan sonra mevcut ülkelerin şekil değiştirmesiyle mümkün olacaktır. Nitekim bu şekilde yeni devletlerin ortaya çıkması 90'lı yılların başında geniş bir yer almıştır. SSCB, Yugoslavya ve Çekoslovakya'nın dağılması

³⁴ Shaw, *International...* ss. 149-150.

uluslararası topluma yeni bağımsız devletlerin katılmasına neden olmuştur.

1980'lere gelindiğinde Sovyet ekonomisi durgunluk yaşıyordu. Kapitalist ekonomiyle rekabet edemediği gibi, bir yandan onun içerisinde yer alıp, diğer yandan bu olguyu reddeden kuramsal/ideolojik konumu nedeniyle büyük bir çıkmazın içindeydi. 1986'da Gorbaçov tarafından yeniden yapılanma (perestroyka) politikası öne sürüldü. Bunu siyasette açıklık anlamına gelen glastnost izledi. Perestroyka ve glastnostla birlikte toplumda bir yandan "sosyalist" değerler sorgulanırken diğer yandan bir ideolojik boşluk ortaya çıktı. Perestroykanın başarısızlığı SSCB içerisindeki halkların hoşnutsuzluğuna yol açtı ve ayrılıkçı akımlar güç kazandılar.

SSCB'nin son dönemi şöyle formüle edilebilir: Ekonomik bunalım-Bunalımı aşma çabaları: Perestroyka+Glastnost-Toplumsal bunalım+İdeolojik boşluk-Milliyetçi akımlar-Çöküş.³⁵

SSCB dağılmasıyla, uluslararası sisteme 14 yeni devletle SSCB'nin ardılı olarak Rusya Federasyonu da katıldı.

8 Aralık 1991'de Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya devlet başkanları Beloveshskaya Pusha bölgesinde bir araya gelerek SSCB'nin sonunu ilan ettiler. 21 Aralık'ta da Almatı'da imzalanan anlaşmayla Estonya, Letonya ve Litvanya dışındaki eski cumhuriyetlerden oluşan Bağımsız Devletler Topluluğu kurulmuştur.

SSCB'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan devletlerin uluslararası toplum tarafından kabul edilmesi ve onların bağımsızlıklarının tanınması, *self-determination* hakkının daha önce federal bir devletin federe kanatlarını oluşturan yeni bağımsız devletler, önceki devletlerin anayasalarında *self-determination*'a sahip olduklarının öngörülmesi ile ilgilidir.³⁶ SSCB'nin 1924 Kurucu Anayasası'nın 2 (4) Madde'si federe devletlerin birlikten ayrılma hakkının saklı tutulduğunu bildirmektedir. Bunun dışında aynı maddenin 6. fıkrasına göre, 4. fıkrada sözü edilen hükümleri değiştirmek, sınırlandırmak veya kaldırmak için SSCB'ye üye olan tüm cumhuriyetlerin rızası gerekmektedir.³⁷

³⁵ Erel Tellal, *SSCB'nin Çöküşü, Türk Dış Politikası*, içinde Baskın ORAN (ed.), Cilt II, (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2002), s. 158.

³⁶ Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, Kitap II, (Ankara: Turhan Kitabevi, 1999), ss.9-10.

³⁷ *Konstitusija SSSR 1924 Goda*, (1925 Yılı SSCB Anayasası).

SSCB'nin 1977 yılında kabul edilen son Anayasası ve 1988 yılında yapılan değişikliklerle birlikte son şekliyle ilgili maddeler bu konuda aşağıdaki hükümleri içermektedir:

Madde 72 : Birlik Cumhuriyetlerinin SSCB'den serbest bir şekilde ayrılma hakkı bulunmaktadır.³⁸

Madde 78 : Birlik Cumhuriyetlerinin arazisi onun onayı olmadan değiştirilemez. Birlik Cumhuriyetlerinin arasındaki sınırlar, yalnızca SSCB'nin onaylamasıyla, bu cumhuriyetler arasında kabul olunmuş karşılıklı rıza üzerine değiştirilebilir.

Madde 79 : Her Birlik Cumhuriyeti kendi dahili idari bölgelerini belirlemektedir.³⁹

2. Yugoslavya

Benzer bir durum Yugoslavya için de söz konusudur. 1980'ler boyunca 1974 Anayasası'nın da verdiği yetkilerle Federasyonu oluşturan cumhuriyetler ekonomik ve siyasal alanda merkezden neredeyse bağımsız davranmaya başlamışlardı. 1980'lerin sonuna gelindiğinde hem Slobodan Miloseviç'in liderliğindeki Sırbistan'da, hem de diğer cumhuriyetlerde milliyetçiliklerin yükseldiği görülmekteydi. Bu dönemde eski Yugoslavya'da ayrılıkçı (Slovenya ve Hırvatistan), yayılmacı (irrendantist) (Sırp'ların "Büyük Sırbistan"ı oluşturma, Kosovalı Arnavutlar'ın Makedonya'daki Arnavutlar'la ve Arnavutluk'la birleşme) ve farklı dinsel kimliğe dayalı (Boşnaklar) bir arada yaşıyorlardı.

1989'da Miloseviç Kosova ve Voyvodina'nın özerkliklerini kaldırıp, Karadağ'ın yönetimini değiştirip, kendine bağlayınca Yugoslav sistemindeki yönetsel ağırlığını artırdı. Bu da diğer cumhuriyetler için Sırbistan denetimindeki bir Yugoslavya'da yaşam sorununu doğurdu. 1990'da Yugoslavya'yı oluşturan cumhuriyetler kendi seçimlerini yaptılar ve Sırbistan ve Karadağ dışındaki cumhuriyetlerde bağımsızlık yanlısı muhalif kesimler seçimleri kazanırken, bu iki cumhuriyette eski komünistler iktidarlarını sürdürdüler. Mayıs 1991'de rotasyona göre üstlenilen devlet başkanlığı sırası Hırvat Stipe Mesiç'e geldiği halde, Sırbistan'ın bunu engellemesi ortak bir federasyon içinde yaşanması olanağını ortadan kaldıran bir gelişme olurken, ülkenin başkansız kalmasına da yol açtı. Bu süreçte Makedonya lideri Gligorov ve Boşnak lider İzzetbegoviç'in gevşek bir federasyon

³⁸ *Konstitusiyası SSSR, (SSCB Anayasası), (Moskova, 1988), s. 25.*

³⁹ *ibid., s. 27.*

Böylece, Yugoslavya Nisan 1992'den itibaren Sırbistan ve Karadağ'dan oluşan, ama Sırbistan'ın denetiminde olan bir federasyon haline geldi.

oluşturma yolundaki girişimlerinden bir sonuç alınamadı. 25 Haziran 1991'de Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle Yugoslavya'da çözülme süreci ve buna eşlik eden çatışmalar başladı. Yugoslavya'nın bir arada yaşamasının artık mümkün olmaması üzerine önce Eylül 1991'de Makedonya, Kasım 1991'de de Bosna-Hersek bağımsızlığını ilan etti. Böylece, Yugoslavya Nisan 1992'den itibaren Sırbistan ve Karadağ'dan oluşan, ama Sırbistan'ın denetiminde olan bir federasyon haline geldi.⁴⁰

Yugoslavya'ya üye olan devletler, bu devletten ayrıldıkları zaman kendi anayasal haklarını kullandılar. 1974 tarihli Yugoslavya Anayasası'na göre:

Madde 1. Yugoslavya birleşmiş ulusların ve onlar tarafından kurulmuş olan Sosyalist Cumhuriyetlerinin kendi iradeleriyle oluşturdukları toplumdur.

Madde 5. Federasyon'a üye olan devletlerin, diğer tüm üye devletlerin kabulü şartıyla, Federasyon'dan ayrılma hakkı vardır.⁴¹

1974 Anayasası, ayrılmak da dahil her bir ulusun *self-determination* hakkına sahip olduğunu belirtiyordu.⁴²

3. Çekoslovakya

Çekoslovakya'da, Doğu Bloku'ndaki reform hareketleri 80'li yılların sonuna doğru etkisini göstermeye başlamıştır. 17 Aralık 1987 tarihinde Komünist Partisi Genel Sekreterliği'nden ayrılan Husak'ın yerine Miloş Jakes seçilmiştir. Jakes, Sovyetler Birliği tarafından empoze edilmek istenen reformlara direnmiş, ancak ülke 1989 yılında büyük değişimlere sahne olmuştur. Komünist Parti içerisinde başlayan istifalar ve büyük halk kitlelerinin gösterileri sonucu ilk kez 1989 yılında Marian Kalfa'nın başkanlığında komünistlerin azınlıkta olduğu bir hükümet kurulmuş, cumhurbaşkanı Gustav Husak istifa ederek yerine

⁴⁰ İlhan Üzgel, 'Yugoslavya'nın Dağılımı', içinde Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası*, Cilt II, (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2002), s. 491.

⁴¹ Grant, *The Recognition ...*, s. 103.

⁴² Şahin, *Avrupa...*, s. 120.

Vaclav Havel seçilmiş ve Prag Baharı'nın mimarı Alexander Dubçek de parlamento başkanlığına getirilmiştir.

1990'da Federal Meclis Slovaklar'ın ülke içerisindeki eşit görünümünü pekiştirecek şekilde Çekoslovakya'nın adını "Çek ve Slovak Federal Cumhuriyeti" olarak değiştirmiştir.⁴³

Bu Federasyon, 17 Haziran 1992'de Slovakya Ulusal Konseyi'nin bağımsızlık ilanına kadar sürmüştür. 5-6 Haziran'da yapılan genel seçimleri kazanan Vladimir Meciar'ın ayrılma yanlısı tutumu iki cumhuriyetin bölünmesini kolaylaştırmış, Vaslav Klaus'un da bu durumu benimsemesiyle ilk defa bir federasyon tarafların karşılıklı rızalarıyla dağıtılmıştır. 1 Ocak 1993'te bölünme kararı her iki devlet tarafından onaylanmıştır.⁴⁴

Self-determination Hakkının Kullanılması Yollarının Tükenmesi

Self-determination hakkının sömürge devletlerin ve federal devletleri oluşturan federe devletlere uygulanması dışında uluslararası hukukta hiç bir değerlendirilmeye rastlanmamaktadır. Bunun en önemli nedeni, yerleşmiş bir ilke olarak kabul edilen devletlerin ülkesinin bütünlüğü ilkesinin varlığıdır. Bu ilke BM Antlaşması'nda Madde 2 (4)'de geçerliliği doğrulanan temel ilkelerden birini oluşturmaktadır.⁴⁵ BM Antlaşması Madde 2 (4) BM'nin esas amacını kapsayan aşağıdaki hükmü içermektedir:

Madde 1'de açıklanan amaçlara ulaşmak için, Örgüt ve Üyeleri aşağıdaki ilkelere uygun biçimde hareket edecektir.

...4. Örgüt Üyeleri, uluslararası sorunlarını, uluslararası ilişkilerinde gerek herhangi bir başka devletin toprak bütünlüğüne veya siyasi bağımsızlığına karşı, gerekse Birleşmiş Milletler'in Amaçları ile bağdaşmayan başka herhangi bir şekilde kuvvet kullanmaktan ya da kuvvet kullanma tehdidinden kaçınacaktır.⁴⁶

Dolayısıyla, anılan maddeye göre bir devletin ülkesinin bütünlüğü ancak o devletin rızası ile hukuksal geçerliliği olan değişikliklere uğrayabilecektir. Böylece, bir devletin ülkesinde yerleşmiş bulunan çeşitli farklı özelliklere sahip toplulukların yalnızca bu farklılık ögesine dayanarak ilgili devlet ülkesini

⁴³ Sönmezoğlu, *Uluslararası...*, s. 218.

⁴⁴ *ibid.*, s. 622.

⁴⁵ Pazarcı, *Uluslararası...*, s. 11.

⁴⁶ Keskin, *Uluslararası...*, s. 213.

Karardan anlaşıldığı gibi, temsili olmayan ve ırk, inanç ve renk ayrımı yapan bir devletin varlığı olmadıkça, ülke bütünlüğü ilkesi *self-determination* ilkesinden önce gelmektedir.

parçalamalarına karşı çıkılmış olmaktadır. *Self-determination* ilkesinin devletin ülke bütünlüğü ilkesine aykırı bir biçimde kullanılmayacağı BM Genel Kurulu'nca 24 Ekim 1970 tarihinde kabul edilen 2625 (XXV) Sayılı Devletler Arasında İşbirliğine ve Dostça İlişkilere İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Bildirisi'nde de

açıkça öngörülmektedir.⁴⁷

2625 (XXV) No'lu karara göre:

... ülkede yaşayan tüm insanları ırk, inanç ve renk ayrımı yapmaksızın temsil eden bir hükümete sahip olan, kendileri bu kararda tanımlandığı üzere halkların eşit hakları ve *self-determination* ilkelerine göre uygun şekilde hareket eden bağımsız ve egemen devletlerin, siyasi birliğini ve ülke bütünlüğünü kısmen veya tamamen dağıtmak ya da bozmak üzere herhangi bir harekete yetki verir veya teşvik eder şekilde yorumlanamaz.⁴⁸

Karardan anlaşıldığı gibi, temsili olmayan ve ırk, inanç ve renk ayrımı yapan bir devletin varlığı olmadıkça, ülke bütünlüğü ilkesi *self-determination* ilkesinden önce gelmektedir.

Görüldüğü gibi, bir devletin ülkesinin tümünde geçerli olan genel kurallara bağlı olup herhangi bir ayrıma bağlı tutulmayan, ülke parçalarında yaşayan azınlıklar gibi kimi toplulukların birtakım değişik özelliklere sahip olması, uygulanan uluslararası hukukta bunların *self-determination* ilkesinden yararlanabilecekleri anlamına gelmemektedir.⁴⁹

KARABAĞ SORUNUNUN HUKUKSAL ÇERÇEVEDE DEĞERLENDİRİLMESİ

Uluslararası Hukukta *Self-determination* Hakkı ve Karabağ

Daha önce belirttiğimiz gibi, Karabağ Ermenileri 10 Aralık 1991'de bir halk oylamasıyla bağımsızlık kararı almış, 12 Aralık

⁴⁷ Pazarci, *Uluslararası...* s. 11.

⁴⁸ Şahin, *Avrupa...*, s. 29.

⁴⁹ Pazarci, *Uluslararası...*, s. 12.

Azerbaycan'ın ülke bütünlüğü, egemenliği ve siyasi bağımsızlığı BM Antlaşması'nda öngörülen amaçlar çerçevesinde uluslararası toplum tarafından garanti altına alınmıştır.

1991'de "Yukarı Karabağ Cumhuriyeti" olarak BDT'ye girme başvurusunda bulunmuş ve ardından bağımsızlık ilan etmişlerdir.

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından birkaç ay sonra Azerbaycan ve Ermenistan BM tam üyeliğine kabul edilmişler, bununla da uluslararası topluma entegre olmaları için

ilk önemli adımlarını gerçekleştirmişler. Her iki taraf da BM Antlaşması'nın, çatışmaları barış yoluyla çözümlenmek ve devletlerin ülke bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına karşı kuvvet kullanmamak gibi amaçlar ve ilkelerini kabul etmişlerdir. Azerbaycan'ın ülke bütünlüğü, egemenliği ve siyasi bağımsızlığı BM Antlaşması'nda öngörülen amaçlar çerçevesinde uluslararası toplum tarafından garanti altına alınmıştır.

BM Güvenlik Konseyi Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal ettiğini kabul ederek, bu işgalini belirleyen dört karar kabul etmiştir. 822, 853, 874 ve 884 no'lu olan bu kararlarda:

a) Azerbaycan ve Ermenistan arasında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bir parçası olan Dağlık Karabağ ve etraftaki işgal olunmuş topraklar yüzünden devam eden çatışmanın var olduğunu belirtmekte

b) Azerbaycan Cumhuriyeti dahilinde bu çatışma sonucu çok sayıda sivil vatandaşın göç etme zorunda kaldıklarını belirtmekte

c) Azerbaycan'ın ve bölgede bulunan diğer ülkelerin egemenlik ve ülke bütünlüğü vurgulanmakta

d) Uluslararası sınırların dokunulmazlığını ve kuvvet kullanarak toprak elde etmenin kabul edilmezliğini belirtmektedir.⁵⁰

Azerbaycan'ın devlet bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı diğer uluslararası antlaşmalar açısından pekiştirilmiş bulunmaktadır. Örneğin, Dağlık Karabağ'ın talebi, her bir üye devletin toprak bütünlüğünün garanti altında olduğunu ve sınırların kuvvet kullanarak değiştirilemeyeceğini belirten AGİT ve Sovyetler

⁵⁰ Yaşar T. Aliyev, *The Nagorno-Karabakh Question UN Reaffirms the Sovereignty and Territorial Integrity of Azerbaijan*.
http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/64_folder/64_articles/64_un_yasharaliyev.html, Kış 1998.

Birliği'nin dağılmasından sonra imzalanan Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurucu anlaşmasına aykındır.⁵¹

Yukarıda söz edilen hükümlerin dışında, sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" 'nin *self-determination* talebini uluslararası hukuk açısından uygulamada var olan ilkeler doğrultusunda değerlendirmeye koyarak, bu talebin hukuka uygun olup olmadığını belirlemeye çalışacağız.

1. Uluslararası Hukukta ve BM Antlaşması'nda Öngörülen Self-determination Hakkı

BM Antlaşması'nın *self-determination* hakkıyla ilgili olan 1(2), 55, 73, 76 maddeleri ile bu maddeleri doğrulayan 14 Aralık 1960 tarihinde BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen "Sömürgeleğin Kaldırılması ve Sömürge Ülkelerine Bağımsızlığın Tanınması" kararı, açık bir şekilde bu hakkın yalnız sömürge tarafından kullanılabilceğini belirtmektedir. Antlaşma *self-determination* hakkının kullanılmasında başka bir yol göstermediği için, bu hükümlerin geçerliliği açısından Dağlık Karabağ Ayrılıkçı Rejimi'nin sömürge statüsü altına girip girmediğini belirlemek gerekmektedir.

Dağlık Karabağ bölgesi 1813 yılında Rusya ile İran arasında imzalanmış olan Gülistan Antlaşması sonucunda Karabağ hanlığı dahilinde Rusya ile birleştirildi. 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulduğu zaman, Karabağ Azerbaycan sınırları içinde yer almıştır. Daha sonra Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde 1923'ten itibaren Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi olarak yer almıştır.

1945'te BM Antlaşması sömürge devletlerin *self-determination* hakkını kullanmasını tanıdığı zaman, bu haktan yararlanacak bölgeleri belirlemiştir. 1946 yılında Büyük Britanya'nın sömürgesi olan Ürdün'ün bağımsızlığının tanınmasıyla bu süreç başlamış,

Dağlık Karabağ'a geldiği zaman, bu bölge ne SSCB'nin, ne de Azerbaycan'ın sömürgesi hiç bir zaman olmamıştır.

özellikle 1950-1960 yılları arasında hız kazanmıştır.⁵² Bu günlere vardığımız zaman sömürge devletlerin bağımsızlık elde etme süreci birkaç istisna dışında tamamlanmıştır. Dağlık Karabağ'a geldiği zaman, bu

⁵¹ Kemer Kasım, 'Başlangıçtan Barış Sürecine Dağlık Karabağ Çatışması', *Ermeni Araştırmaları*, Sayı. 2, Haziran-Temmuz-Ağustos, 2001, s. 136.

⁵² Richard Sakwa ve Anne Stevens, *Contemporary Europe*, (Londra: Palgrave, 2000), s. 188.

bölge ne SSCB'nin, ne de Azerbaycan'ın sömürgesi hiç bir zaman olmamıştır. Daha önce verdiğimiz sömürge tanımına göre kapitalizmin gelişmesi ile de yakından ilgili bir kavramdır ve bir devletin bir başka ülkeyi işgal ederek yönetmesi ve bu yönetimden ekonomik çıkar sağlamasıdır. Oysa ki, Sovyetler Birliği dil, kültür, hayat tarzı ve adetlerinde hiç bir fark gözetmeksizin, hür ve eşit hukuklu ulusların ve halkların özgür iradeleriyle kurulmuş bir birlik olarak kurulmuştur.⁵³ Bu yüzden ne BM Antlaşması'nda, ne de BM organlarından çıkan kararlarda, SSCB'nin bir sömürge devleti olduğu konusunda hiç bir hükme rastlanmamaktadır.

14 Aralık 1960 tarihinde BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen "Sömürgeleşimin Kaldırılması ve Sömürge Ülkelerine Bağımsızlığın Tanınması" kararına gelince, bu karar ırk, inanç ve renk ayrımı yapan bir devletin varlığı olmadıkça, ülke bütünlüğü ilkesinin *self-determination* ilkesinden önde geleceğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla, ırk, inanç ve renk ayrımı konusunda her hangi bir ayrımı yapan devlete karşı insan hakları çerçevesinde *self-determination* hakkının ileri sürülebileceği kanısını bu karardan ortaya koymak mümkündür. Bu durumun Karabağ'da var olup olmadığını Azerbaycan Anayasası'nın ilgili konularını içeren maddelerine bakarak incelersek;

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasası'nın 12. Maddesi'ne göre:

I. Devletin esas amacı, insan ve vatandaş hak ve özgürlüklerinin temin edilmesinden ibarettir.

II. Bu Anayasa ile konan insan hak ve özgürlükleri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin taraftar olduğu uluslararası anlaşmalara uygun olarak uygulanır.⁵⁴

Azerbaycan Anayasası'nın Din ve Devlet başlığı altında yer alan 18. Maddesi'ne göre:

I. Azerbaycan Cumhuriyetinde din işleri, devlet işlerinden ayrıdır. Bütün inançlar, yasa karşısında eşittir.⁵⁵

Anayasa'nın Devlet Dili başlığı altında yer alan 21. (II) Maddesi'ne göre:

⁵³ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, Cilt VIII, (Bakü: 1979), s. 521.

⁵⁴ Ülkelerin Anayasaları, Tika, (Ankara: 1999), ss.4-5.

⁵⁵ Ülkelerin... s. 6.

II. Azerbaycan Cumhuriyeti devleti, halkın konuştuğu diğer dillerin serbestçe kullanılmasını ve gelişmesini temin eder.⁵⁶

Anayasa'nın Eşitlik Hakkı başlığı altında yer alan 25. (III) Maddesi'nin hükmüne göre: Devlet; ırk, milliyet, din, dil, cins, uyruk, mülkiyet durumu, görevi, görüşü, parti ve sendika üyeliği ile meslek ve toplumsal birlik üyeliğine bakılmaksızın herkesin hak ve özgürlükleri: ırk, milliyet, dil, din, uyruk, siyasi ve sosyal durum nedeniyle sınırlandırılmaz ve imtiyaz verilmesi de yasaktır.⁵⁷

Azerbaycan Anayasası'nın Etnik Kimlik Hakkı başlığı altındaki 44. Maddesi'ne göre tanınmış hakkın hükmü ise şöyle:

I. Herkesin etnik kimliğini koruma hakkı vardır.

II. Hiç kimse etnik kimliğini değiştirmeye zorlanamaz.

Ana Dili Kullanma Hakkı başlığı altındaki 45. Madde bunu söylemektedir:

I. Herkesin ana dilini kullanma hakkı vardır. Herkesin istediği dilde eğitim ve öğretim görme, yaratıcılıkla uğraşma hakkı vardır.

II. Hiç kimse ana dilini kullanma haklarından mahrum edilemez.⁵⁸

Görüldüğü gibi Azerbaycan Anayasası bu veya diğer hükümleriyle Azerbaycan'da yaşayan herkese oldukça geniş haklar tanımıştır, ırk, din, dil ve diğer mümkün olabilecek ayırım şekillerinin önlenmesi Anayasa'nın ilgili maddeleriyle koruma altına alınmıştır ve bu hakların gerçekleşmesi için teminat verilmektedir. Anayasa'nın bu konuyla ilgili maddelerinden hareket ederek, sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin" *self-determination* hakkını kullanmak için, BM Genel Kurulu'nun "Sömürgeleşimin Kaldırılması ve Sömürge Ülkelerine Bağımsızlığın Tanınması" kararına atıfta bulunmaya hiç bir hukuksal hakları yoktur.

Dağlık Karabağ Ermenileri yine de, Azerbaycan yönetimi döneminde bu bölge Ermenileri'nin Azerbaycan tarafından ekonomik açıdan ayrıma tabi tutulduklarını ve Azerbaycanlılar'a göre daha kötü şartlarda yaşadıklarını belirterek, kendi *self-determination* hakkının meşru dayanağını bu noktada oluşturmaktadırlar.⁵⁹

⁵⁶ Ülkelerin... s. 7.

⁵⁷ Ülkelerin... s. 8.

⁵⁸ Ülkelerin... s.15.

⁵⁹ Kamer Kasım, 'The Nagorno-Karabakh Conflict From It's Inception to the Peace Process', *Ermeni Araştırmaları / Armenian Studies*, Sayı. 2, Ankara, Haziran-Ağustos, 2001, s. 177.

**Ekonomik olarak tamamen
Ermenistan'a bağımlı olan
Karabağ, bu devletle
ekonomik ve parasal birlik
içindedir.**

Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Sovyetler Birliği döneminde ekonomisi esasen şarapçılık, ipekçilik, elektroteknik aletlerin üretimi, maden üretimi, ağaç mamullerinin üretimi, mobilya ve süt üretiminde uzmanlaşmıştır. Bölgenin ekonomisi çok yönlü olarak gelişmekteydi. Bölgenin sanayi alanında GSMH'sı 1940'a göre 1977'de 15,2 defa, 1923'e göre ise 650 defa artmıştır. Sadece 1967-1977 yılları arasında bölgenin sanayi alanında GSMH'sı %32 defa artmıştır.⁶⁰

Görüldüğü gibi Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin ekonomik açıdan gelişmesi için hiçbir engel bulunmamakla ve merkezi planlama ekonomisi kararları doğrultusunda şekillenmiş Sovyetler Birliği ekonomisinde, sanayiinin gelişmesine yeterince de imkan sağlanmıştır.

Çatışma öncesi nüfusu 180000 olan Dağlık Karabağ, 1994'te imzalanan ateşkes anlaşması sonunda tümüyle Ermenistan'la entegrasyon sürecine girmiştir. Ekonomik olarak tamamen Ermenistan'a bağımlı olan Karabağ, bu devletle ekonomik ve parasal birlik içindedir. Nitekim, Ermenistan'ın parası burada tedavüldedir. Sözde "Karabağ'ın Bütçesi'nin" %50'si Ermenistan tarafından karşılanmaktadır. Ermenistan'ın Goris şehriyle Hankendi arasında yeni yapılmış karayolu ile bir bağlantı oluşturulmuştur. Bu yol işgal edilmiş Laçin bölgesinden üzerinden geçmektedir.⁶¹ Ermenistan'la ekonomik entegrasyonun bu bölge için refah getiremediğini, aksine daha kötü duruma sevk ettiğini aşağıdaki rakamları karşılaştırarak tespit etmek mümkündür: 2000 yılı itibariyle Ermenistan'ın GSMH'sı 1,9 milyar ABD doları oluşturmaktaydı, oysaki Azerbaycan'da bu rakam daha 1997 yılında 3,9 milyar ABD doları ediyordu.⁶²

Doğal kaynaklarından yoksun ve denize çıkışı olmayan Ermenistan ekonomisi, yurtdışındaki diasporasından aldığı yardımlarla ayakta durmaya çalışarak, Türkiye ve Azerbaycan'la

⁶⁰ *Azerbaycan Sovyet Ensiklopedyası*, Cilt III, (Bakü: 1979), s. 309.

⁶¹ Rovshan İbrahimov, *11 Eylül Terör Olyaların Işığında Ermeni Terörizminin Değerlendirilmesi ve Onunla Mübarizede Yeni Yöntemlerin Ortaya Konulması*, Yayınlanmamış "Uluslararası Terörizm ve Siyasal Şiddet" Doktora Ders Ödevi, (Ankara, 2001), s.16.

⁶² Mustafa Aydın, 'Kafkasya'da Yeni Devletler, Türk Dış Politikası', içinde Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası Cilt II*, (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2002), s. 377.

ilişkilerini Dağlık Karabağ sorununun ipoteğine bağlayarak, hem bu devletlerin belirlediği tavır nedeniyle bunlarla herhangi bir ekonomik ilişkide bulunma imkanından yoksun kalarak, hem de bölgedeki Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı projesi, Şahdeniz Doğalgaz Boru Hattı Projesi, AB TRACECA Programı çerçevesinde geliştirilen ulaştırma projelerin dışında bırakılarak, kendi geleceğini ekonomik açıdan daha da zor duruma sokmuştur.

Bunun dışında, *self-determination* konularıyla ilgilenen Duursma, Dağlık Karabağ ve Bangladeş örneklerini analiz ettikten sonra bir açıklama yapmıştır. Ona göre, temel hakların ihlali, devlet ülke bütünlüğü ile kıyaslandığı zaman, tek bir sebep olarak *self-determination* hakkından yararlanmasına imkan vermemektedir. Bu tür ihlaller ayrılma nedenini yalnız güçlendirebilecektir, ama tek bir neden olarak, bağlı oldukları devlete karşı yükümlülüklerinde hiç bir değişime yol vermemektedir.⁶³

2. Federal Devletlerin Yıkılmasıyla Federe Devletlerin *Self-determination* Hakkını Kullanılması Açısından "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin" Durumunun Değerlendirilmesi

Azerbaycan Anayasası'nın "Azerbaycan Devleti" başlığı altında düzenlenmiş olan 7. Maddesi'ne göre:

Azerbaycan devleti;...üniter bir Cumhuriyettir.⁶⁴

Dolayısıyla, Azerbaycan devleti federal bir yapıya sahip olmadığı için, Dağlık Karabağ bölgesi de bu ülkenin federe bir bölgesini oluşturmamaktadır.

Buna rağmen Ermeni tarafı sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin" *self-determination* hakkının kullanılmasının hukuksal temelini Sovyetler Birliği Anayasası'nda yer aldığını söylemektedir. Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan 22 Mart 2002 tarihinde AGİT toplantısında konuşma yaparak bunları ifade etmişti: Dağlık Karabağ Azerbaycan'dan Sovyetler Birliği Anayasası'nda yer alan hukuk normlarına esasen ayrılmıştır ve bu bölge halkı Anayasa'da öngörülen ayrılma mekanizmalarına harfiyen uymuştur. Nitekim, Azerbaycan da, kendi bağımsızlığını kazandığı zaman aynı normlardan yararlanarak buna nail olmuştur.⁶⁵

⁶³ Grant, *The Recognition...*, s. 91.

⁶⁴ *Ülkelerin...* s. 2.

⁶⁵ www.caspian.ru, 22 Mart 2002.

Oskanyan'ın atıfta bulunduğu SSCB Anayasası'nda Özerk Bölgeler konusunda düzenlemeler 86-87 maddeleri arasında yer almaktadır. Bu maddelere göre:

Madde 86 : Özerk bölge Birlik Cumhuriyeti'nin dahilinde yer almaktadır. Özerk bölge konusunda kanun, bu özerk bölgenin milletvekillerin Sovyeti tarafından sunulması üzere Birlik Cumhuriyeti'nin Ali Sovyeti tarafından kabul edilmektedir.

Madde 87, her Birlik Cumhuriyeti'nin dahilinde var olan Özerk Bölgelerin adını saymaktadır. Bu maddeye göre, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dahilinde yer almaktadır.⁶⁶

Bunun dışında, Anayasa'da özerk bölgelerin statüsü ile ilgili her hangi bir başka düzenleme yer almamaktadır.

Oskanyan'ın ileri sürdüğü varsayım SSCB'nin 1977 tarihli Anayasası'nda hiç bir yerde yer almamakla birlikte, bu Anayasası'nın daha önce söz edilen 72. Maddesi'ne göre Dağlık Karabağ Birlik Cumhuriyetleri için öngörülen ayrılma hakkı geçerli olmamakla birlikte, Anayasası'nın 78. ve 79. Maddelerine de aykırıdır. Dolayısıyla, Oskanyan'ın söz ettiği Dağlık Karabağ'ın *self-determination* hakkının kullanılmasının hukuksal niteliği, içeriği boş olan spekülasyonun dışında bir şey değildir.

3. Sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin" Self-determination Hakkından Yararlanması İçin Varsayımlar

Dağlık Karabağ'ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkma durumu, bunun bizzat Azerbaycan'ın kendisi tarafından kabul görülmesiyle mümkündür. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Anayasası'nın 3. Madde'sine göre:

II. Sadece aşağıdaki konular referandum yolu ile çözümlenebilir.

...2. Azerbaycan Cumhuriyeti devlet sınırlarının değiştirilmesi.⁶⁷

Görüldüğü gibi, Azerbaycan'ın uluslararası toplum tarafından tanınan ülke bütünlüğü ve mevcut sınırları yalnız Azerbaycan halkının iradesiyle değişebilir.

Bu hüküm kaldırılmak istendiği zaman Anayasa değişikliği yapılması gerekir. Bu değişikliği yapmak için de Anayasa'da Madde

⁶⁶ Konstitusiyası SSSR, (SSCB Anayasası), s. 29.

⁶⁷ Ülkelerin... s. 2.

3'e göre Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın kabulü ve değişiklikleri... sadece referandum yolu ile çözümlenebilir.⁶⁸

Anayasanın bu hükmü büyük bir önem taşımaktadır, çünkü uluslararası topluma üye olan bazı devletler ve iki devlet arasında arabuluculuk yapan AGİT gibi uluslararası örgütler her iki tarafın da belli fedakarlıklara girerek, karşılıklı tavizler vermesi gerektiğini vurguluyorlar. Oysa ki, Azerbaycan tarafı taviz olarak Azerbaycan Anayasası'nda öngörülmüş olan en yüksek statülü özerklik vermeyi kabul etse de, Ermenistan tarafı bu tavizi kabul etmeyerek, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan tarafından bağımsızlığının tanınmasını talep ediyor. Bu konuda Azerbaycan'a uluslararası toplum tarafından yapılan baskılar Azerbaycan'ın daha geniş tavizlerin vermesini istemektedirler. Bunu örneği olarak da, 1998 Kasım tarihinde AGİT tarafından "ortak devlet" projesinin sunulmasıdır. Devletin üniterliğini ortadan kaldıran bu proje Azerbaycan tarafından derhal reddedilmiştir.

Ermenistan'ın desteğini arkasına alıp, kuvvet kullanarak self-determination hakkını kazandığını iddia eden Dağlık Karabağ ayrımcı yönetimi, bu nedenle bağımsızlıktan başka hiçbir çözümü kabul etmeyeceğini beyan etmektedirler.

Uluslararası hukukta kuvvet kullanmasıyla düzenleyen en temel kural, BM Antlaşması'nda mevcuttur. BM Antlaşması'ndaki en önemli hüküm ise Madde 2 (4)'tür. Bu maddeye göre kuvvet kullanımı ise yasaklanmıştır.

Sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin" self-determination hakkının kabul edilmesi ve üçüncü devletler tarafından hiç bir uluslararası hukuk hükmüne bakılmaksızın tanınma durumu da istisna edilmemektedir. Ama, bu durumda ulus devletler sistemi üzerinde kurulmuş olan ve uluslararası barış ve güvenliğinin korunmasını en üstün ilke kabul eden uluslararası düzen, ciddi bir şekilde sarsılarak bu düzenin sürekliliği tehlike altına girecektir.

Dağlık Karabağ'ın *Self-determination* Hakkından Yararlanması Durumunda Ortaya Çıkabilecek Sorunlar

Avrupa'daki Ayrımcı Hareketler

Sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin" uluslararası hukukun öngördüğü *self-determination* hakkını kullanması ve uluslararası

⁶⁸ Ülkelerin... s. 1.

ortamda bir devlet olarak ortaya çıkması durumunda, var olan uluslararası düzenin temelden değişme olasılığı taşımaktadır. Nitekim, Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını elde edebileceği sürecin benzerini yaşayan ayrımcı rejimler, kendi kaderlerini belirlemek için bu örneği esas alabilecekler.

Günümüz dünyasında birçok ayrımcı hareketler mevcuttur: birinci dünyada buna örnek olarak Quebec'i, Kuzey İrlanda'yı, Flaman bölgesini, Katalonya'yı, İspanya Bask Ülkesi'ni, Filistin'i, Üçüncü dünyada ise Sudan'ı, Sri Lanka'yı, Keşmir'i, Pençab'ı göstermek mümkündür.⁶⁹

Buna ilaveten, bugün 184 bağımsız devlette 600-3000 yaşayan dilin ve 5000 kadar etnik grubun bulunduğu bir dünyada böylesi bir ayrılma hakkı zincirleme olarak en küçük insan topluluğu olan klana kadar gidebilecek ve kaos yaratabilecektir. Bu gün uluslararası ilişkilerde, *self-determination*'un egemen ve bağımsız bir ülkeye uygulanamayacağı kabul edilmekte, "ülkelerin toprak bütünlüğü" ve "ulusal birlik" ilkeleri daha önemli sayılmaktadır.⁷⁰

Azerbaycan'ın bu yönde iradesi olmaksızın, Dağlık Karabağ konusunda uluslararası hukukta emsali var olmayan herhangi bir düzenleme bir zincirleme olarak diğer ayrımcı hareketleri etkileyebileceğin de hiçbir kuşku yoktur.

Sadece Avrupa örneğine baktığımız zaman, kendi içinde bir çok azınlık barındıran Avrupa ulus devletlerinin AB doğrultusunda başlattıkları entegrasyon sürecinin, uluslararası hukukta çıkacak yeni düzenlemelerle ciddi darbeler almasının ihtimali artacaktır.

Avrupa'da 1920'de 23 olan devlet sayısı, 1994'te 44'ü bulmuştur. 1500'lü yıllarda Avrupa'da 500 kadar siyasi yapı bulunduğu göz önüne alınırsa bu eğilimin devam edebileceği ileri sürülebilir.⁷¹

Birbirinden ayrı toplumların gelişimiyle ortaya çıkmış olan Katalan ve Basklar'ın istekleri, 1930'larda farklı biçimler olarak İspanya Cumhuriyeti'nin çökmesinin nedenlerinden birini oluşturmuştu. Bunlar ülkenin istikrarını hala tehdit edebilirler. Her ikisi de İspanya'nın ulaştığı siyasi birlik süreci çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bir yandan genel olarak birlik

⁶⁹ Moore, *Introduction...*, s. 1.

⁷⁰ Baskın Oran, 'Self-determination', içinde Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2002), s. 594.

⁷¹ Şahin, *Avrupa...*, s. 22.

gerçekleştirilirken, öte yandan yerel bağılıklar da sürmekteydi. Hem Katalanlar, hem Basklar geçmişi İspanya İç Savaşı'na dek uzanan ve Franco rejimi tarafından daha da karmaşık duruma getirilen, bastırılmış ulusal gruplar oldukları inancına sahiptiler. Her ne kadar ayrılıkçı eğilimler oldukça zayıflamışsa da, özerklik istekleri hala sürmektedir.⁷²

Kuzey İrlanda, İrlanda Cumhuriyeti ve İngiltere arasındaki İrlanda sorununun ortaya çıkardığı terörizmin, ölümle sonuçlanan olayların ve yıkıntıların temelinde siyasal, toplumsal ve dinsel çatışma bulunmaktadır. Kuzey İrlanda'daki altı bölgede yaşayan Protestan halk, İrlanda Özgür Devleti'ni yaratanların sahip olduğu gibi bir kuşatılmışlık duygusu içindedirler. Ulsterli Protestanlar kendi bölgelerinde Katolik İrlandalılar'dan ikiye-bir oranında daha fazlaysalar da, İrlanda'nın bütününde Katolikler üçe-bir oranında fazladır. Bann Nehri bu altı bölgeyi yalnızca coğrafi olarak değil, aynı zamanda ekonomik olarak da böler ve üç doğu bölgesinde daha fazla Protestan bulunurken ve bunlar çok zenginken, Katolikler'in yaşadığı batı bölgeleri az gelişmiş durumdadır. Çatışmanın kaynağı Bann Nehri'nin batı tarafındadır. Öte yandan, İrlanda Cumhuriyeti'ndeki Protestanlar da kendilerini Kuzey İrlanda'daki Katolikler kadar tehdit altında hissetmektedirler.⁷³

Karabağ sorununun çözülmesiyle uğraşan AGİT Minsk Grubu'nun eşbaşkanlarından biri olan Fransa'nın da benzer sorunları vardır.

1970'lerden beri Akdeniz'de yerleşen Korsika adasında arabaların plakalarında sıkça okunabilen yazıya "So Corsu, ne so fieru", yani "Korsikalı'yım ve bununla gurur duymaktayım".⁷⁴

Fransa'ya bağlı olan Korsika adasında, aşırı milliyetçi gruplar tarafından talep edilmekte olan "bölgesel otonomi", Korsika diline resmi dil statüsü verilmesi ve Korsikalılar'ın ayrı bir millet olarak tanınması gibi istekleri vardır. 1798'de Fransa'ya bağlanan Korsika, 1970'de Fransız anakarasındaki Province Cote d'Azur Bölgesi'nden ayrılarak Fransa'nın 22. bölgesi oldu. 1975'te Fransız Jakoben geleneğinin bir ürünü olan ve merkeziliği öne çıkaran bölge sistemine geçilerek; ada Güney Korsika ve Yukarı Korsika olarak iki

⁷² Türkaya Ataöv, *Çatışmaların Kaynağı Olarak Ayrımcılık*, (Ankara: AÜ SBF İnsan Hakları Merkezi Yayınları No 20, 1996), s. 15.

⁷³ Ataöv..., ss. 15-16.

⁷⁴ Peter Savigear, 'Korsika', içinde Michael Watson (ed), *Contemporary Minority Nationalism*, s. 86.

bölgeye ayrıldı. Adanın kalkınması için özel bir bütçe oluşturan Paris, bu yardımların koordine edilmesi için 1982'de Korsika Meclisi'nin kurulmasına izin verdi. Adaya, kısmi özerklik yolunu açacak olan Matignon Antlaşması Anayasa Mahkemesi'nden döndü. Yasa, iki bölgeyi tek bir yönetim altında birleştiren yeni bir idare şeklini öngörüyordu. Matignon Antlaşması'nın; "adaya bağımsızlık yolu açacağını" iddia eden İçişleri Bakanı Jean Pierre Chevenement istifa ederek, antlaşmayı protesto etti.⁷⁵

Fransa'daki diğer benzer sorun bölgesi ise Bretonya'dır. 1957'de Bretonya'da kurulan siyasi örgütler Bretonya için özerklik taleplerinde bulunmaktaydılar. 1970'lerden itibaren Bretonya'nın milliyetçi partisi olan Union Democratique Bretonne (UDP) Bretonya'da Komünistler ve Sosyalistler tarafından Sol Birlik'in üçüncü kanadı olarak kabul edilerek, bu partinin siyasi alanda hareketi için büyük bir avantaj sağlamış oldular.⁷⁶

**AGİT Minsk Grubu'nun
eşbaşkanı olan Rusya
Federasyonu'nda 89
federal birim vardır.
Bunların arasında ayrılma
eğiliminde olan bölgeler
de bulunmaktadır.**

UDP partisine göre, Bretonya bölgesinin diğer komşu bölgelerle çözülmesi gereken bir kaç temel sorunu vardır; Batı Basse Normandie'nin ve Bretonya'nın sanayileşmemiş olması, Alsace'da ve Bretonya'da çiftlik sorunları, iç Guyenne'ye ve Bretonya'ya iç kırsal göçleri, Korsika, Auvergne ve Bretonya'da toplu göçün sonucunda demografik dengesizliğin ortaya çıkması, Normandy, Alsace ve Bretonya'da yüksek oranda alkolün kullanımı, Basque ülkesinde ve Bretonya'da dil sorunu. Görüldüğü gibi bu sorunların hepsi Bretonya'da bulunmaktadır ve birlikte Breton sorununun özelliğini oluşturmaktadırlar. UDP'ye göre, bu sorunların çözülebilmesi için, Bretonya'ya sosyalist rejimi altında kurulacak ve dekolonizasyon süreci sonucunda olan özerkliğin verilmesidir.⁷⁷

AGİT Minsk Grubu'nun eşbaşkanı olan Rusya Federasyonu'nda 89 federal birim vardır. Bunların arasında ayrılma eğiliminde olan bölgeler de bulunmaktadır. *Self-determination* hakkını talep eden Çeçenistan, Rusya'nın esas baş ağrısı olmaya devam etmektedir.

⁷⁵ "Korsika Modeli Sancılılarıyla Birlikte Yaşıyor", *Vremya Gazetesi*, 25 Mart, 2002.

⁷⁶ Vaughan Rogers, "Brittany", *Contemporary Minority Nationalism*, içinde Michael Watson (ed.), ss. 67-68.

⁷⁷ Vaughan Rogers..., s. 71.

Sonuç

Yukarıda göstermiş olduğumuz birkaç ayrımcı örnek ve daha bir çok benzeri durumlar için uluslararası hukukta, *self-determination* hakkından yararlanabilmek için hiçbir düzenleme bulunmamaktadır. Var olan bir bağımsız devletten "ayrılma hakkı" anlamında *self-determination* uluslararası ilişkilerde genelde kabul görmez.⁷⁸ İlkenin kullanımı bu tip ayrımcı hareketler için öngörülmemenin en önemli nedeni, bu ilkenin temelinde var olan istikrarsızlık etkisini sergileme endişesidir. Çünkü, herkese tanınacak ayrılma özgürlüğü dünyadaki bir çok ulus devletin yıkılmasına neden olacaktır.⁷⁹ Bu ise, ulus devletlerin temelinde kurulmuş olan uluslararası ortamı ve dolayısıyla da, uluslararası barış ve güvenliği, ciddi bir sarsıntıya uğratarak, anarşi ve kaosun hüküm sürdüğü bir düzensizliğe sürükleyecektir.

Oysa ki, BM Antlaşması'nın birinci maddesinde ortaya konan temel gaye ise, uluslararası barış ve güvenliği korumaktır. Örgüt, öncelikle barış rejiminin tesis ve temini için kurulmuştur. Örgütün, *self-determination*, insan haklarına saygı, ekonomik ve sosyal gelişme, adalet ve adil bir uluslararası düzen gibi, gerçekleştirilmesi gereken başka amaçları da vardır. Bununla birlikte, hiyerarşik bir yapı içinde olan bu değerler arasında, uluslararası barış ve güvenliğin korunması ilk sırayı almaktadır.⁸⁰

⁷⁸ Oran, 'Self-determination...', s. 594.

⁷⁹ Moore, *Introduction...* s. 4.

⁸⁰ Sertaç H. Başeren, *Uluslararası Hukukta Devletlerin Münferiden Kuvvet Kullanmalarının Sınırları*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara, 1997, s.59.

ÖNEMLİ BİR ERMENİ KAYNAĞI: *The Trans - Caucasian Post Gazetesi*

Yrd. Doç. Dr. Enis ŞAHİN*

Tarihi materyal olarak gazeteler, yayınlandıkları dönemin en önemli kaynakları arasında kabul edilmektedirler. Düzenli olarak yayımlanan bir gazete, yayınlandığı dönemin belli başlı özelliklerini yansıttığı gibi, yayınlandığı zaman ve mekân hakkında da çok önemli bir bilgi kaynağıdır. Bazı gazeteler, belli bir bölgede, belli amaçları halka iletme, empoze ve kabul ettirmek için de yayımlanmış olabilirler. Bu tür gazeteler tam anlamıyla bir propaganda aracıdır. Bu çalışma, bu amaçla yayımlanmış bir gazetenin incelenmesini içermektedir. Söz konusu yayın organı, Trans-Caucasian Post¹ adlı gazetedir. Gazete, Ermeniler tarafından Tiflis'te İngilizce olarak çıkarılmış, Maverâ-yı Kafkasya'ya² ait Ermeni düşünce ve bakış açısını yansıtan bir propaganda aracı mahiyetindedir. Gazetenin yayımlandığı dönem, Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'ni imzalayıp, Kafkasya ile ilgili bağlantılarını kopardığı ve bölgeden çekildiği bir döneme tesadüf etmektedir. Mütareke hükümlerince, Batum üzerindeki İngiliz tahakkümü de bilindiğine göre, Mayıs 1918'de Almanya kontrolünde bağımsızlık ilanında bulunmuş olan Gürcistan'ın merkezinde böyle bir gazetenin çıkarılması, İngilizler'in Gürcistan'ı ve tabii ki, Maverâ-yı Kafkasya'yı kendi kontrollerine almaları yönünde Ermenileri de kullanmak suretiyle hayata geçirmeye çalıştıkları bir projeye hizmet amacını gütmektedir.

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü.

1 Bu çalışma, Trans-Caucasian Post gazetesinin elde mevcut ilk 10 sayısının incelenmesinden oluşmaktadır. Bu aşamada, gazete fotokopilerini Amerika Birleşik Devletleri'nden getirerek, kullanıma ve dolayısıyla böyle bir çalışmanın ortaya çıkmasına imkân sağlayan değerli meslektaşım ve arkadaşım Dr. Deniz Bilgen'e teşekkür etmek, benim için bir borç ve mutluluk olacaktır.

2 Maverâ-yı Kafkasya, tarih literatüründe farklı şekillerde ifade edilen bir bölgedir. Kafkas dağlarının güneyi için kullanılan bu tabirin Türkçe versiyonları arasında, Cenubi Kafkasya, Güney Kafkasya, Kafkas-ötesi, Kafkas-berisi, Kafkas-ardı gibi ibareler vardır. Batılıların Transkafkasya adını verdikleri bölge, Ruslar tarafından Zakafkasya olarak adlandırılmaktadır. Farklı tabirler kullanılsa da, aslında kasdedilen bölge Kafkasya'nın güneyinden başka bir yer değildir. Bu terimler sadece ülkelerin coğrafi konumlarına göre farklılık arz etmektedir. Türkiye'ye göre Kafkasya'nın güneyi Kafkas-berisi, Rusya'ya göre ise Kafkas-ötesidir. Bugün Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin kapladığı bu alan, Türk Tarih Literatüründe daha çok Maverâ-yı Kafkasya olarak geçmektedir (Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Erzurum, 1996 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 25-26.

Trans-Caucasian Post gazetesi, Ermeniler tarafından çıkarılan, Ermeni düşüncesini ve bakış açısını yansıtan ve İngilizce olarak Tiflis'te yayınlanan bir gazete.

Gazetenin ilk nüshası,³ 21 Şubat 1919 Cuma günü çıkarılmış ve haftada⁴ iki kez yayınlanmıştır. Altıncı sayıya kadar Cuma ve Salı, yedinci sayıdan itibaren Cumartesi ve Çarşamba günleri yayınlanan gazetenin fiyatı 1 rubledir. Dört sayfa olarak neşredilen gazetenin, her sayfasında eşit büyüklükte üç sütun bulunmaktadır. Gazetenin sahipleri olarak, M. Epikian ve H. Mayelian adlı Ermeniler'in isimleri kayıtlıdır ki, bu kişiler aynı zamanda gazetenin basıldığı Mamoul Press Basımevi'nin de sahipleridirler.⁵ Matbaa, Tiflis'te Loris Melikovskaya Sokağı, No. 22'dedir.⁶ Gazetenin ilk nüshasındaki kayıtlara göre, Trans-Caucasian Post'un editör ve yayımcısı, S. Melikian adlı bir Ermeni'dir.⁷ Editör ofisi olarak da, Beboutovskaia Street, No. 37 kaydı mevcuttur. Ayrıca gazete okuyucularından, her türlü ilân ve yazılara ait tüm meseleler için Lermontovskaia 12, "Aratch"taki editörün ofisine müracaat etmeleri istenilmiştir. Bu işle ilgili sorumlu kişi olarak, Mkrtichian adlı başka bir Ermeni'nin adı kayıtlıdır.⁸ Gazetede yayımlanan reklamlar, sürekli olarak son sayfada yer almaktadır.

Trans-Caucasian Post gazetesi, Ermeniler tarafından çıkarılan, Ermeni düşüncesini ve bakış açısını yansıtan ve İngilizce olarak Tiflis'te yayınlanan bir gazete olmasından dolayı birtakım hususiyetler ihtiva etmektedir. Gazetenin ilk bakışta dikkat çeken en önemli özelliği, gazete adının hemen üstünde, "To serve Armenia is to serve Civilisation" W. Gladstone" (Ermenistan'a hizmet, medeniyete hizmettir) yazısının mevcudiyetidir.⁹ Türk düşmanlığıyla tanınmış İngiliz siyasetçi Gladstone'un bu sözünün gazetenin baş kısmında ve her sayısında neşredilmesi, onun yayın politikasını açık bir şekilde ifade etmektedir. Bilindiği gibi, William

³ *The Trans-Caucasian Post*, 21 February 1919, No. 1.

⁴ Gazetenin başlık altı yazısı üçüncü nüsha dahil "semi-weekly newspaper" şeklindeyken, dördüncü nüshadan itibaren "bi-weekly newspaper" olarak yayınlanmıştır (28 February 1919, No. 3, s. 1 ve 4 March 1919, No. 4, s. 1).

⁵ *The Trans-Caucasian Post*, 25 February 1919, No. 2, s. 4.

⁶ *The Trans-Caucasian Post*, 25 February 1919, No. 2, s. 1.

⁷ *The Trans-Caucasian Post*, 21 February 1919, No. 1, s. 4.

⁸ *The Trans-Caucasian Post*, 25 February 1919, No. 2, s. 1.

⁹ *The Trans-Caucasian Post*, 21 February 1919, No. 1, s. 1.

E. Gladstone 1880 yılından itibaren İngiltere’de Liberal Parti vasıtasıyla birkaç defa başvekillik mevkiine gelmiş, bu devletin Osmanlı Devleti’ne karşı takip etmiş olduğu denge politikalarını değiştirerek, saldırgan bir siyaset izlemesinde başlıca rolü oynayan siyasetçilerden birisi olmuştur.¹⁰ Hatta Gladstone çok ileri giderek, “Muhakkak ki bu Türkler medeni milletler arasında yaşamaya layık değiller!... Alçak katiller sürüsü Asya’ya dönsün!” diyecek kadar hakaret sınırlarını fazlasıyla aşmıştı.¹¹ Gladstone’un gazetede ki sözleri bu ifadeleri ile birleştirildiğinde, durum daha da açıklık kazanmaktadır.

Ermeniler lehine ve Türkler aleyhine olan bu yaklaşımlar, doğal olarak Ermeniler tarafından da büyük destek görmüştür. Gazetenin ilk nüshasında editör tarafından kaleme alınan “*Hearty Welcome/Samimi Karşılama*” adlı başmakalede, şu ilginç ifadeler mevcuttur: “İngiltere’deki Büyük Britanya halkıyla konuşmak için bu ilk fırsatımızdır. Milletimizden Büyük Güçlere ilk sözlerimiz, hoş geldiniz sözleriyle onları selamlamak olmalıdır... Ermeni halkı yüzyıllardır Türk sultanlarının zalimliği altında ıstırap çekti. Büyük Gladstone’un adlandırdığı gibi, biz, ‘Kızıl Sultan’la huzurlu bir hayat sürmedik. Türk politikalarının bize hakimiyeti, ateş ve kılıçla olmuştur. Biz özgürlük istedik... Byron ve Gladstone gibi büyük İngilizler, bizim talihsizliğimizle ilgilendiler... Büyük Britanya’nın küçük ve sadık müttfikisi olan Ermenistan, güçlü İngiliz milletine, en samimi dileklerini bildirmektedir.”¹² Görüldüğü üzere, İngilizler’in bu girişimlerine, Ermeniler nazire yapmaktan geri durmamışlardır. Hatta gazetenin ikinci nüshasında, Gladstone’un yukarıda ifade edilen sözünü başlık olarak kullanan bir başyazı yayımlanmıştır. Bu yazıda da Türk düşmanlığıyla birlikte Ermeni-İngiliz yakınlığı üzerinde durulmuştur.¹³ Gazetenin müteakip sayılarında da, bu durum açık bir şekilde kendisini belli etmektedir.

Gazetenin elde mevcut diğer nüshalarının başyazılarına kısaca göz atmak, gazetenin genel yayın politikası hakkında oldukça faydalı bilgiler verecektir. 28 Şubat 1918 tarihli “Transkafkasya Cumhuriyetleri¹⁴ Konferansı” adlı başmakalede, Azerbaycan,

¹⁰ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1985, ss. 39, 73-79.

¹¹ Ahmed Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*, Türkçesi: Cengiz Aydın, İstanbul, 2001, s. 70.

¹² *The Trans-Caucasian Post*, 21 February 1919, No. 1, s. 1.

¹³ *The Trans-Caucasian Post*, 25 February 1919, No. 2, s. 1.

¹⁴ Transkafkasya Cumhuriyetleri terimiyle, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan devletleri kastedilmektedir. Bu devletler, Transkafkasya Seymi’nin 26 Mayıs tarihinde dağılmasından sonra, sırasıyla 26, 28 ve 30 Mayıs

Gürcistan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyetleri'nin yakın gelecekte bir konferansa davet edilmelerinin beklendiği ifade edilmekte ve bölgeye ait önemli gelişmelerin Rusya'nın dağılmasıyla birlikte başladığı belirtilmektedir. Bu aşamada Rus ihtilallerinden sonra Maverâ-yı Kafkasya'da 1918 yılında meydana gelen ilişkiler üzerinde durulmakta, özellikle Türk-Alman ittifakıyla bölgedeki milletlerin yaptığı mücadele anlatılmaktadır. Bunlar yapılırken de, Gürcistan ve Azerbaycan'ın Türkiye ve Almanya'ya hemen boyun eğdiklerini, ancak Ermenistan'ın ümitsiz de olsa Türkiye'ye karşı mücadelesini son ana kadar devam ettirdiği özellikle vurgulanmaktadır.¹⁵

4 Mart 1919 tarihli "Nuri ve Mürsel Paşa" adlı yazıda, Kafkas Cephesi'ndeki önemli kumandanlardan Nuri ve Mürsel Paşa'ların, Mondros Mütarekesi'nin hükümlerini yerine getirmedeki isteksizlikleri ve Ermeni kıyımının düzenlenmesindeki suç ortaklıkları nedeniyle, İngilizler tarafından tutuklandığı haberi büyük memnuniyet hisleriyle verilmiştir. Bu haberin devamında ise, Ermeniler'le ilgili İtilaf devletlerinin ilgisi hakkında şu yorum yapılmıştır: "Savaş patlak verdiğinde ve Türkiye dünyanın en büyük suçu olan masum Ermeni kurbanlarının yüz binlercesinin hayatları hakkındaki kararı uygulama alanına koyduğunda, Müttefikler bütün sorumluluğun, savaşta yaptıklarına bir cevap vermek zorunda olan Türkiye'ye ait olduğunu bildirdiler. Sorumlu kişiler arasına bugün iki isim daha eklendi: Nuri Paşa ve Mürsel Paşa. Onların her ikisi de, Bakû, Şeki ve Şirvan kıyımlarının¹⁶ baş oyuncularındı... Adalet saati geldi. Biz adil bir yargılamadan başka bir şey istemiyoruz. Bu talep bizim hakkımızdır ve Müttefiklerimizin görevi de hakkımızı onaylamaktır."¹⁷ Yani Ermeniler, "intikam saatinin" geldiğine inanıyorlardı.

"Milletler Cemiyeti" adlı makalede ise, Koalisyon, Müttefikler, Anlaşma devletleri gibi kavramın yerini Milletler Cemiyeti'nin alacağı ve dünyanın bundan böyle herhangi bir kanışıklığa girmesi durumunda, bu gücün müdahaleci olacağı savunuluyordu.¹⁸ Bundan anlaşılan odur ki, Ermeniler bundan böyle herhangi bir

1918 tarihlerinde kurulmuştu. Gazeteye göre, 11 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlık ilanında bulunan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti de bu devletler arasındaydı (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları*, s. 494 vd).

¹⁵ *The Trans-Caucasian Post*, 28 February 1919, No. 3, s. 1.

¹⁶ Türkiye'nin 1918 yazında Kafkasya'da gerçekleştirdiği askerî harekât kastedilmektedir.

¹⁷ *The Trans-Caucasian Post*, 4 March 1919, No. 4, s. 1.

¹⁸ *The Trans-Caucasian Post*, 7 March 1919, No. 5, s. 1.

Ermeniler bundan böyle herhangi bir "Türk tehlikesi" ile karşılaşmalarında, büyük devletlerin onların savunucusu durumunda olacaklarını çok iyi biliyorlardı.

"Türk tehlikesi" ile karşılaşmalarında, büyük devletlerin onların savunucusu durumunda olacaklarını çok iyi biliyorlardı. Nitekim yakın gelecekteki gelişmeler, onları haklı çıkaracak nitelikte gerçekleşmiştir.

Trans-Caucasian Post gazetesinin 6. sayısındaki "Karabağ" adlı yazı ise,

Ermeniler'in Karabağ ile ilgilerini İtilaf devletleri nazarında kuvvetlendirmeye yönelikti. Bu yazının konusu, tüm Karabağ bölgesinin genel valisi olarak aday gösterilen Azeri asıllı Doktor Sultanof idi. Ermeni düşüncesine göre, Sultanof, Enver Paşa'nın ajanıydı ve şimdiye kadar Kafkasya'da Türkiye'nin işini kolaylaştıracak bir politika izlemişti. Oysa "Türk Ordusu'na karşı kendisini çok büyük bir cesaretle müdafaa etme başarısını gösteren bu soylu dağlılar bölgesi, tüm Transkafkasya'yı işgal eden Türk-Alman birliklerine karşı da hürriyetlerini koruyabilmişti." Editöre göre, o ana kadar bu konudaki isteklerini kabul ettiremeyen Azerbaycan, şimdi böyle bir atamanın yapılmasıyla, isteklerini gerçekleştirmeye çalışacaktı. Fakat "bu olmamalıydı".¹⁹ Yani bir Azeri'nin Karabağ'da genel valilik yapmasının önü alınmalıydı.

15 Mart tarihli başmakalenin konusu "Özgürlük, Birlik ve Ermenistan'ın Bağımsızlığı" adını taşıyordu. Bu yazıda, Türkiye'nin Doğu vilayetlerine dair Ermeni istek ve iddiaları dile getirilmiştir. 7-15 Şubat 1919 tarihlerinde, Erivan'da Türkiye Ermenileri Kongresi yapılmıştı. Bu kongrede alınan karara göre, "Batı Ermenileri"nin yeniden evlerine dönebilmelerini sağlayan bir plân kabul edilmişti. Kongre, İtilaf devletleri ile Ermenistan'a müracaat ederek, bu planın hayata geçirilmesine çalışacaktı. Üstelik yine bu kongrede, "Türk Ermenistanı"²⁰nin bağımsızlık ilanında bulunarak,

¹⁹ *The Trans-Caucasian Post*, 11 March 1919, No. 6, s. 1.

²⁰ "Türk Ermenistanı" tabiri, Rusya'nın I. Dünya Savaşı içerisinde Kafkas cephesinde Türkiye'den işgal ettiği Türk topraklarını ifade eden bir ibare olup, Batılılar ve daha çok Ruslar tarafından kullanılmıştır. Bununla ifade edilmek istenen yerler, Erzurum, Erzincan, Muş, Van ve Bitlis vilayet ve sancaklarıyla, bunların oluşturduğu hattın doğusunda Rusya sınırına kadar devam eden bölge idi. Trabzon ve doğusundaki sahil kısmı da bu dönemde Rus işgaline uğradığı olduğu halde, "Türk Ermenistanı" daha çok yukarıda sayılan topraklar için kullanılıyordu. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra ise, askerî gelişmelerin de sonucu olarak, bu tabirin kastettiği alan daha da genişletilecek ve mezkur deyim yukarıdaki arazilerin yanısıra, Elazığ, Sivas, Diyarbakır ve hatta Kilikya, adı verilen Adana ve civarını da kapsayacaktır. Öyle ki,

Transkafkasya Ermenistanı ile birleşme ve Ermenistan Parlamentosu'na üye sokma sürecine girmesi karar altına alınmıştı.²¹ İşte 15 Mart tarihli yazının konusu, bu kongrenin aldığı kararlara dairdi. Yazıya göre, Paris Barış Konferansı'nın en ivedi bir şekilde çözmesi gereken sorunlardan birisi, işte bu meseleydi. "Altı Türk Vilayeti"²²ni de kapsayan özgür ve bağımsız Ermenistan'ın, daha önce sözü edilen Milletler Cemiyeti tarafından idare edilmesi, Ermeni halkının ve Ermeni tarihinin istegiydi.²³ Bu ifadedeki "eksiklik", gazetenin bir sonraki sayısında düzeltilecek ve Ermenistan'ın "gerçekte" sadece yukarıda sayılan yerleri içermediği, ilave olarak Kilikya ve Rus Ermenistanı'nın Ermeni vilayetlerini de kapsadığı, editör tarafından özellikle ifade edilmiştir.²⁴ "Türk Ermenileri Kongresi" tarafından alınan bu karar, bütün Ermeni halkının bu ateşli rüyasına ulaşma yolunda, onlara kılavuzluk eden bir adım olacaktı. Üstelik yazara göre, İngiltere, Fransa, Amerika ve İtalya devletleri, bu konunun gerçekleştirilmesi için Ermeniler'e söz dahi vermişlerdi.²⁵ Sadece bu yazı bile, Ermeniler'in büyük devletlerle bağlantısını açıkça ortaya koyuyordu.

Bu "uygun" ortamda, gazetenin bir sonraki nüshasının başlığı "Ermenistan'ın Yeniden Yaratılması" adını taşımaktadır. Editör yazısında, savaşın galibi olan İtilaf devletlerinin, Paris Barış Konferansı'nda Ermenistan'ın birlik ve bağımsızlığını ilân edebileceklerine olan inancını açıkça ifade etmiştir. Hatta daha da ileri giderek, böyle bir yardımın olmaması halinde Ermenistan'ın yaşayamayacağını savunmuştur.²⁶ Bu ifadelerle, Ermeniler'in ve

Osmanlı literatürüne göre, Erzurum, Sivas, Bitlis, Van, Elazığ ve Diyarbakır vilayetlerinin oluşturduğu sahaya Vilâyet-i Şarkıye veya Vilâyet-i Sitte (Altı Vilayet) adı verilirken, Batılı, Rusça ve Ermenice kaynaklarda "Six Armenian Vilayets" adı geçiyordu. Bu durum Ermenilerin tarihî hülyaları olan "Büyük Ermenistan"a ulaşma arzularını gösterdiği gibi, onların Batılı devletlerin ve Rusya'nın desteğini aldığı anlamına da geliyordu (Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları*, s. 104n).

²¹ *The Trans-Caucasian Post*, 7 March 1919, No. 5, s. 1-2.

²² O yıllardaki Osmanlı idarî bölünüşüne göre, Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Elazığ ve Diyarbakır vilayetleridir. Ancak Ermenilerin iddialarının aksine, bölgenin demografik yapısı Türkiye'nin lehine bir durum arz etmektedir. Nitekim güvenilirliği ispatlanmış olan Osmanlı resmî sayımına göre, 1914'de ülkenin toplam nüfusu 18.520.016 iken, Ermeni nüfusu 1.294.851 idi ve bu oran yüzdelik olarak % 6.9 idi (Öke, *Ermeni Meselesi*, s. 132, dn. 8). Yine 1914 Resmî İstatistiki'ne göre, altı vilayetteki Türk ve Ermeni nüfus dağılımı, Ermeni iddialarının aksine şu şekildeydi: Sivas Vilayeti 939.735 Türk, 147.099 Ermeni, Erzurum Vilayeti 673.497 Türk, 124.377 Ermeni, Elazığ Vilayeti 446.379 Türk, 79.821 Ermeni, Bitlis Vilayeti 309.999 Türk, 117.492 Ermeni, Diyarbakır Vilayeti 496.101 Türk, 75.850 Ermeni, Van Vilayeti 179.380 Türk, 67.792 Ermeni (Türk Tarih Kurumu, *Tevfik Bıyıklıoğlu Arşivi*, No. 5).

²³ *The Trans-Caucasian Post*, 15 March 1919, No. 7, s. 1.

²⁴ *The Trans-Caucasian Post*, 19 March 1919, No. 8, s. 1.

²⁵ *The Trans-Caucasian Post*, 15 March 1919, No. 7, s. 1.

²⁶ *The Trans-Caucasian Post*, 19 March 1919, No. 8, s. 1.

Türkiye'nin ve özellikle her zaman "sığınılacak bir kale" olarak kabul ettikleri Rusya'nın yokluğunda Ermeniler, bu dönem dış politikalarının dayanak noktasını Amerika Birleşik Devletleri olarak tespit etmişlerdi.

İtilaf devletlerinin Paris Barış Konferansı'nda sergiledikleri politikaların aynı paralellikte olduğunu belirtmeye ayrıca gerek yoktur.

22 Mart tarihli Trans-Caucasian Post'un başyazısı, "Amerika ve Ermenistan"dır. Yazıda Ermeniler'in Amerika'dan beklentileri, Amerika'nın Ermeniler'e bakış açısı ve bu durum karşısında Ermeniler'in "şükran duyguları" şu şekilde ifade edilmekteydi: "Amerika'nın bütün kesimleri, Ermenistan'a büyük oranda yardımlarda bulundular. Şüphesiz ki, "doğunun güzel çiçeği Ermenistan", sahibine iade edilmedikçe, bu yardımlar durmayacaktır... Sevgili ve asil misafirlerimiz, hoş geldiniz. Siz de hoş geldiniz güçlü ve soylu Amerika. Minnettar Ermenistan size selam ediyor!"²⁷ Türkiye'nin ve özellikle her zaman "sığınılacak bir kale" olarak kabul ettikleri Rusya'nın yokluğunda Ermeniler, bu dönem dış politikalarının dayanak noktasını Amerika Birleşik Devletleri olarak tespit etmişlerdi. Ancak bilindiği üzere Amerika'nın bölgeyle ilgilenmesi tam anlamıyla mümkün olamayacak ve 1920 yılının sonundan itibaren, Ermenistan, kendisini yine Rusya'nın "emin" kollarına bırakacaktır.

Trans-Caucasian Post'un hiçbir nüshası yoktur ki, Türkiye'den bahsetmiş olmasın. Her sayısında Türkiye'den ya da metin içerisinde bahsedilmiştir ya da tamamen Türkiye'ye hasredilmiş yazılar mevcuttur. İşte bunlardan bir tanesi de 26 Mart 1919 tarihinde yayınlanan "Türkiye Entrikaları" adlı yazıdır. Bu yazı, diğerlerinde olduğu gibi sadece Türkiye'yi suçlama amaçlı kaleme alınmamıştır; içeriğinde Türkiye ve Türkler hakkında saldırılar, hakaretler, ağır ithamlar... vardır.

İtilaf devletlerini "göreve" çağıran bu yazının önemli kısımları şu şekildedir: "Ermenistan'ın tüm kısımlarından dehşetli haberler alınıyor. Kana susamış Türkiye, yenildiğini hala kabul etmemiştir. Batıdaki politik değişikliklere güvenerek, mahvolmuş durumuna, dalaverelerle moral aramaktadır. O hem kendi memleketinde ve hem de Transkafkasya'da hala önemli stratejik noktaları elinde

²⁷ The Trans-Caucasian Post, 22 March 1919, No. 9, s. 1.

tutmaktadır. Azerbaycan Hanları'yla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun tatminsiz satrap ve cellatları, Transkafkasya'nın bütün Müslüman ahalisini silahlandırmakla meşguldürler ve yeni entrikalar yürütmektedirler. Eğer Türkiye'nin askeri hazırlıklarını ve Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin faaliyetlerini dikkatli bir şekilde takip edersek, anlarız ki, ilk olarak Türk-Azeri çeteleri Türk Ermenistanı'ndan Rus Ermenistanı'nı ayırmak isteyecekler ve ikinci olarak da Ermenistan Cumhuriyeti'nin etrafını saracaklardır. Kars, Nahçıvan, Sürmeli, Karabağ, Ahıska, Ahalkelek, tüm Türk ve Azeri silahlı kuvvetlerinin, bölgedeki Müslüman ahaliyi kandırıp, Ermenistan arazisine ilerlemek için yoğunlaştıkları belli başlı stratejik noktalardır. Beş yıl devam eden Dünya Savaşı İtilaf devletlerinin zaferiyle sonuçlandıktan sonra, Transkafkasya tekrar, yeni bir kan dökmenin eşliğinde bulunmaktadır. Transkafkasya'nın siyasî ufkunun üzerinde kara bulutlar toplanıyor ve İtilaf devletleri onları dağıtmak istiyorlar. Bu bugün yapılmalıdır, yarın çok geç olacaktır."²⁸ Baştan sona saldırı ve hakaretlerle dolu olan bu yazı, içeriğinin tamamı ile büyük tutarsızlık ve dengesizlik örneği sergilemektedir. Öyle ki, bu yazının sadece tarihine dikkat edilmesi halinde dahi, Ermeniler'in ne kadar "yaygara" yaptıklarının anlaşılması mümkündür. Ermeniler böyle yapmakla, İtilaf devletlerinin Türkiye üzerindeki baskılarını artırma amacı taşımışlardır. Oysa gazetenin bu nüshasının yayımlandığı tarihte, Osmanlı devleti Mondros Mütarekesi'nin ağır şartları altında zaten ezilmektedir ve onun bu şartlarda -istese bile- entrika çevirecek bir durumu söz konusu değildir. Mütareke'nin imzasından beş aylık bir süre geçmiştir ve İtilaf devletleri bu mütarekeye dayanarak, Türkiye'nin adeta her noktasını kendi kontrollerine almaya çalışmaktadırlar. Yine bu günler, Mustafa Kemal Paşa'nın

memleketin kaderine el koymak için İstanbul'da bulunduğu ve Anadolu'da milli uyanışın bin bir güçlkle yavaş yavaş hayata geçtiği dönemlerdir. Dolayısıyla bu zor günlerde Türkiye'nin hala birtakım entrikalar peşinde koştuğunu ve Kafkasya'da hala ilhakçı bir politika güttüğünü iddia etmek, hayalcilikten öte

Bu makale, Ermeni propagandasının boyutlarını da göstermektedir ve dolayısıyla gazetenin yayın politikasını en iyi ifade eden makalelerden birisidir.

²⁸ The Trans-Caucasian Post, 26 March 1919, No. 10, s. 1.

tarihten habersizliğin, tarihi çarpıtmanın herhalde en güzel örneklerini teşkil etmektedir. Bu makale, Ermeni propagandasının boyutlarını da göstermektedir ve dolayısıyla gazetenin yayın politikasını en iyi ifade eden makalelerden birisidir.

Trans-Caucasian Post gazetesinin, ilk sayfasının başmakaleler dışındaki kısmında ve diğer sayfalarında, Ermenistan ile ilgili diğer güncel ve önemli görülen konular ele alınmıştır. İlk on nüshada bulunan yazılardan, yayın sırasıyla önemlileri şunlardır:

1. "Ermenistan'da Büyük Kıtık" başlığı altında, Ermenistan Cumhuriyeti Parlamento Başkanı A. Sahakian imzasıyla, İngiltere, Amerika, Fransa ve İtalya devletleri parlamentolarına başvurularak, yardım istenmiştir. "Ermeniler ve Müttefikler" başlığıyla, Ermeniler ile İngilizler arasındaki yazışmalara ve özellikle Türk düşmanlığı ile bilinen Viscount Bryce'in "*The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*" adlı kitabından yapılan alıntılara yer ayrılmıştır. Bryce'in bazı yazışmalarının tam metinleri yayımlanmıştır ki, bunlar özellikle Türk hükümetinin Ermeniler aleyhine takip ettiği iddia edilen politikalara aittir. "Birleşik Ermenistan Bağımsızlık Deklarasyonu" adıyla, Bogos Nubar'ın Paris'teki faaliyetlerine ve Kilikya'yı da kapsayan bir "Ermenistan"ın bağımsızlık ilanının yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. "Armenia: Her Culture and Aspirations" adıyla birkaç nüsha devam edecek yazı dizisi, The New Armenia'nın editörü Arshag Mahdesian tarafından kaleme alınmıştır. Ayrıca İngiltere'deki genel seçimin partilere göre oy dağılım sonuçları da gazetenin içeriğinde mevcuttur.²⁹

2. "Müttefik Kıtalarında Ermeniler" adlı yazı, İtilaf devletlerinin muhtelif askeri birliklerinde görev yapan Ermeniler hakkındadır. Amerika ve Kafkasya, Ermeni Başbakanı'nın Tiflis'e varışı, The Daily Mirror gazetesinden naklen ABD Başkanı Wilson'ın Londra ziyareti ve Avam Kamarası'ndaki konuşması, Gürcü Parlamentosu'nun olağanüstü oturumu, Tiflis'te belediye seçimleri gibi konular da, gazetenin ikinci nüshasının önemli başlıklarındandır. Ermeni basınından kısmında, "Memleketimizdeki İngilizler" başlıklı yazıda, bölgedeki İngiliz kuvvetlerinin varlıklarının, Alman ve Türkler için taşıdığı anlam ifade edilmekte ve İngilizler selamlanarak, "Ermeni halkının geçmiş ve gelecekteki ümitleri, müttefiklerindedir. Arkadaşlarımızı karşılamaktan memnunuz!" ifadeleri mevcuttur. Rus basınında ise, "Zakavkazskoe Slovo"

²⁹ *The Trans-Caucasian Post*, 21 February 1919, No. 1, s. 1-4.

gazetesinden alıntı yapılarak, Paris Barış Konferansı'nda Transkafkasya ile ilgili gelişmeler ifade edilmiştir. Gazetenin ikinci nüshasının diğer ilginç bir yönü de, bu sayıdan itibaren gazetenin son sayfasında bol miktarda reklamın yayımlanmasıdır.³⁰

3. "Ermenistan İçin Amerikan Gıda Yardımı" başlığı altında, Dr. James Boatin başkanlığındaki Amerikan Yakınoğu Yardım Komitesi'nin Karakilise, Gümrü ve Batum'da gıda kampları kurduğu, yine Fransız Albay Chardigny'nin Tiflis'te aynı misyonla bulunduğu ifade edilmektedir. "Literary Section" kısmında, Zeytun olaylarında ölen Mugurditch Beshiktashlian adlı bir Ermeni'nin Türkler hakkındaki "ölüm fermanı"nı anlatan uzunca bir mektubu yayınlanmıştır. "Azerbaidjan" kısmında, Azerbaycan Başbakanı Fethali Han Hoyski'nin İngiliz Generali Thomson'a hitaben yazdığı bir mektup yer almaktadır. "Kafkasya ve Milletleri" adıyla bu sayıda başlayan ve elde mevcut sayılarında devam eden yazı dizisinde, bölgenin coğrafi yapısından nüfus istatistiklerine ve bölgedeki önemli gelişmelere ait bilgiler mevcuttur. Gazetenin son sayfasında ise, Rus, Ermeni ve Azeriler'in sırasıyla Nashe Vremia, Mshak ve Sieverny Kavkas gazetelerinden bölgeyle ilgili alıntılar mevcuttur.³¹

4. İlk sayfada Paris Barış Konferansı'ndaki Ermeni Delegasyonu Başkanı Aharonian'ın konferans gündemine, Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ilanının onaylanması için sunduğu bir bildiri bulunmaktadır. "Türkiye: Büyük Memurların Tutuklanması" adlı haber, İstanbul'da yayınlanan Tercüman-ı Hakikat gazetesindeki bir bilgiyi aktarmaktadır. Buna göre, 30 Ocak 1919'da İstanbul'daki önde gelen memurlardan 21 tanesi tutuklanmıştır ve daha başkalarının da tutuklanması beklenmektedir. "Constantinople" başlığı altında, İtilaf devletlerinin İstanbul'daki faaliyetleri anlatılmaktadır. "Karabağ'daki Ermeni Ulusal Konseyi'nden Şuşa'daki İngiliz Misyonu'na" adı altında, Karabağ'daki Ermeniler'in bölgede Azerbaycan otoritesini kabul etmedikleri ve bölgeye atanan valiyi tanımadıklarına dair adı geçen konseyin, durumu İngilizler'e aktardıkları, onların da durumu İngiliz yüksek otoritelerine bildireceklerine dair haber yer almaktadır. "Literary Section"da ise, yine bir Ermeni'nin yazdığı hamması bir şiir yer almaktadır. Rus, Ermeni ve Azeri basın özetleri kısmında, yerel gazeteler olan Tifliskiy Listok, Zakavkaskoie Slovo

³⁰ *The Trans-Caucasian Post*, 25 February 1919, No. 2, s. 1-4.

³¹ *The Trans-Caucasian Post*, 28 February 1919, No. 3, s. 1-4.

ve İskra gazetelerinin, bölgeyle ilgili haberlerinden iktibas yapıldığı anlaşılmaktadır.³²

5. "Savaş Boyunca Ermeni Kayıpları" başlığı altında, Ermeniler'in kendi bakış açılarından, savaş içerisinde uğradıkları kayıplar ifade edilmiştir. 18 Ocak 1919'da Paris Barış Konferansı'nın toplanması, "Tarihî Gün/Historic Day" adıyla verilmiştir. Birkaç sayı devam edecek bu dizinin ayrıntılarında, konferans müzakerelerinin gündemini bulmak dahi mümkündür. 7 Mart 1919 tarihli bu nüshada, önemli bir yazı dizisi daha yayınlanmaya başlanmıştır. "Rus İnkılabı'ndan Sonra Transkafkasya'daki Olayların Muhtasar İzahı" adıyla yayınlanmaya başlayan bu dizi, 1917 yılının başlangıcından, 1918 yılı sonuna kadar Kafkasya'da meydana gelen önemli olaylar üzerinde durmuştur. Özellikle Türkiye ile ilişkiler, Maverâ-yı Kafkasya ile Türkiye arasındaki Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları konuları ayrıntılı işlenmiştir. Bunlar yapılırken, bölgede gerçekleşen faaliyetler Ermeni ağızıyla ifade edildiğinden, sık sık "Türk Mezalimi" başlıklarını görmek de mümkündür. Gürcü basın özetlerinde ise, "Borba" gazetesinin 4 Mart tarihli nüshasından naklen, Paris Barış Konferansı'nda Bogos Nubar ve Aharonyan'ın, konferanstaki faaliyetleri hakkında bilgi verilmektedir.³³

6. "Amerika ve Ermenistan" adlı yazı, Amerika'dan Ermenistan'a yapılan yardımlarla ilgilidir. Memleket Haberleri kısmında, Gürcistan Meclisi'nin açılması ve Gürcistan ve Azerbaycan'da Ermeni mümessilleri konusu işlenmiştir. Gürcü ve Azeri basınından bölge ile ilgili önemli haberler, bu nüshada da mevcuttur. Diğer başlıklar, daha önce bahsedilen yazı dizilerinin devamı niteliğindedir.³⁴

7. "Gürcistan'ın Ermeni Cumhuriyeti'ni Tanıması" adlı başlıkta, 21 Şubat 1919'da Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'ndan Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazıyla, Ermenistan devletinin tanındığı bildirilmiştir. Yazının altında Gürcü Dışişleri Bakanı Evgenii Gegeçkori'nin imzası vardır. "Barış Konferansı" yazısında, Paris Barış Konferansı ile ilgili son gelişmeler verilmektedir. Yazı dizisi "Literary Section"da Lord Byron ve Ermeni Lisanı konusu işlenmiştir. Ermeni basını kısmında ise, "Zakavkaskoe Slovo"

³² *The Trans-Caucasian Post*, 4 March 1919, No. 4, s. 1-4.

³³ *The Trans-Caucasian Post*, 7 March 1919, No. 5, s. 1-4.

³⁴ *The Trans-Caucasian Post*, 11 March 1919, No. 6, s. 1-4.

**Bakû'de Ermeniler'le
Rusların kurdukları idare,
ulusal değil, Azerîler'in
aleyhine gerçekleştirilmiş
müstevli bir idaredir.**

İstanbul ziyareti sırasında, Ermeni bayrağını kutsaması hakkında bilgiler sunulmaktadır. M. Venizelos ve Ermenistan konusunda, ise Rum ve Ermeniler'in Türkiye üzerindeki ilgileri yine "saldırgan" bir üslupla ifade edilmektedir. 19 Mart 1919 tarihli bu nüshayı önemli kılan bir diğer önemli başlık ise, "Ermeniler'i İmha Etmek İçin Enver Paşa'nın Resmî Emri" adını taşımaktadır. Yazının altında 28 Şubat 1333 tarihi kayıtlıdır. Bilindiği gibi bu kayıt, sadece Ermeniler tarafından söylenen ve Enver Paşa'ya ait olduğu bildirilen bir iddiadan başka bir şey değildir. Ermeniler'in bugün mezalim diye yaptıkları yaygaraların önemli bir kısmı da bu bilgiye dayandırılmaktadır ki, böyle bir belgenin varlığı ve taşıdığı anlam bilindiği gibi gerçeklerle ilgili değildir. "Dış Haberler"de Mezopotamya'daki bir sulama kanalının açılışından bahsedilmekte, "Memleket Haberleri"nde ise, Gürcistan ve Karabağ hakkında bilgiler mevcuttur. "Türk-Alman Bakû Kuşatması" başlığında, Bakû'deki Ermeni Ulusal Konseyi Başkanı'nın imzasıyla konuya ait iki adet belge yayınlanmıştır ki, bu belgelerin içeriğinde, Ermeniler'in Bakû'de yaptıklarını haklı çıkaracak ve İngilizler'le bağlantısını kuvvetlendirecek deliller mevcuttur.³⁵ Kaldı ki, o dönemde (Eylül 1918) Bakû'de Ermeniler'le Ruslar'ın kurdukları idare, ulusal değil, Azerîler'in aleyhine gerçekleştirilmiş müstevli bir idaredir. Son sayfada ise, Rus basınından "Kavkaskoe Slovo" gazetesinin 14 Mart tarihli nüshasından, Kafkasya'daki gelişmelere ait bilgiler aktarılmış, Ermeni basınından ise, "Mahak" gazetesinden naklen, Ahışa, Nahçıvan ve Karabağ olaylarına yer verilmiştir.³⁷

9. "İngiliz Ordusundaki Gönüllüler" başlığı altında, adı geçen ordudaki Ermeni gönüllüler hakkında bilgi verilmektedir. Dış Haberler kısmında, Paris Barış Konferansı'ndaki Ermeni isteklerine genişçe yer ayrılmıştır. Haydarpaşa-Ankara arasındaki demiryollarının İngilizler'in kontrolü altında olduğu konusunda da

³⁵ *The Trans-Caucasian Post*, 15 March 1919, No. 7, s. 1-4.

³⁶ *The Trans-Caucasian Post*, 19 March 1919, No. 8, s. 1-4.

³⁷ *The Trans-Caucasian Post*, 19 March 1919, No. 8, s. 4.

önemli bilgiler mevcuttur. Bakû ve Ermeni basın özetlerine, bu nüshada da yer verilmiştir. Günlük olarak yayımlanan diğer yazı dizilerinin yanısıra, "İngiliz Parlamentosu'nun Açılışı" başlığında, parlamentonun açılışı sırasında Kralın nutku hakkında okuyuculara malumat sunulmaktadır.³⁸ İngilizler'in bölgeye dikkatlerini ve yardımlarını çekmek, gazetenin yayın amaçlarından olduğu için, İngiltere ile ilgili haberlere özellikle yer verilmiştir.

10. "Ermenistan'a İtalyan Komitesi" konusunda, İstanbul basınında alınan bir habere göre, Ermenistan için İtilaf devletlerinin bir komite oluşturdukları hakkındaki bilgiler sunulmuştur. Dış haberler konusunda İngiltere'ye dair bilgiler yoğunlukta olup, İngiliz Parlamentosu'nda Kral'ın yaptığı açılış konuşmasının devamı anlatılmıştır. "Memleket Haberleri" başlığı altında, Gürcistan'daki yeni kabine hakkında bilgi verilmiştir. Gazetenin son sayfasında, Prof. Edgar J. Banks tarafından kaleme alınan "Eski Ermenistan'da Yükseliş ve Düşüş" adlı makale yayımlanmıştır ki, bu makalenin devamı, bir sonraki sayıda neşredilecektir.⁴⁰

Mondros Mütarekesi sonrası İngilizlerin Batum ve Gürcistan ile olan bağlantıları dikkate alındığında, gazetenin neden Tiflis'te ve neden İngilizce olarak yayımlandığı konusunda birtakım ipuçları ortaya çıkmakta ve Ermeniler'in İngiltere bağlantısı hakkında da çok önemli düşünceler çağrıştırmaktadır. Ermeniler böyle bir gazeteyi çıkarmakla Gürcistan topraklarındaki alakalarını belli etmek istemişlerdir. Ermeniler bilindiği gibi, 4 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşmaları sonucunda Ermenistan yaklaşık olarak 10000 km²'lik bir devletçik haline getirilmişti. Üstelik Ermeniler'in sadece Türkiye ile değil, aynı zamanda Gürcistan ile de birtakım sınır problemleri mevcuttu.⁴¹ İşte Trans-Caucasian Post gazetesinin İngilizce olarak Tiflis'te yayımlanması, Ermeniler'in İngiltere'den beklentilerini açıkça ifade etmektedir. Üstelik İngiltere'nin Rusya'nın da yokluğunda, savaşın galibi ve diğer devletler üzerinde söz sahibi olduğu da düşünülürse, Ermeniler'in beklentilerinin boyutları daha rahatça anlaşılabilir.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ilanından sonraki gelişmeler gazetede yoğun olarak işlenmiş, Müttelik Devletler ve

³⁸ *The Trans-Caucasian Post*, 22 March 1919, No. 9, s. 1-4.

³⁹ *The Trans-Caucasian Post*, 26 March 1919, No. 10, s. 1-4.

⁴⁰ *The Trans-Caucasian Post*, 29 March 1919, No. 11, s. 4.

⁴¹ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları*, s. 612.

özellikle İngiltere'nin Ermeniler lehine izlediği politikalar üzerinde ısrarla durulmuştur. Bunlar yapılırken de, Türk düşmanlığı ustalıklı işlenmiş, muhtelif nüshalarında "Türk Mezalimi" başlıklı haber ve yorumlar sıklıkla yayınlanmıştır. Bununla da yetinilmemiş, diğer haber ve yorumların içeriğinde de bu konu yer yer işlenmiştir. Gazetenin tamamında, Ermeniler'in deyimiyile "Turkish Armenia" adını verdikleri Doğu Anadolu vilayetlerinde Türkiye'nin Ermeniler'e karşı çok sert ve acımasız bir şekilde davrandığı konusu üzerinde durulmuş, Türkiye'ye ağır eleştirilerde bulunulmuştur. Bu haliyle gazete tam bir propaganda amacı taşımaktadır. Gazetenin yayın politikası, bu yönüyle Ermeni meselesinin bugün gelmiş olduğu boyutla paralellik arz etmektedir. Zira Ermeniler, gerçekte hiç ilgili olmadığı halde, dünya kamuoyunu sözde soykırım iddialarıyla meşgul etmektedirler. Bu tutumları, yaşanmamış olayları yaşanmış gibi göstererek, dünya kamuoyunu aldatmaktan başka bir anlam taşımamaktadır. Ancak acı olan hadise, Türkiye'nin gerçeklerine inanmayan uygar dünyanın, (?) Ermeniler'in yalanlarına rahatlıkla aldanabilmesidir. Bu da, dünyada bugün milletlerarası alanda uygulanan çifte standardın bir sonucudur. Gerçekler hiç de Ermeniler'in iddia ettiği gibi değildir. Mahalli bir karakteri olan bu gazetenin incelenmesi dahi, Ermeniler'in gerçek olduğunu söyledikleri hadiselerin, aslında bir iddiadan başka bir şey olmadığını açıkça göstermektedir.

ERMENİSTAN'IN BÖLGE POLİTİKASINDA GÜRCİSTAN: TARİHİ SÜRECTE KARŞILIKLI İLİŞKİLER

Hatem CABBARLI*

Bu çalışmada tarihi süreçte Ermenistan-Gürcistan ilişkilerinde yaşanan olaylara açıklık getirilmesi amaçlanmıştır. Güney Kafkasya'nın Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmesi, 1918'de "Mâverâyı Kafkas Komiserliği"nin kurulması ve taraflar arasındaki anlaşmazlık sonucunda aynı yıl "Mâverâyı Kafkas Komiserliği"nin bırakılmasının ardından Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesi sonrası gelişen olaylar ve iki ülkenin karşılıklı ilişkilerine ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Bu bağlamda, 1991 sonrası Ermenistan ve Gürcistan arasında ekonomik ve siyasi ilişkiler ele alınmış, bugün için ciddi bir sorun olarak bilinen Cavaheti¹ konusunda Ermenistan ve Gürcistan'ın yaklaşımları değerlendirilmiştir. Cavaheti konusu, sadece Ermenistan-Gürcistan arasında yaşanan bir sorun değildir, aynı zamanda 1944'de Stalin'in uyguladığı "kızıl terör" sonucunda bölgeden sürgün edilmiş Ahıska Türkleri'ni de ilgilendirmektedir.

Ekonomik ve ticari işbirliği bağlamında Ermenistan'ın Gürcistan'a elektrik enerjisi satması ve bunun yanısıra Ermenistan'ın Gürcistan üzerinden (özellikle deniz yoluyla) dünya pazarlarına açılması ne kadar önem taşıyorsa, siyasi bağlamda da taraflar arasında Cavaheti sorunu ve Ahıska Türkleri'nin Gürcistan'a geri dönüş meselesi o kadar önemlidir.

Tarihi Süreçte Ermenistan-Gürcistan İlişkileri

Ermeni ve Gürcü halklarının tarihine değinmeden bugünkü Ermenistan-Gürcistan ilişkilerine açıklık getirmek mümkün değildir. Ermeni tarihçiler büyük bir gayretle kendilerinin Kafkasya'nın

* ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü/ Institute For Armenian Research, Ankara. hcabbarli@eraren.org

¹ Cavaheti veya Cavahetya olarak bilinen bu bölge, Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuzeyinde, Gürcistan Cumhuriyeti'nin güneyindedir. Şenol Kantarcı, "Katolik Ermeniler'in Anadolu'daki Faaliyetleri", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu*, (Elazığ 17-19 Ekim 2001), Elazığ 2002, s. 437.

Ermeni tarihçiler büyük bir gayretle kendilerinin Kafkasya'nın yerlisi olduklarını ispatlamaya çalışsalar da Gürcü ve Rus kaynakları bunun aksini iddia etmektedir.

yerlisi olduklarını ispatlamaya çalışsalar da Gürcü ve Rus kaynakları bunun aksini iddia etmektedir.²

Büyük İskender'in zamanına kadar Ermeniler Büyük Ermenistan ve Küçük Ermenistan olarak adlandırılan coğrafyada yaşamışlardır. İskender Achemenide İmparatorluğu'nu

mağlup ettikten sonra Ermenistan'ı il olarak İmparatorluğa katmış ve tayin ettiği valiler tarafından yönetilmiştir. İskender'in ölümünden sonra bu bölge Partlar'ın yönetimini kabul etmiştir. M.S. VII. yüzyılda Arap, İran ve Bizans devletlerinin hücumlarına uğrayan Ermeniler Kafkasya'ya göç etmeye başlamışlardır.³

Büyük İskender'in işgalinden sonra XII. yüzyıla⁴ kadar kendi devletlerine sahip olmayan Ermeniler'in belirli aralıklarla Kafkasya'ya göçü devam etmiştir. Gürcü tarihçileri Ermeniler'in Kafkasya'ya göç etmelerini üç döneme ayırmaktadırlar. Birinci dönem I - VI ve IX. yüzyılları, ikinci dönem XV. ve XVIII. yüzyılları, üçüncü dönem ise XVIII. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar olan zamanı kapsamaktadır. Birinci dönemde, Gürcistan'a göç eden Ermeniler'in sayısı konusunda ne Ermeni ne de Gürcü kaynaklarında bilgiye rastlanmamaktadır. Ermeniler'in toplu halde Gürcistan'a göç etmeleri Ermeni kolonilerinin zayıflamasına ve güçsüzleşmesine neden olmuştur. David Ağmaşenebeli'nin zamanında Selçuklu Türkleri'nin egemenliği altındaki Ermeniler Tiflis'e ve sınır bölgelerine göç ettiler. Böylece Ermeni ve Gürcü halklarının ilişkileri yeni bir döneme girdi. Bu süreç IX. yüzyılda genişledi ve XVIII. yüzyıldan itibaren süreklilik kazanmaya başladı. İkinci dönemde Ermeniler'in Gürcistan'a göç etmeleri daha da hızlandı. Bu zamandan itibaren Gürcistan'a göç eden Ermeniler

² Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Vardan Aramoviç Parsamyan, Şmavon Rubenoviç Arutyunyan, *Hay Joğovordi Patmutyun*, (Erivan: Luys Yayınevi, 1979), V. A. Parsamyan, *İstoriya Armyanskogo Naroda*, (Erivan: Hayastan Yayınevi, 1972), Şota Tetvadze, Otar Tetvadze, *Somhebi Sakartveloşi*, (Gürcistan'daki Ermeniler), (Tiflis: Gürcistan Millî ve Sosyal İlişkiler Yayınevi, 1999), Sergey Glinko, Pereseleniya Armyan Adderbayojanskikh v Peredelı Rossii, (Moskova: Doğu Dilleri Enstitüsü, Lazarev Yayınevi, 1831), V. L. Veliçko, *Russkoe Delo i Mejduplemennie Voprosı*, (Petersburg: 1904).

³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), s. 42-71

⁴ 1080'de Kilikya Çarlığı'nın kurulması Rubenyan (Rubenidov) sülalesinin adıyla bağlıdır ve Haçlı seferlerinin başlamasına (1096-1099) rastlar. Haçlı seferlerinin yolu üzerinde yerleşen Kilikya Çarlığı onlara her türlü yardım göstermiş ve desteklemiştir. Osmanlı Devleti'nin ve Per ordusunun hücumları sonucunda Kilikya Çarlığı 1375'de dağıldı.

ülkenin toplumsal ve ekonomik hayatında yer edinmeye başladılar. Gürcistan devletinin ekonomik sıkıntıları vardı, dağılmış şehirleri, kasaba ve köyleri yeniden inşa etmek için işçi gücüne ihtiyaç duyuluyordu. Bu nedenle Gürcistan yöneticileri Ermeniler'in Gürcistan'a yerleşmelerini teşvik etmeye başladılar.⁵

Üçüncü dönem de Ermeniler'in Gürcistan'a göç etmesi Nadir Şah'ın Gürcistan'a hücum etmesinden sonraya rastlamaktadır. Bu hücumlar sonucunda birçok Gürcü şehir ve kasabaları boş kalmıştır. Gürcü Çarı II. Erekle boşaltılmış şehir ve kasabalarda ticaret ve ekonominin canlanması için Ermeniler'in yerleşmesine izin vermiş ve Ermeniler Ktsia-Berduçi civarına Taşiri, Abotsi, Tiflis, Gori, Baraleti, Saçheidzo-Aragveti ve Kutaisi'ye yerleştirilmişlerdir.⁶

XVII. yüzyılın sonu XVIII. yüzyılın başlarında Rusya ekonomik ve siyasi açıdan güçlenmiş ve güney bölgelere doğru yayılmacı bir politika izlemeye başlamıştı. Sıcak denizlere inmek ise bu politikanın temelini oluşturmaktaydı. Rusya'nın gelişmekte olan ekonomisinin hammaddeye olan ihtiyacı Kafkasya'dan karşılanabilirdi. 18 Temmuz 1722'de I. Petro Heşterhan'dan yola çıkarak Hazar Denizi ve karadan büyük bir ordu ile Kafkasya'nın kuzeyinde yerleşen Derbent üzerine saldırdı. Derbent hakimi İmamkulu Bey, Derbent Kalesi'nin anahtarlarını I. Petro'ya teslim etti. Ancak kısa bir süre sonra İsveç'le savaş tehlikesi ortaya çıktığı için I. Petro geri dönmeye mecbur oldu.⁷

Rusya'nın Kafkasya'ya büyük bir ordu ile hücum etmesi Gürcü Kralı II. Erekli'yi Rusya gibi büyük bir devletle görüşmelere başlamaya mecbur bıraktı. II. Erekli'nin Rusya ile anlaşma imzalamak istediğini bilen Ermeni Piskoposu ve tüccarları 3 Mart 1783'de Rusya'ya Ermeni milleti adına temsilci gönderip Rusya'ya sadık olduklarını bildirerek Gürcü egemenliğinden kurtulmaları için yardım istediler.⁸ Böylece Arap, Pers, Selçuklu, Safevi hücumları karşısında dayanamayarak Gürcistan topraklarına sığınan Ermeniler Gürcülere ihanet etti. Gürcü literatüründe Ermeniler'in ihaneti hakkında bir çok bilgi yer almaktadır. Persler'in siyasi ve ekonomik baskılarına dayanamayan birçok Ermeni'nin Gürcistan'da kendilerine yer edinip, hiç bir ayrıcalık görmeden

5 Şota Tetvadze, Otar Tetvadze, *Somhebi Sakartveloşi*, s. 25

6 Ter- Mkrtyçyan, *Armeniya Pod İgom Nadir Şakha*, (Moskova: 1963), s. 61.

7 *Azerbaycan Tarihi*, Derleyen: Z. Bünyatov, (Bakü: Azerbaycan Yayınevi, 1994), s. 502.

8 Tetvadze, *Somhebi*, s. 31

9 Veliçko, *Russkoe Delo i Mejduplemennyye Voprosı*, (Bakü: Bilim Yayınevi, 1990), s. 36.

**1795'de Ağa Muhammet
Şah Gacar'ın Tiflis'e
hücumu zamanı Ermeniler
onun ordusuna kılavuzluk
yaparak II. İrakli'nin
mağlup edilmesine neden
olmuşlardı.**

Gürcistan'ın ekonomik ve ticari hayatında başarı kazanmalarına rağmen, 1795'de Ağa Muhammet Şah Gacar'ın Tiflis'e hücumu sırasında Ermeniler onun ordusuna kılavuzluk yaparak II. İrakli'nin mağlup edilmesine neden olmuşlardı.⁹ Oysa daha 1436'da Ermeni tarihçisi Hovanes kendi hatıratında Gürcülerin Ermenilere yaptığı yardıma göre minnettarlığını şöyle ifade etmişti: "Şükürler olsun ki Gürcüler bütün halka, kadınlara, yaşlılara, çocuklara, erkeklere ekmek ve su veriyordu. Tanrı Kris onlara (Gürcülere) bu dünyada yüz defa rahmet etsin."¹⁰

XVII. yüzyılın başlarında Ermeni Piskoposu ve zengin Ermeniler ortak Ermeni-Gürcü devleti kurmak için girişimlerde bulundular. Özellikle Ermeni cemaatinin önderliğini yapan VI. Vakhtang bu işin önderliğini yapmaktaydı. XVII. yüzyılın sonlarında ise İsrail ve Tigran Minasyan ortak devlet kurulması için ekonomik ve politik zemin oluşturmak üzerinde çalışıyorlardı. Ermeni-Gürcü devleti kurmak için bir girişim de XVIII. yüzyılın ikinci yarısında tekrar gündeme geldi. Loseb Emin ortak devlet projesini hazırlayarak II. Erekli'ye sundu. II. Erekli ortak devlet kurulmasını prensip itibarıyla kabul etse de Piskopos Simon'un önderliğinde bazı Ermeni aydınları buna karşı çıktı.¹¹

XIX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sı yeniden Kafkasya'ya hücum etti, 1801'de Batı Gürcistan, 1803'de Megreli, 1804'de İmeretiya ve Guriya Rusya tarafından işgal edildi.¹² Bazı Ermeni tüccarları ve din adamları 1801'de Gürcistan'ın işgal edilmesinde Ruslara her türlü yardımı göstermekten çekinmediler. Çarlık Rusya'sı Ermenilerin bu vefalı davranışlarını değerlendirdi ve sonraki yıllarda Osmanlı ve İran'dan göç eden Ermenileri Gürcistan'a yerleştirdi. Gürcistan Valisi Rtişçev Ermenilerin Rusya devletine sadakatle hizmet ettiklerini ve Ermenilerin ödüllendirilmesi konusunda düşüncelerini şöyle ifade etmekteydi: "...Majestelerinizin yüksek himayesiyle Ermenilere yardım yapıyoruz... Onlar (Ermeniler) hayatlarını ve varlıklarını esirgemiyorlardı. Bizim askerlerle (Rus askerleri ile) birlikte karşı

¹⁰ Tetvadze, *Somhebi*, s. 26.

¹¹ Tetvadze, *Somhebi*, s. 34.

¹² Parsamyan, *Istoriya Armyanskogo...*, s. 20.

Devletin Ermenilere teşekkür etmesi gerekiyor. Ermeniler, isyancıların ne zaman hareket edeceğini, mevzilerinin nerede olduğunu önceden belirliyor ve bize haber veriyorlardı”.

tarafın (Gürcülerin) mahvedilmesi için çaba gösteriyorlardı. Devletin Ermenilere teşekkür etmesi gerekiyor. Ermeniler, isyancıların ne zaman hareket edeceğini, mevzilerinin nerede olduğunu önceden belirliyor ve bize haber veriyorlardı”.¹³

Gürcistan, Rusya tarafından işgal edildikten sonra bölgenin ekonomik ve ticari hayatında

büyük gelişme kaydedildi. Savaş zamanı boşaltılmış köylere Ermeniler yerleştirilmeye başlandı. XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak Ermeniler, Gürcistan'ın ekonomik ve ticari hayatında büyük başarılar elde ederek Gürcü tüccarlarını zor durumda bıraktılar.

Rusya'nın işgali sonucu mülkleri ve toprakları ellerinden alınmış Gürcü asilzâdeleri buna karşı mücadele etmektense, eski yaşam tarzlarını sürdürebilmek için Ermeni tüccarlardan borç almaya başladılar. Yüksek faizlerle borçlandıkları için kısa bir sürede iflas eden Gürcü asilzâdeleri Ermeniler tarafından politik araç olarak kullanılıyordu.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da yaşayan Ermeniler, Rusya'nın yardımlarıyla Kafkasya'ya göç etmeye başlamıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rusya savaşında Osmanlı'nın yenilgiye uğraması sonucu Rusya'nın yönetimine geçen Ahalkelek ve Mesheti'den zorla göç ettirilen yaklaşık 30 bin Türk'ün boşalttığı köylere Kars, Erzurum ve Beyazıt'tan 14.000 kişi, başka bölgelerden olmak üzere 30 bine yakın Ermeni buraya göç ettirildi.¹⁴ XIX. yüzyılın sonlarına kadar Ermenilerin Gürcistan'a göç etmesi sonucu değişen demografik durum aşağıda gösterilmiştir.

Yıllar	Ermenilerin Gürcistan'daki sayısı.	Samtshe - Cavaheti
1800	47 .000	37.000
1832	84.000	65.000
1865	122.600	86.000
1886	172.900	122.600
1897	197.000	141.500

Kaynak: Tetvadze, Somhebi, s. 58.

¹³ Tetvadze, Somhebi, s. 46.

¹⁴ Tetvadze, Somhebi, s. 7-11.

Bölgede nüfus yapısının Ermenilerin lehine değişmesi ileriki yıllarda Ermenistan-Gürcistan arasındaki anlaşmazlığın temelini oluşturmuştur.

Gregoryen Ermeniler ve Ortodoks Gürcüler

Ermeni tarihçilerinin de ifade ettikleri gibi sonuncu Ermeni Kilikya Çarlığı dağıldıktan sonra devamlı başka devletlere göç etmiş Ermenilerin, kendi kimliklerini, milli gelenek ve

Gürcü Kralı Davit Ağmaşenebeli zamanında Ermeni ve Gürcü Kiliselerinin birleştirilmesi için yapılan bazı girişimler ciddi görüş ayrılığının ortaya çıkması nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandı.

göreneklerini korunmasında Ermeni Kilisesinin müstesna yeri vardır.¹⁵ 495'de Kadıköy Konsili kararlarını kabul etmesiyle Gürcü kilisesi Ermeni kilisesinden ayrıldı. Dvin'de kendi kiliselerini kuran Ermeni Piskoposu Kadıköy Konsili kararlarını kabul ettiği için Gürcü kilisesini lanetledi.¹⁶ Gürcistan'a göç eden Ermenilerin hayatında da kilisenin büyük rolü olmuş, zaman-zaman Provaslav Gürcü Kilisesi ile bazı ciddi anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Gürcü Kilisesinin Ortodoks Ermenilerle daha iyi ilişkileri vardı, onları destekliyor ve Gregoryen Ermenilerin mezheplerini değiştirerek Ortodoks olmaları için yoğun propaganda yapıyordu. Gürcü Kralı Davit Ağmaşenebeli zamanında Ermeni ve Gürcü Kiliselerinin birleştirilmesi için yapılan bazı girişimler ciddi görüş ayrılığının ortaya çıkması nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandı.

Özellikle, XIX. yüzyıldan başlayarak Gürcistan'da yaşayan Ermeniler, ekonomik ve ticari alanda büyük başarılar elde ettikten ve Gürcistan'ın siyasi hayatında önemli mevkilere geldikten sonra Ermeni Piskoposların ve zengin Ermenilerin önderliğinde Gürcü kiliselerinin Ermenileştirilmesine başlandı. Ermeni tarihçileri Gürcistan'daki bütün kiliselerin ve bazı toprakların Ermenilere ait olduğu hakkında makale ve kitaplar yazmaya başladılar. Ermenilerin etkisinde kalan bazı yabancı tarihçiler de bu görüşü destekledi. Örneğin, Rus tarihçisi Patkanov, Gürcü halkının en değerli yazılı kaynaklarından olan "Kartlis Çkhovreba" Gürcü Hayatının Büyük Kronolojisi adlı kitabın Ermenilere ait olduğunu,

¹⁵ Levon Abramyan, 'Armeniya i Armyanskaya Diaspora: Raskhojdenie i Vstreça', *Planeta Diaspori*, No 1-2, Moskova, 2000, s. 54.

¹⁶ Çavçavadze İlya Grigoryeviç, *Armyanskije Uçenie i Vopiyuşije Kamni*, (Tiflis, 1902), s. 24.

bu eserin XII. yüzyılda Ermenice yazıldığını ve daha sonra Gürcü diline çevrildiğini iddia etti.¹⁷ Ermenilerin Gürcülere karşı tutumunu 1885'de İveriya gazetesi şöyle ifade etmişti. "Bizim hoşgörümüz sayesinde burada yerleşen Ermenilerin zamanla Gürcülere düşman olduğunu, Gürcistan'ın 200 yıl Arapların işgali altında kalmasına rağmen Gürcü kilise ve manastırlarına karşı saygısızca davranmadıklarını, ancak Ermenilerin Gürcü kilise ve manastırlarını dağıttığını, yazılı taşarın ve anıtları yok ettiklerini, Azizlerin resimlerinde gözlerinin çıkarıldığını görmekteyiz."¹⁸

XX. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'da Siyasi Durum

XX. yüzyılın başlarında Rusya'nın sanayi ve ticaret merkezlerinde siyasi ve ekonomik durumu ciddi biçimde değişmişti. Genellikle sosyalist değerlere sahip olan bir çok siyasi parti kurulmaya başladı. Rusya'nın siyasi hayatında büyük değişiklikler yaşanmaktaydı. 9 Ocak 1904'de Çar'dan yardım istemeye toplanmış silahsız köylü ve işçilerin kurşuna dizilmesi ise merkez bölgelerde olduğu gibi eyaletlerde ve aynı zamanda Kafkasya'da da bir takım siyasi çalkantılara neden oldu. "Böl ve yönet" politikasını uygulayan Çar yönetimi ömrünü daha fazla uzatmak için özellikle eyaletlerde Müslüman ve Hıristiyan halkları birbirine karşı kullanmaya başladı. Bu bağlamda Kafkasya'da 1905-1906 Ermeni-Azerbaycan çatışması başladı. Tiflis ve Bakü'de proleterler ayaklandı, mitingler ve gösteriler başladı.

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı ve İran'da yaşayan Ermenilerin bir kısmı; Kafkasya'ya göç ederek Azerbaycan ve Gürcü topraklarında yerleşti. Özellikle Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Kafkasya'ya Ermenilerin göçü arttı. Artık onlar bölgede yerleşik halklar için ciddi sorunlara neden olmaktaydı. Nitekim, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında defalarca silahlı çatışmalar yaşanmıştı.

Kafkasya'da Taşnaksutyun Partisi etrafında birleşen Ermeniler kısa sürede ciddi bir siyasi güç haline gelerek, Kafkasya'nın siyasi hayatına daha etkin bir şekilde girmeyi başardılar.

1917 Şubat devriminden sonra Kafkasya halkları "Mâverâyı Kafkas Komiserliği"ni kurarak Kafkasya'nın geleceğini görüşmeye başladılar. Taşnaksutyun Partisi aşağıdaki konuların tartışılmasını istiyordu.

¹⁷ Çavçavadze, *Armyanskiye ...*, s. 19.

¹⁸ Bondo Arveladze, "Armyanskie" ili Gruzinskiye Çerkvi v Gruzii, (Tiflis: 1996), s. 34.

1. Kafkasya özerk statüye sahip olarak Rusya'nın bir parçası olmalıdır.

2. Savaş bitmeli ve "Batı Ermenistan" (Doğu Anadolu) kendi kaderini tayin etmelidir.

3. Kafkasya milli kantonlara ayrılmalıdır.

4. Devlet sistemi sosyalist prensiplerine göre kurulmalıdır.¹⁹

Bu konular tartışmaya açıldıktan sonra "Mâverâyı Kafkas Komiserliği"nin Azerbaycan temsilcisi Ağayev, "Mâverâyı Kafkas Komiserliği"nin Kurucu Meclis olduğunu bildirerek Kafkasya'nın geleceğini Rusya olmadan da tayin edebileceğini ve Osmanlı ile barış anlaşması imzalanması gerektiğini ifade etti. Gürcü temsilcisi de bu konuda Ağayev'le aynı görüşte olduğunu, ancak Kafkasya'nın milli kantonlara ayrılması konusunda Taşnaksutyun Partisi'ni desteklediğini bildirdi.²⁰

Genellikle Menşevik Gürcülerden, Müsavatçı Azerbaycan Türklerinden ve Taşnak Ermenilerden kurulan bu Komiserlik Mayıs ayına kadar devam eden görüşmelerde gerek dış, gerekse iç politikada her hangi bir anlaşma sağlayamadığı için 28 Mayıs'ta Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan temsilcileri bağımsızlık ilân ettiler.

Birinci Dünya Savaşının henüz bitmediği, siyasi konjonktürlerin açıklık kazanmadığı bir zamanda bağımsızlığını kazanmış Ermeniler ve Gürcüler arasında bazı ciddi sorunlar yaşamaya

**Ermenistan yönetimi
kuruluncaya kadar Ermeni
"Milli Meclisi" 1 Haziran
1918'de Tiflis'te
yayınladığı bir bildiride
Gürcistan'da Ermenilerin
yaşadığı bölgelerde
Ermenistan hükümetini en
yüksek ve yegane hakim
olarak ilan etti.**

başladı. Gürcistan topraklarında yerleşen Ermeni göçmenleri ve Ermenilerin Gürcistan'ın bazı bölgeleri üzerinde hak iddia etmesi ciddi bir sorun oluşturdu. 28 Mayıs 1918'de Taşnakların teşviki ve önderliğinde Ermenistan Milli Merkez Meclisi, Ermenistan'ı bağımsız cumhuriyet olarak ilan etti. Ermenistan yönetimi kuruluncaya kadar Ermeni "Milli Meclisi" 1 Haziran 1918'de

¹⁹ Eduard Oganisyan, *Vek Borbi*, (Moskova: Feniks Yayınevi, 1991), s. 214.

²⁰ Eduard Oganisyan, *Vek...*, s. 215.

Tiflis'te yayınladığı bir bildiri de Gürcistan'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde Ermenistan hükümetini en yüksek ve yegane hakim olarak ilan etti.²¹

Ermeniler aynı zamanda Gürcistan hükümeti ile de aralarında olan sorunları halletmeye çalışıyordu. Ermeni tarihçisi Oganisyan'ın verdiği bilgilere göre Gürcüler bağımsızlığını ilan etmeden önce Ahalkelek ve Lori bölgesinin Ermenilere verilmesine itiraz etmeseler de sonradan bu bölgelerin kendilerine ait olduğunu iddia etmeye başladılar. Gürcistan Milli Şurası Başkanı Noe Jordaniya ve Başbakan Noe Ramiaşvili 1918'de Ermenistan Milli Şurasını ziyareti sırasında Borçalı bölgesinin taraflar arasında paylaşılmasını talep etmişti. Ahalkelek ise Osmanlı ordusunun kontrolünde olduğu için tartışma gündemine çıkarılmamıştı.²² Barış görüşmeleri başladığı zaman ise Gürcistan hükümeti Ahalkelek, Kazakh,²³ Borçalı ve Gümrü'ye ait olan Pembek ilinin de onlara verilmesini istedi. Uzun tartışmalar sonunda Ermenistan bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine Gürcistan Savunma Bakanının emrine göre Sanain'de bulunan Zırhlı Askeri Tren komutanı Şahali bölgesi de dahil olmakla Ermenilerin bütün Lori bölgesinden çekilmelerini istedi. Buna cevap olarak Ermenistan hükümeti bölgeye askeri temsilcilerinin göndereceğini bildirdi. Gürcistan savunma Bakanı ise sınır birliklerine hükümetin izni olmadan hiç kimsenin sınırdan geçmesine izin vermemelerini emretti. Ermenistan hükümeti 21 Ekim'de toplanarak Gürcistan'ın taleplerinin kabul edilmez olduğu kararına vardı. 23 Ekim'de General Çulukidze'nin emri üzerine Zırhlı Tren Komutanı Şınık köyüne ateş açmaya başladı. Bu zaman Karakilise'de bulunan bir İngiliz subayı aracı olmayı teklif etse de tarafları görüşmelere başlamaya ikna edemedi.²⁴

27 Ekim'de Gürcistan hükümeti Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya Dağlılar Cumhuriyeti'nin (Mayıs 1918) yetkili temsilcilerini konferansa davet etti. Bu konferansın toplanmasıyla Gürcistan hükümeti savaş sonrası Kafkasya'da genel durum değerlendirilmesi yapmak, taraflar arasında sınır sorunlarını çözüme kavuşturmak istiyordu. Konferansta aşağıdaki konular tartışılacaktı.

²¹ Oganisyan, *Vek...*, s. 264.

²² Oganisyan, *Vek...*, s. 278.

²³ Azerbaycan'ın Gürcistan'la sınır bölgesinde il merkezi.

²⁴ Oganisyan, *Vek...*, s. 279.

1. Konferansa davet edilmiş devletlerin karşılıklı olarak birbirlerinin bağımsızlığını tanınması.

2. Sınır konusu ve başka sorunlar taraflar arasında anlaşma ile veya anlaşma sağlanamaz ise hakem mahkemeleri tarafından çözümlenmesi.

3. Konferansa katılan devletlerin birbirlerinin aleyhine olacak bir anlaşmaya katılmaması taahhüdü vermesi.

4. Kafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlığının tanınması ve çıkarlarının korunması için Barış Konferansında aynı platformdan seslerini duyurmak ve karşılıklı yardımlaşmak.²⁵

Ermenistan hükümetinin cevabının gecikmesi üzerine Konferans 14 Kasım'da işe başladı ancak aynı gün alınan bir kararla 20 Kasım'a ertelendi. Ermenistan'ın konferansa geç katılmasının en önemli nedeni Konferans başlamadan önce Gürcistan'la olan sınır sorunlarını halletmek ve bu konferansta sadece Azerbaycan'la aralarında yaşanan sınır sorunlarını halletmek için geniş hareket alanı bulmaktı.

Ekim 1918'de Borçalı'da Ermeniler isyan çıkardı. Gürcistan'ın Erivan'daki diplomatik temsilcisi Ermenistan Dışişleri Bakanlığına telgraf çekerek bu sorunun halledilmesi için karma komisyon kurulmasını önerdi. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı bu teklifi kabul etti ve Gürcistan'ın Borçalı bölgesinden geri çekilmesi hakkında Ermenistan hükümetinin ultimatomenü Gürcü diplomatına ilettiler. Ermenistan hükümeti ultimatomenün cevabını beklemeden 14 Aralık'ta Borçalı'ya girdi. Ermeni ordusu Tiflis civarına kadar yaklaşırsa da 29 Aralık'ta Şulaver yakınlarındaki savaşta mağlup edildi ve daha sonra geri çekilmeye mecbur oldu.²⁶ Aralık ayında İngilizlerin arabuluculuğuyla taraflar askeri hareketleri durdurmak hakkında anlaşmalar da sınırların belirlenmesi konusunda mutabakata varılmadı.²⁷ 9 Ocak 1919'da Tiflis'te Ermenistan-Gürcistan arasında görüşmeler başladı. Görüşmelere İngiliz subayı başkanlık yapıyordu. Konferansın kabul ettiği karara göre Borçalı'da tarafsız bir bölge oluşturuldu. Tarafsız bölgenin kuzey sınırını Gürcistan ordusunun 31 Aralık saat 24.00'da tutunduğu hat, güney sınırını ise Osmanlı ordusunun kontrolünde kalan Disik, ve Celaloğlu cephe hattı oluşturmaktaydı. Böylece Borçalı bölgesi

²⁵ Nesib Nesibzade, *Azerbaycan'ın Harici Siyaseti (1918-1920)*, (Bakü: Ay-Yıldız Yayınevi, 1996), ss. 93-94.

²⁶ Nesibzade, *Azerbaycan'ın Harici...*, s. 96.

²⁷ Oganisyan, *Vek...*, ss. 282-283.

üç kısma ayrılmış oldu. Borçalı'nın kuzeyi Ermenistan'a, güneyi Gürcistan'a verildi ve Loru bölgesi ise tarafsız bölge ilân edildi. Görüşmelere davet edilmeyen Azerbaycan Borçalı bölgesi nüfusunun büyük bir çoğunluğunu Azerbaycan Türklerinin oluşturması nedeniyle taraflar arasında varılmış anlaşmayı tanımayacağını bildirdi. 21 Şubat 1919'da Gürcistan hükümeti Azerbaycan, Ermenistan ve Kafkasya Dağlık Cumhuriyetinin katılımı ile bir konferans düzenlemek kararı aldı. 25 Nisan'da Tiflis'te düzenlenen konferansta sınır sorunlarının halledilmesi için tarafların katılacağı bir alt komisyon kurulması kararı alındı.²⁸

Ermenistan - Gürcistan ilişkileri ve Göçmenler Sorunu

Mayıs 1918'de Ermenistan ve Gürcistan bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra taraflar arasında sınırların belirlenmesi ile ilgili ortaya çıkan anlaşmazlığın yanı sıra, Ermeni göçmenlerin kabul edilmesi ve yerleştirilmesi sorunu ortaya çıktı. 1918'de Gürcistan Parlamentosu kayıtlarına göre aynı yılın başlarında Gürcistan'da 150 bin göçmen vardı ve bunların 120 bini Ermeni, 15 bini Rum, geri kalanları ise başka milletler idi.²⁹ Ermeni göçmenlerinin özellikle Tiflis ve Ahalkalek'te yerleşmesi nedeniyle Tiflis'te yayınlanan bazı gazeteler Ermenistan'la olan sınırlarının derhal kapatılmasını talep ediyordu.

Ermeni göçmenlerin sayısının artması üzerine Gürcistan Milli Şurası özel bir komisyon kurdu. Komisyonun başlıca amacı, yeni göçmenlerin gelmesine engel olmak ve silahlı göçmenlerin silahlarını toplamak, Gürcistan Savunma Bakanlığı ile sıkı işbirliği yapmak ve Ermenistan Milli Şurası ile görüşerek taraflar arasında ilişkilerin bozulmaması için Ermenistan hükümetinin göçmenlerle ilgili tedbirler alınmasını sağlamaktı.³⁰

Bağımsızlığının ilk aylarında Gürcistan'ın ekonomik durumunun iyi olmamasına rağmen Ermeni göçmenlere yardım yapılmış ancak Ermeni Milli Şurası bu paranın tamamını silah almaya harcamıştı.

Ermenistan'ın Gürcistan'la olan ilişkilerinde Borçalı, Cavaheti bölgesi ve Ahalkalek'e karşı iddiaları ciddi bir sorun olmaktadır.

²⁸ Nesibzade, *Azerbaycan'ın Harici...*, s. 99.

²⁹ Şota Vadaçkoria, *Voprosi Gruzino-Armyanskix Vzaimoотноşenii v Politiceskoy Misli Gruzii (1918-1920)*, (Tiflis: Mecniereba Yayınevi, 1999), s. 88.

³⁰ Vadaçkoria, *Voprosi Gruzino-Armyanskix...*, s. 88.

Özellikle, İran ve Osmanlıdan göç eden Ermenilerin bu bölgelere yerleşmesi sonucu XX. yüzyılın başlarında bölgenin nüfus yapısı ciddi bir biçimde değişmişti. Ağustos 1919'da seçim öncesinde Taşnaksutyun Partisi propagandaya hız vermesine rağmen çok az oy alabilmişti. Gürcü Milli Demokrat Partisi toplam oyların 2/3'ni alarak seçimlerden birinci çıkmıştı.³¹ Seçimlerin Gürcülerin lehine sonuçlanması Gürcistan hükümetinin bölgesel ve uluslararası alanda konuyla ilgili yapılacak görüşmelerde tutumunun belirlemesine yardımcı oldu.

Seçim sonuçlarının açıklanmasından sonra Ermeniler Kafkasya cumhuriyetleri ile anlaşmaya mecbur kaldı. Anlaşma şartlarına göre:

1. Sınır sorunlarının halledilmesi için görüşmelere devam edilmelidir.

2. Sorunun 6 haftada halledilmemesi halinde hakemler mahkemesine baş vurma hakkına sahiptir.

3. Ermenistan-Azerbaycan, Gürcistan-Azerbaycan ve Gürcistan-Ermenistan temsilcilerinden oluşan hakemler mahkemesi komisyonu kurulacaktır.

4. Bu komisyonların sınır sorunları hakkında anlaşmaya varmamaları durumunda Milletler Cemiyetinin hakemler mahkemesine baş vurulacaktır. Mahkemenin kararı bağlayıcı olacaktır.³²

Bağımsızlığını yeni kazanmış Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın aralarında yaşadıkları ciddi sorunlar nedeniyle Kafkasya'da istikrarı ve ekonomik düzeni sağlayamadılar. Bolşevik Rusya'nın güneye doğru ilerlemesinin önlemek için ittifak yapmaları gerekirken özellikle Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan topraklarını talep etmesi sonucu Ermenistan-Gürcistan ve Ermenistan-Azerbaycan arasında yaşanan savaş durumu daha da ciddileştirdi. 1920'de Bolşevik Rusya Azerbaycan ve Ermenistan'ı, 1921'de ise Gürcistan'ı işgal etti. Bu cumhuriyetler 12 Mart 1922'de Zagavgaziya Federasyonu adı altında birleştirildi.

Sovyetler Birliği zamanı Ermenistan ve Gürcistan ilişkilerinde ciddi sorunlar yaşanmamıştır. Bunun nedenlerinden biri de her iki

³¹ Vadaçkoria, *Voprosi Gruzino-Armyanskix...*, s.133.

³² Vadaçkoria, *Voprosi Gruzino-Armyanskix...*, s.133.

cumhuriyetin iç politikasının ve ekonomik ilişkilerin merkezi yönetim tarafından belirlenmesi olmuştur. Ancak özellikle 1960'lı yıllardan başlayarak Ermeni tarihçi ve araştırmacılar yayınladıkları makale ve kitaplarda Gürcistan'ın Cavaheti ve Ahalkelek bölgelerine karşı iddialar ileri sürmeye başlamışlardır.

XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Bölgenin Etnik Yapısının Değişmesi ve Siyasi Gelişmeler

XIX. yüzyılın başlarında Rusya'nın "sıcak denizlere inme" politikası sonucunda Güney Kafkasya halklarının politik ve etnik hayatında büyük değişiklikler olmuştur.³³ 1801'de Gürcistan'ın büyük bir kısmı Rusya tarafından işgal edildi. 1828'de Osmanlı-Rusya savaşı başladı ve 15 Ağustos 1829'da Rus ordusu Ahıska'yı işgal etti. Kafkasya Rus ordusu komutanı Paskeeviç'in imzaladığı bir kararla bölgede yaşayan Türklerin Osmanlı topraklarına göç etmelerine izin verildi. Bazı araştırmacılar 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı döneminde Ahalkelek'te 100 binden fazla Türkün yaşadığını, savaş sonrası ise sayının 45 bine kadar düştüğünü kaydetmektedir.

Ancak özellikle 1960'lı yıllardan başlayarak Ermeni tarihçi ve araştırmacılar yayınladıkları makale ve kitaplarda Gürcistan'ın Cavaheti ve Ahalkelek bölgelerine karşı iddialar ileri sürmeye başlamışlardır.

1828-1831'de Rusya bu bölgeye 30 bin Ermeni göç ettirdi.³⁴ Osmanlı-Rus savaşında Ermeniler Ruslara yardım ettiği için Ruslar Gürcülerden daha çok Ermenilere güveniyordu. Ahalkelek'in Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Gürcü asilzâdeleri Gürcü Çarları tarafından Ahalkelek topraklarının onlara verildiğini onaylayan belgeleri Paskeeviç'e göstererek toprakları geri almak isteseler de bir sonuca ulaşmadılar.

1853-1856 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Ahalkelek'te yaşayan Türklerin büyük bir kısmı Osmanlıya göç etti. 1897'de

³³ Bölgenin tarihi geçmişi konusunda daha geniş bilgi için bkz: Ş. Lomsadze, *Meskheti i Meskhi*, (Tiflis: Merani-3 Yayınevi, 1999), Gökdemir A. E., *Cenubi-Garbi Kafkas Hükümeti*, (Ankara: 1989), Yunusov A., 'Akhiskinskie (Meskhetinskiye) Turki: Dvajdi Deportirovanniy Narod', *Tsentralnaya Aziya i Kavkaz*, No: 1 (2), 1999, s. 169.

³⁴ Zagurskiy L. P., *Poezdka v Akhalçikhskiy Uezd v 1872 g.*, "Zapiski Kavkazskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva", (Tiflis: 1873), kn. 8, s. 8.

Ekim 1917 Bolşevik devriminden sonra Rusya'nın Güney Kafkasya'dan çekilmesi sonucunda Ermeniler, Gürcüler ve Azerbaycanlılar arasında anlaşmazlıklar silahlı çatışmaya dönüştü.

yapılan nüfus sayımına göre Tiflis eyaletinin Ahalçik ve Ahalkelek bölgelerinde 43.300'ü (%31) Türk olmak üzere toplam 141.500 bin kişi yaşıyordu. Bölge nüfusunun % 48'ni ise Ermeniler oluşturmaktaydı. Rusya hükümetinin Ermenileri sürekli bu bölgelere göç ettirmesinin sonucu olarak 1916'da bu bölgelerde 80 bini Ermeni (%46), 59 bini Türk (%34) ve 29 bini Gürcü (%17) geri kalanı başka milletlerden olmak üzere toplam 172 bin kişi yaşıyordu.³⁵

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkasya'da yaşanan siyasi, ekonomik ve askeri gelişmeler bölgenin nüfus yapısını ve siyasi durumunu yeniden değiştirdi. Ekim 1917 Bolşevik devriminden sonra Rusya'nın Güney Kafkasya'dan çekilmesi sonucunda Ermeniler, Gürcüler ve Azerbaycanlılar arasında anlaşmazlıklar silahlı çatışmaya dönüştü. Ahalkelek bölgesinde bir çok Türk köyü Ermeni ve Gürcü silahlı çetelerinin saldırısına uğradı. 13 Nisan 1918'de Ahalçik ve Ahalkelek Türklerinden oluşan 40 temsilci Batum Barış Konferansına katıldı ve bu bölgelerin Gürcistan'ın yönetiminde kalması halinde can ve mal varlıklarının, dil ve dinlerinin tehlikeye mâruz kalacağını ifade ederek bölgenin Osmanlıya birleştirilmesini istediler.³⁶ Güney Gürcistan'ın Müslüman-Türk nüfusu 14 Temmuz 1918'de referandumla bölgenin Osmanlıya birleştirildiğini ilan etti ve daha sonra 29 Ekim 1918'de Ömer Faik Bey'in başkanlığında başkenti Kars olan "Ahıska Hükümeti Muvakkatı" (Geçici Ahıska Hükümeti) kurdular. Ancak silahlı Ermeni ve Gürcü birlikleri karşısında fazla dayanamayacağını anlayan hükümet Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılar ve Nahçıvanlılarla birleşerek Aras-Türk Cumhuriyetini kurdular. Bu olay Gürcistan'da büyük tepki yarattı. Kısa sürede Gürcistan ordusu Aras-Türk Cumhuriyetinin büyük bir kısmında kontrolü ele geçirdi. 1921'de Gürcistan'ın Sovyetler tarafından işgal edilmesinden sonra Aras-Türk Cumhuriyeti ortadan kaldırıldı.³⁷

³⁵ Yunusov A, *Akhiskinskie ...*, s. 169.

³⁶ *Dokumenti i Materiali o Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii*, (Tiflis: 1919), ss. 310-312.

³⁷ Yunusov, "Akhiskinskie ...", s. 169.

Gürcistan'da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra Aras-Türk Cumhuriyeti kurucuları takip edilmeye başlandı. Ömer Faik Bey başta olmakla bir çok siyasi lider tutuklandı ve kurşuna dizildi. Sovyetlerin ilk yıllarında Ahalkelek ve Ahalçik'te yaşayan bir çok Müslüman, Bolşeviklerin baskılarına dayanamayarak Osmanlıya göç etmesi sonucunda bölgenin etnik yapısı kesin olarak Ermenilerin lehine değişti. 1926 sayımında Ahalkelek nüfusunun toplam %73'nü, Ahalçik ilinin ise %16'sını Ermeniler oluşturmaktaydı.³⁸

İkinci Dünya Savaşının son yıllarında Gürcistan hükümeti Ahıska bölgesinde yaşayan Türklerin göç ettirilmesi konusunu gündeme getirdi. Gürcistan İçişleri Bakanı G. Karanadze 12 Nisan 1944'de SSCB İçişleri Bakanı Beriya'ya mektup yazarak Azerbaycanlıların³⁹ ve Kürtlerin büyük bir kısmının yaşadıkları köyleri terk ederek Tiflis'e geldiklerini, burada sosyal ve siyasi durumu çok ciddi bir biçimde etkilediklerini bildirdi.⁴⁰ Buna karşılık Beriya 24 Temmuz 1944'de Stalin'e mektup yazarak SSCB'nin Türkiye ile sınırlarının güvenliği açısından Gürcistan'ın Akalçik, Adıgen, Aspindza, Ahalkelek ve Acara Özerk Cumhuriyetinin bazı köylerinden 16.700 Türk ve Kürt ailesinin göç ettirilmesine izin verilmesini istedi.⁴¹

Kasım 1944 - Ocak 1945 tarihleri arasında yukarıda belirtilen bölgelerin toplam 220 köyünden 96.367⁴² Müslüman zorla Orta Asya'ya göç ettirildi. (Göç sırasında ve yerleştirildikleri bölgelerde ilk ayda toplam 15.432 kişi hastalık ve gıda yetersizliğinden hayatını kaybetmiştir.) Stalin'in ölümünden sonra göç ettirilen insanlara uygulanan sıkı yönetim kaldırılrsa da onların anavatanlarına dönmelerine izin verilmedi.

Yaklaşık 60 yıldır Ahıska Türklerinin verdiği mücadeleye rağmen onların ana vatanlarına geri dönüşü hâlen de Gürcistan hükümeti tarafından çeşitli bahanelerle engellenmektedir. Ahıska Türklerinin geri dönmelerine bölgede yaşayan Ermeniler de karşı çıkmaktadır. Bunun başlıca nedeni ileride bu bölgenin Ermenistan'a

³⁸ Yunusov , "Akhiskinskie...", s. 170.

³⁹ Karanadze yazdığı mektupta Türk değil, Azerbaycanlı kelimesini kullanmıştır.

⁴⁰ Yunusov , "Akhiskinskie ...", s. 170.

⁴¹ Mektubun tam metni için bkz: Gabriel Goldberg, 'O ProblemaKh "Turok-Meskhetinçev', (İstoriçeskiy Aspekt), http://www.ca-c.org/journal/14_1998/st_09_goldberg.shtml

⁴² Göç edilen insanların sayı konusunda çeşitli rakamlar vardır. Resmi belgelere göre toplam 91.095 kişi göç ettirilmiştir. Bazı araştırmacılar ise bu rakamın daha çok üstünde insanın göç ettirildiğini savunmaktadır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Reuven Enokh, "Türki-Meskhetinç". "Poxod Na Rodinu": http://www.ca-c.org/journal/10_1997/st_15_enoh.shtml.

Yaklaşık 60 yıldır Ahıska Türklerinin verdiği mücadeleye rağmen onların ana vatanlarına geri dönüşü hâlen de Gürcistan hükümeti tarafından çeşitli bahanelerle engellenmektedir.

birleştirilmesi halinde Ahıska Türklerinin buna karşı çıkacakları varsayımdır. Cavahetya ve diğer bölgelerde iyi bir şekilde örgütlenen Ermeniler fiilen Gürcistan'dan kopmuş durumdadır. 1990'lı yılların başlarında Gürcistan hükümeti Ahıska Türklerinin geri dönmelerine sıcak bakmasına ve Avrupa Konseyine üye olurken Ahıska

Türklerini kabul edeceğini taahhüt etmesine rağmen son zamanlarda bunun mümkün olmayacağını çeşitli vesilelerle ifade etmektedir.⁴³ Hatta bazı siyasi çevreler Gürcistan'ın Avrupa Parlamentosu temsilcisi Lanu Gogoberidze'nin Avrupa Konseyi'ne Ahıska Türklerinin geri dönmeye taahhütte bulunması nedeniyle geri çağırılması gerektiğini savunmaktadır.⁴⁴

Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Gürcistan İlişkileri

1991'de Sovyetler Birliği'nin çökmesi sonucu 9 Nisan 1991'de Gürcistan, 23 Eylül 1991'de⁴⁵ ise Ermenistan bağımsızlığını ilan etti. Sovyetler Birliği'nin kurmuş olduğu ekonomik ve siyasi yönetim mekanizması ortadan kalktı. Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlık tarihine dikkat edildiğinde Ermenistan'ın aksine Gürcistan ve Azerbaycan'ın büyük bir bağımsızlık mücadelesi verdiği görülmektedir. Nitekim 9 Nisan 1989'da Sovyet Ordusu Tiflis'te ve 20 Ocak 1990'da Bakü'de sivil insanlara karşı silah kullanmış ve yüzlerce insanın ölümüne neden olmuştur. Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde bile Ermenistan hükümeti bağımsızlık için mücadele vermektense geleneksel politikadan vazgeçmeyerek ekonomik ve güvenlik gerekçesiyle yeni oluşacak siyasi birlikte kendisine yer aramıştır.⁴⁶ Ermenistan'ın bu tutumunu açıklarken aşağıda gösterilen nedenlere dikkat etmek gerekmektedir.

⁴³ İrina Baduraşvili ve b, 'Problem Pepatriaçii Meskhov v Gruzii', Makalenin tam metni için bkz : http://www.ca-c.org/online/2000/journal_rus/cac07_2000/21.badurashv.shtml.

⁴⁴ E. Mamedoğlu, 'Predsedatel Parlamenta Gruzii Protiv Repatriaçii Turok-Meskheteincev', daha geniş bilgi için bkz: http://www.zerkalo.az/newssite/pages/12/s1.shtml#2001/12/19_19_41_19

⁴⁵ Daha geniş bilgi için bkz: <http://www.eurasia.ru/country.cgi?id=2>

⁴⁶ Gerard J. Libardian, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı*, (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1. Baskı, 2001), s.22-23.

**Ancak Ermenistan'ın
Karabağ dışında da bazı
Azerbaycan topraklarının
işgal etmesi uluslararası
alandan tanınmamasından
dolayı Cavahetya
üzerindeki taleplerini
erteledi.**

1. Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'nden kopmak istemesinin nedeni Azerbaycan (Dağlık Karabağ) ve Gürcistan (Cavahetya) topraklarına karşı ileri sürdüğü taleplerin Moskova tarafından desteklenmesi ve bu taleplere karşı (daha Sovyetler Birliği dağılmamıştı) merkezi yönetimin gerekli tedbirlerin alınmaması veya almak istememesiydi. 2. Merkez yönetimden kopmak isteyen Gürcistan ve Azerbaycan'a karşı Moskova'nın Ermenistan'ı ekonomik ve siyasi açıdan desteklemesi. 3. Ermenistan Sovyetler Birliği zamanı merkezi bütçeden verilen mâli yardımları sayesinde ayakta durmaktadır. Bu desteği kaybetmek istemediği için geleneksel politika izlemeyi tercih etmiştir. 4. Ermenistan özellikle enerji konusunda Rusya'ya bağımlı kalmıştır.⁴⁷

20. yüzyılın başlarında Gürcistan ve Azerbaycan'la savaşmış Ermenistan, aynı yüzyılın sonlarına doğru eski toprak taleplerini gündeme getirmiş, ancak başarı şansının düşük olduğunu bilerek sadece Azerbaycan'a karşı savaş açmıştır. Gürcistan "Özgürlük" Partisi Başkanı Rezo Şavişvili, 1990'da yaptığı bir açıklamada "Ermeniler, eğer Dağlık Karabağ konusunu üretmeselerdi, Gürcistan'daki Ermeni bölgesinin Ermenistan'a katılması talebinde bulunacaklardı"⁴⁸ değerlendirmesini yapmıştır.

Ermenistan Dağlık Karabağ sorununu kısa bir sürede kendi lehine hallederek Cavahetya konusu üzerinde yoğunlaşmayı hedefliyordu. Ancak Ermenistan'ın Karabağ dışında da bazı Azerbaycan topraklarının işgal etmesi uluslararası alanda tanınmamasından dolayı Cavahetya üzerindeki taleplerini erteledi.

Bağımsızlık sonrası Ermenistan-Gürcistan ilişkileri ekonomik işbirliği, ulaştırma sorunlarının çözüme kavuşturulması, Gürcistan Ermenilerinin sosyal durumunun iyileştirilmesi ve Cavahetya bölgesine özerklik statüsü verilmesi ekseninde gelişmiştir.

⁴⁷ Hatem Cabbarlı, 'Bağımsızlık Sonrası Ermenistan'ın Enerji Politikası', *Stratejik Analiz*, Sayı: 26, Haziran 2002, ss. 44-49.

⁴⁸ Kamil Ağacan, 'Kaderdaş Devletler: Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri', *Avrasya Dosyası*, (Azerbaycan Özel), İlkbahar 2001, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 326.

Ekonomik İşbirliği

Bağımsızlık sonrası her iki cumhuriyetin ekonomisinde yaşanan zorluklar Ermenistan ve Gürcistan'ı işbirliği yapmaya mecbur etti. Ermenistan'ın Azerbaycan ve Türkiye'den toprak talebi bulunması ve Türkiye'den sözde soykırımı kabul etmesini istemesi nedeniyle sınırları kapalıydı ve dış ticaretini Gürcistan üzerinden yapıyordu. Bizzat Ermenistan Parlamento Başkanı Karen Demirçyan⁴⁹ Gürcistan'la çok özel ilişkilerinin olduğunu ve Gürcistan'ın Ermenistan için transit ülke olma ve dünya pazarlarına açılmasında büyük öneme sahip olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰ Ermenistan ve Gürcistan arasındaki ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkiler 1993'de imzalanmış bir anlaşma çerçevesinde hayata geçirilmiştir. 1999'a kadar taraflar arasında 72 anlaşma imzalanmıştır.⁵¹

Gürcistan Cumhurbaşkanı Eduard Şevardnadze'nin 1999 sonbaharında Ermenistan'ı ziyareti sırasında bir bildiri imzalanmasından sonra taraflar arasında ekonomik işbirliğinde yeni sayfa açılmıştır.

Ermenistan doğal gaz ve petrol ihtiyacını Gürcistan üzerinden karşılamaktadır ve Gürcistan'la aralarında yaşanan her hangi bir sorun Ermenistan ekonomisini büyük bir ölçüde etkileyebilir. Gürcistan Ermenistan'dan aldığı elektrik borcunu ödemekte zorlanmaktadır. Buna göre ilgili elektrik şirketi olan Armenergo sık aralıklarla Gürcistan'a verdiği enerjiyi kesmekte veya azaltmaktadır. Bu şirketin Başkanı Levon Egizaryan Gürcistan'ın enerji borcunun 4.5 milyon dolar olduğunu ve ödemelerde sorunlar yaşandığını ifade etmiştir.⁵²

Ermenistan-Gürcistan İlişkilerinde Cavahetya Sorunu

XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlıda yaşayan Ermenilerin belirli bir plana uygun olarak Rusya'nın yardımıyla bu bölgelere göç etmesiyle güneybatı Gürcistan'ın nüfus yapısının değiştiğini yukarıda anlatıldı.

⁴⁹ Ermenistan SSCB Komünist Partisi eski Genel Sekreteri, 1998-199'da Ermenistan Parlamentosu Başkanlığını yapmıştır. 27 Ekim 1999'de Ermenistan Parlamentosuna düzenlenen terörist saldırıda hayatını kaybetmiştir.

⁵⁰ Daha geniş bilgi için bkz: http://ames.kiev.ua/cgi-bin/txts/5/return_txt.cgi?uri=%2Fvar%2Fwww%2Fames.kiev.ua%2Ftxts%2F5%2F051999005.txt&back=http%3A%2F%2Fames.kiev.ua%2F5%2Fp1.html

⁵¹ Daha geniş bilgi için bkz: http://ames.kiev.ua/cgi-bin/txts/5/return_txt.cgi?uri=%2Fvar%2Fwww%2Fames.kiev.ua%2Ftxts%2F5%2F051999005.txt&back=http%3A%2F%2Fames.kiev.ua%2F5%2Fp1.html

⁵² Daha geniş bilgi için bkz: <http://www.diasp.ru/news/georgia/arc9-2001.shtml>

Ermenistan hükümeti Gürcistan Ermenilerinin siyasi ve kültürel örgütlenmesi için gerekli her türlü yardımı yapmakta ancak siyasi örgütlerin sınırlı bir çerçevede faaliyet yapmalarını tercih etmektedir. Ermenistan Samtse-Cavahetya vilayetinin Gürcistan toprakları olduğunu kabullenmekle beraber bölge Ermenilerin sosyal ve ekonomik sorunları olduğunu vurgulamaktadır.

Özellikle Levon Ter-Petrosyan iktidarı, Gürcistan Ermenilerinin siyasi faaliyetlerini kontrol altında tutmaya çalışmıştır. 1997'de Şevardnadze- Petrosyan görüşmesinde Ermenilerin kültürel özerklik haklarının dikkate alınacağı ve Ermeni okullarında Ermenistan tarihinin okutulması için gerekli her türlü kolaylığın gösterileceği ifade edilmiştir. Buna karşılık Petrosyan,- Samtse-Cavaheti Ermenilerinin bölücülük faaliyetlerini destekleyen ve bu bölgenin Ermenistan tarafından ilhak edilmesi gerektiği konusunda bir dizi makaleler yazan -Taşnaksutyun partisinin Lragir adlı gazetesini kapatmıştır.⁵³ Ancak Koçaryan'ın iktidara gelmesinden sonra resmi devlet yetkilileri Gürcistan Ermenileri konusunda çeşitli açıklamalarda bulunmaya başladı. Ermenistan Parlamentosu Komisyon Başkanı Vaan Ovanisyan yaptığı bir açıklamada Ermenistan-Gürcistan sınırını cephe olarak tanımlaması Ermeni basınında tepkiyle karşılanmış ve bugünün siyasi denklemleri açısından hiç de zamanında yapılmış bir değerlendirme olmadığı ifade etmiştir.⁵⁴

Bu gibi açıklamalar Gürcistan tarafından endişe ile karşılanmasına rağmen Koçaryan hükümeti de Gürcistan'la olan iyi ilişkilerini korumaya çalışmaktadır.

Cavahetya'da Ermeni Örgütleri ve Faaliyetleri

1988'de Dağlık Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan'dan ayrılma faaliyetlerine başlaması Gürcistan Ermenilerinin de milliyetçilik duygularının uyanmasına neden oldu. Özellikle Gürcistan'ın Cavahetya bölgesinde yaşayan Ermeniler ciddi bir örgütlenme sürecini başlatarak Cavah Halk Hareketini kurdular.⁵⁵ Bu Hareketinin başlıca amacı Cavahetya'ya özerklik verilmesi ve ileride bu bölgenin Ermenistan'a birleştirilmesidir. Cavah Halk

⁵³ Hasan Kanbolat ve Nazmi Gül, 'Kafkasya'da (Cavahetya) ile Krasnodar (Rusya) Ermenilerinin Jeopolitiği ve Özerklik Arayışları', *Stratejik Analiz*, Cilt: 1, Sayı: 6, Ekim 2000, s. 11.

⁵⁴ Daha geniş bilgi için bkz: http://www.azg.am/_RU/20020327/2002032702.shtml

⁵⁵ Daha geniş bilgi için bkz: http://www.azg.am/_RU/20020504/2002050402.shtml

Hareketi Ermenistan'da bulunan milliyetçi gruplarla ve özellikle 8 Ağustos 1990'da Taşnaksutyun Partisi Ermenistan'da şube açtıktan sonra bu parti ile sıkı işbirliği yapmaktadır. Milliyetçi grupların en büyük siyasi hedefi Ermenistan'ın sınırlarını genişleterek II. Tigran (MÖ 95-55) zamanındaki Ermenistan'ı kurmaktır.

Milliyetçi gurupların en büyük siyasi hedefi Ermenistan'ın sınırlarını genişleterek II. Tigran (MÖ 95-55) zamanındaki Ermenistan'ı kurmaktır.

Cavah Halk Hareketi 1991'den başlayarak siyasi faaliyetlerde bulunmaya başladı. Gürcistan hükümeti ile ilk anlaşmazlık 1991'de bir grup silahlı Ermeni tarafından hükümet temsilcisinin bölgeye girmesine izin vermemesi ile başladı. Bunun üzerine 1994'de Cumhurbaşkanı'nın 237 sayılı kararnamesi gereğince Ermenilerin meskun bulunduğu Mesheti ve Cavaheti vilayetleri birleştirilerek Samtshe-Cavaheti vilayeti oluşturuldu.⁵⁶

Samtse-Cavaheti vilayeti Gürcistan'dan kopuk bir izlenim vermektedir. Gürcistan'ın sınır koruma güçlerinden oluşan küçük bir birlik dışında 1991'den itibaren bu bölgeye Gürcistan ordusu girememektedir. Siyasi teşkilat olan Cavah Halk Harekatı ve Virk'in⁵⁷ yaklaşık 10 bin aktif üyesi ve Cavahetya Ermenilerinin askeri örgütü olan Parvent'in silahlı üyeleri bölgeyi kontrol etmektedir. Yerel ve bölgesel basında Parvent'in silahlı üyelerinin Ahalkelek'te bulunan 62. Rus Askeri Üssü ile ortak askeri tatbikat yaptıkları ve Ermeni terörist gurubu ASALA'nın Cavahetya'da yerleştiği konusunda haberler yayınlanmaktadır.⁵⁸ Cavah Halk Harekatı liderleri defalarca Gürcistan hükümetine müracaat ederek özerklik talep etmiştir. Gürcistan Parlamentosunun XXI. Yüzyıl Gurubu Başkanı Vakhtang Boçorişvili bu konuyla ilgili yaptığı bir değerlendirmede Ermenistan hükümetinin Gürcistan Ermenilerinin faaliyetlerini kontrol ettiğini ve Erivan'ın izni olmadan Cavah Halk Harekatının özyönetim hakkını talep edemeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁹ Ermenistan Başbakan Müşaviri Stepan Margaryan, Cavaheti'yi ziyareti sırasında yaptığı bir konuşmada Cavahetya'nın

⁵⁶ Hasan Kanbolat ve Nazmi Gül, *Kafkasya'da (Cavahetya) ile Krasnodar (Rusya) Ermenilerinin ...*, s. 9.

⁵⁷ "Virk" kelimesi Ermenice'den çeviride Gürcüler anlamına gelmektedir. Bkz: R. H. Bağramyan, İ. H. Halioy, *Hay-Adrbejaneren Barraran*, (Erivan: Luys Yayınevi, 1978), s. 501.

⁵⁸ Daha geniş bilgi için bkz: http://www.azg.am/_RU/20020504/2002050402.shtml

⁵⁹ Tatul Akopyan, 'Djavakhku Samoupravlenie?' , Azg, 22 Şubat 2002.

**Gürcistan Ermenilerinin
daha radikal olan
kesimleri Virk örgütünde
bir araya gelerek sosyal,
ekonomik ve siyasi alanda
Ermenilerin haklarını
savunmaktadır.**

Gürcistan hükümetinden özerklik talep ettiğini ve bu talebin Gürcistan anayasasına aykırı olmadığını ifade etmiştir.⁶⁰ Cavah Halk Harekatı, Virk, Zang örgütleri ve Büyük Vatan Partisi sözde Ermeni soykırımının Gürcistan tarafından tanınması için faaliyette bulunmaktadır. Örneğin Gürcistan Parlamentosu Başkanı Nino Burcanadze Mart 2002'de bölgeyi ziyaret ederken Ermeni örgütleri temsilcileri kendisinden Gürcistan parlamentosunun sözde Ermeni soykırımını tanınmasını talep etmişlerdi. Burcanadze ise bu konunun Ermenistan ve Türkiye arasında görüşüldüğünü ve sonucu beklemenin daha uygun olduğunu ifade etmiştir.⁶¹

Gürcistan Ermenilerinin daha radikal olan kesimleri Virk örgütünde bir araya gelerek sosyal, ekonomik ve siyasi alanda Ermenilerin haklarını savunmaktadır. Virk örgütü Cavah Halk Hareketine göre daha radikaldir.

Cavaheti Ermenilerinin kurmuş olduğu Parvent'in silahlı birliği, bölgede bulunan 62. Rus Askeri Üssü tarafından silahlandırılmıştır. Rusya ve Gürcistan arasında imzalanmış anlaşmaya göre 62. Rus Askeri Üssünün boşaltılması sırasında üsse ait olan silahların bir çoğu Ermenistan'a gönderilmiş veya Parvent'in gurubuna verilmiştir. Gürcistan hükümeti ise bölgenin askeri denetiminde yetersiz kalmıştır. Parvent'in silahlı grubu üyeleri ve bir çok gönüllü Karabağ savaşına katılmıştır.⁶² Her ne kadar Cavaheti'de faaliyet gösteren Ermeni örgütleri Cavaheti'nin özerklik statüsünü sivil mücadele yolu ile kazanmak istediklerini beyan etseler de silahlı birliklerin kurulması bunun aksini göstermektedir. Gürcistan ordusunun Ermenistan'la sınır bölgelerinin kontrolünü sağlayamaması, Abhazya ve Güney Osetya sorununu bir çözüme kavuşturamaması Ermenileri cesaretlendirmektedir.

Gürcistan üzerinde kontrolünü kaybetmek istemeyen Rusya, Ermeni ayrılıkçıları desteklemektedir. Gürcistan Parlamentosu

⁶⁰ 525. Gazete, 11 Nisan 2002.

⁶¹ 525. Gazete, 19 Mart 2002.

⁶² Voitsekh Guretski, 'The Question Of Javakheti'. Daha geniş bilgi için bkz: <http://poli.vub.as.be/publi/crs/eng/0301-05.htm>

Savunma ve Güvenlik Komisyonu Başkanı Giya Baramidze yaptığı bir açıklamada Rusya'nın Cavahetya Ermenilerini desteklediğini açıkça ifade etmiştir.⁶³ 1990'lı yıllardan sonra Güney Kafkasya'da siyasi ve ekonomik etkinliğini kaybetmeye başlayan Rusya, Gürcistan'ı kontrol altında tutmak için Ermeni kartını büyük bir ustalıkla kullanmaktadır. Bölgede yaşayan Ermeni nüfusunun büyük bir çoğunluğunun geçimi Rus 62. askeri üssünün varlığına bağlıdır ve bu nedenle Ermeniler askeri üssün boşaltılmasına karşı çıkmaktadırlar. Gerçekte Ermeniler, ekonomik nedenler kadar güvenlik endişeleri nedeniyle üssün kapatılmasını istememektedir. Cavahetya'da bulunan Ermeni örgütleri 62. Rus Askeri Üssünün varlığını Türk "tehdidine" karşı bir güvence olarak kabul etmektedir.⁶⁴ Aslında Cavahetya Ermenilerin 62. Rus Askeri Üssünün varlığını güvence olarak kabul etmesi Dağlık Karabağ Ermenilerinin Hankendi'nde bulunan 366. Rus Motorize Birliğini güvence olarak kabul etmesine çok benzemektedir. Nitekim, daha sonra 366. Rus Motorize Birliği Ermeni silahlı guruplarının Hocalı'yı işgal etmesine yardım etmişlerdi. 62. Rus Askeri Üssünde çalışan personelin yaklaşık %70-90'nın Rusya vatandaşı olan Ermenilerden olduğunu dikkate alırsak Gürcü-Ermeni ihtilafında nasıl bir tutum alacaklarını tahmin etmek mümkündür.

Gürcistan hükümeti ise askeri üssün kapatılması halinde işsiz kalan Ermenilerin istihdam etmeleri için yeni bir proje uygulamaya koymuştur. Ancak Gürcistan'ın ekonomik durumunu göz önüne aldığımızda bu projenin başarıyla uygulanma şansının ne kadar az olduğunu ve Ermenilerin taleplerini karşılamayacağı görülmektedir.

Cavahetya sorunu Dağlık Karabağ sorununa çok benzemektedir. Dağlık Karabağ Ermenileri de ilk önce sosyal ve ekonomik sorunlarını öne çıkarmıştı. Azerbaycan hükümetinin kendilerinin hak ve özgürlüklerini ihlal ettiğini iddia ediyorlardı ve kendi silahlı birliklerini oluşturmuşlardı. Günümüzde Cavahetya Ermenileri de aynı stratejiyle hareket etmelerine rağmen Gürcistan hükümeti yakın geçmişte sınırlarının hemen yanında cereyan eden bu olaydan gerçekli sonuç çıkarmamıştır.

Gürcistan Ermenileri kültürel alanda olduğu gibi siyasi alanda da ciddi bir şekilde örgütlenmiş ve özerklik arayışlarını yoğunlaştırmıştır. Gürcistan hükümeti Cavahetya Ermenilerinin onayını almadan bölgede günlük rutin işleri bile yapamamaktadır.

⁶³ Tatul Akopyan, 'Separatistskoe Dvijenie Na Yuge Gruzii Ugrojaet Territorialnoy Çelestnosti Gosudarstva', Daha geniş bilgi için bkz: http://www.azg.am/_RU/20020504/2002050402.shtml

⁶⁴ Daha geniş bilgi için bkz: http://www.azg.am/_TR/20020322/2002032204.shtml

Cumhurbaşkanının Samtse-Cavahetya bölgesine atadığı bir çok vali Ermeniler tarafından valilik binasına sokulmamış veya baskı sonucunda görevden alınmıştır. Cavahetya Ermenilerinin ayrılıkçı faaliyetleri sonucunda bölgenin siyasi yönetiminin Gürcistan'ın kontrolünden çıkması Gürcistan hükümeti için ciddi bir tehlikedir.

Sonuç

Ermenistan'ın bölge politikası incelendiği zaman Azerbaycan'la savaş durumunda olduğunu (her ne kadar Mayıs 1994'de ateşkes anlaşması imzalanmışsa da), ekonomide ve ulaşımda yaşadığı sorunlar nedeniyle Gürcistan'la iyi komşuluk ilişkileri kurmak istese de Cavahetya sorununu öne çıkardığını, Türkiye ile tarihi düşmanlığını sürdürdüğünü, buna karşılık İran'la çok iyi ekonomik ve siyasi ilişkileri olduğu görülmektedir. Rusya'nın doğrudan Ermenistan'la sınırı olmamasına rağmen bağımsızlık sonrası Ermenistan hükümetinin geleneksel Rusya politikasından vazgeçmediğini (Levon Ter-Petrosyan iktidarının son iki yılı istisna olmakla) söylemek mümkündür. Ermenistan'ın dış politikasında Amerika, İran ve Rusya özel bir konuma sahiptir. Ermenistan, Amerika'nın mâli desteği, Rusya'nın verdiği silahlar ve İran'ın sağladığı günlük tüketim malları sayesinde ayakta durmaktadır. Eski Sovyetler Birliği cumhuriyetlerinden hiç biri buna benzer çok yönlü dış politika izlemeyi başaramamıştır.

Ermenistan hükümeti resmen komşu devletlerin toprak bütünlüğünü tanımamakta, HAY THAD ideolojisine dayanan bir politika izlemekte ve bütün komşularından toprak talep ederek Türkiye'nin doğu, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ, Gürcistan'ın Cavahetya, Rusya'nın Krasnodar ve İran'ın kuzey-batı bölgesini kendi sınırları içerisinde görmek istemektedir.

Ermenistan hükümetinin Gürcistan'a yönelik politikasını Ermenistan'ın ekonomik durumu belirlemektedir. Zira Ermenistan ekonomik ilişkilerinin büyük bir bölümünü Gürcistan üzerinden düzenlemekte, petrol ve doğalgaz ihtiyacını Gürcistan üzerinden karşılamaktadır. Bu nedenle Ermenistan hükümeti Gürcistan'la olan ilişkilerine büyük önem verse de bazen Cavahetya sorunu ile ilgili olarak Gürcistan'ı rahatsız edecek demeçler vermekten çekinmemektedir. Ermenistan, Gürcistan'da yaşayan Ermenilerin sosyal, kültürel ve siyasi olarak örgütlenmesini desteklemekte ve faaliyetlerini koordine etmektedir. Cavahetya Ermenileri özerklik taleplerini siyasi zemine taşımakta ve hatta ayrılıkçı faaliyetlerde bulunmaktadır.

Ermenistan, Gürcistan'la olan ilişkilerinde ekonomik ilişkileri öne çıkarmakta, ancak uygun siyasi ve ekonomik şartlarda Cavahetya konusunda Gürcistan'a baskı uygulamaktadır. Ermenistan, Dağlık Karabağ savaşında Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmesiyle Gürcistan'la ilişkilerinde de savaş galibi devlet olarak kendi görüşlerini kabul ettirmek niyetindedir. Her ne kadar iki ülke ekonomik ilişkilerini geliştirmek için çalışsalar da Cavahetya sorunu, her iki tarafın kabul ettiği bir çözüme kavuşturulmadığı takdirde, Gürcistan - Ermenistan ilişkilerini belirleyecek en önemli faktör olacaktır.

TARTIŞMA

Yerasimos'un düşünceleri üzerine..

Prof. Stefanos Yerasimos 20 Mayıs 2002'de Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA)'nin davetlisi olarak akademi'nin İstanbul ofisinde "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu" başlıklı bir konferans vermiştir. Yerasimos'un bu konuşması TÜBA tarafından bir kitap olarak bastırılmıştır.¹ Bu konuşmanın geniş bir özeti, kapağına "Stefanos Yerasimos Tartışıyor - Ermeni Sorunu" başlığını koyan Toplumsal Tarih Dergisi'nde,² bir diğer özeti de Radikal gazetesinde³ yayınlanmıştır. Yerasimos ayrıca bazı televizyon kanallarında⁴ görüşlerini dile getirmiştir. Diğer bir deyimle profesörün Ermeni sorunundaki görüşlerinin kamuoyuna duyurulması için tasarlanmış bir çaba sözkonusudur.

Bu çaba içinde TÜBA'nın özel bir yeri vardır. Bu kurumun Başkanı Prof. Engin Bermek kitaba yazdığı "Sunu"sunda kitabın tamamen bilimsel, objektif kıstaslara göre hazırlandığını okuyucuya duyurmaktadır. Bu ifadeler yanında çok saygın bilim adamlarını barındıran ulusal akademinin bu kitabı yayınlaması içerdiği görüş ve fikirlerin doğruluğu hakkında okuyucuya verilmiş bir tür garanti gibidir.

Yerasimos'un görüş ve fikirleri ne derecede doğrudur?

Yerasimos kitabının ilk cümlesine "Ermeni Sorunu'nun uzmanlarından olmadığını" söyleyerek başlamakta ve sonra uzun bilim yaşamı boyunca Ermeni Sorunu konusunda hiçbir eseri olmadığını ifade etmektedir. Gerçekten de kitabın sonunda yer alan yazara ait eserler bölümünde yazarın Ermeni Sorunu üzerinde çalışmadığı açıkça görülmektedir. Diğer yandan Yerasimos'un konunun uzmanı olmadığı, kitabında kaynakça ve dipnotlar

¹ Stefanos Yerasimos. *Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, (Türkiye Bilimler Akademisi Forumu: Ankara, 2002).

² *Toplumsal Tarih*, Eylül 2002, sayı 105

³ *Radikal*, 8 Eylül 2002

⁴ NTV, 19 Eylül 2002

bulunmamasından da anlaşılmalıdır. Ancak, uzman olmadığını kendisi ifade eden bir kişinin, TÜBA'nın sayın Başkanının deyiimi ile "karmaşık" bir sorun hakkında konuşmacı olarak davet olunması ve sunumunun kitap olarak basılması alışılmışın dışında bir harekettir.

Yazara göre Ermeni Sorunu'nda yaşandığını iddia ettiği "kargaşa"nın temelinde tarih-hukuk çelişkisi vardır. "Soykırım" terimi, hukuksallık kazandığı 1948 Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi'nin kabulünden çok önce olmuş 1915 olaylarına uygulanmaktadır. Oysa bu bir anakronizmdir.⁵ Çok uluslu devletlerin parçalanma sürecindeki olaylara ulus-devlet bakış açısıyla yaklaşamaz. Bundan dolayı Türkler Ermenileri isyancı olarak görmemelidir. Yazara göre Ermeniler de Yunanlılar, Bulgarlar, Sırlar ve Araplar gibi ulusal bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir.⁶

Burada gözden kaçmaması gereken husus tüm ulusal hareketlerin, bir anayurt kurtarma fikri etrafında geliştiğidir. Oysa yazarın da itiraf ettiği gibi Ermenilerin bağımsızlık istedikleri topraklarda çoğunlukları yoktu.⁷ Bir yerde azınlığı oluşturan toplumlara mensup bireylerin, o bölge yönetiminin çoğunluktan alınarak kendilerine verilmesi için, çoğunluğa ve devlet otoritesine karşı silahlı eylemler yapması – bugünkü deyişle terör eylemleri-bugün olduğu kadar bundan yüzyıl önce de başkaldırı olarak görülmekteydi. Bu açıdan bakıldığında Ermeni Sorunu tartışmalarında bir anakronizm olduğunu söylemek çok güçtür.

Türk tarafının bakışını anakronik olduğu gerekçesiyle suçlayan Yerasimos, Ermeni bakış açısının da "ırkçı bir izah" getirdiğini söylemektedir. Ona göre Ermeniler, Türkler "barbar" olduklarından dolayı Ermenileri ortadan kaldırmışlardır, demekle ırkçılık yapmaktadırlar. Ermenilerin bir kısmının, belki de çoğunluğunun, bu tür ırkçı görüşlere sahip oldukları kuşkusuzdur. Ancak uluslararası alanda yayın yapan Ermeni ve Ermeni yanlısı bilim adamlarının görüşlerinin çok daha komplike olması beklenmektedir. Bilimsel düzeyde Ermeni görüşünü savunanlar 1915 olaylarını açıklarken Türklerin, Osmanlı devletinin dağılması sürecinde savaşlar ve toprak kayıplarının da etkisiyle milliyetçi akımların etkisine girdiğini, bir anayurt üzerinde ulus-devlet

⁵ Yerasimos, *Birinci...*, s. 7.

⁶ Yerasimos, *Birinci...*, s. 7.

⁷ Yerasimos, *Birinci...*, ss. 8-9.

kurmak istediklerini ve ülkelerinde başka ulustan insanları tehlike olarak gördüklerinden onları yok etmeyi planladıklarını ve Birinci Dünya Savaşı ortamının sağladığı fırsatlar çerçevesinde Ermenileri ya doğrudan kitleler halinde öldürdüklerini ya da tehcir kisvesi altında sonunun ölüm olduğu kaçınılmaz yolculuklara çıkarttıklarını öne sürmektedirler.⁸

Yerasimos konuşmasında tarihin amacının neden-sonuç ilişkisi kurarak izah etmek olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre hukuk tarihin "veri"lerini kullanarak yargulamakta ve bu açıdan hukuksal endişelerden uzak bağımsız bir tarih yazımı gerekmektedir. Yazar, 1915'i açıklarken neden-sonuç ilişkisini kurmasının temelini "iki milliyetçiliğin -Türk ve Ermeni milliyetçilikleri- çatışmasını yerleştirmekte, tüm olayları bu perspektiften izah etmekte, zaman içerisinde Türk milliyetçiliğinin Nazilere benzer bir ırkçılığa ulaşarak Ermenileri yok ettiğini savunmaktadır.⁹ Bunun başlama süreci olarak da Balkan Savaşları ile başlayan dönemi göstermektedir. Ona göre artık Türkler Anadolu'da yaşayan gayri Müslimleri "iç düşman" olarak görmekte, ulusun devamının sağlanması için bunlardan arınımalıdır fikrini benimsemektedirler. Yazar burada kurduğu neden-sonuç ilişkisi bağlamında Ermenileri yok etme(sonuç) fikrinin ideolojik temellerini (neden) ortaya koymaya çalışarak, anti-Semitizm ve Nazizmin Avrupa'da Yahudi soykırımının arkasında bulunan ideolojik açıklama olması gibi Türkçülüğün de Ermenileri imha etmenin arkasındaki neden olduğunu ileri sürmektedir. Yazar gayri Müslimler demekle sadece Ermenileri yok etmenin değil, Rum ve Yahudiler başta olmak üzere tüm Müslüman olmayan unsurların yok edilmesinin amaçlandığını ifade etmektedir.

Bu açıklama birçok yönden eleştirilebilir. Her şeyden önce Avrupa'da görülen anti-Semitizm ve ırkçılık başka toplumlara olduğu gibi uygulanamaz. Özellikle Müslüman toplumlarda, son zamanlarda Arap-İsrail anlaşmazlığı nedeniyle görülen Yahudi karşıtlığı hariç, hiçbir tarihte Yahudi karşıtlığı görülmemiştir. Türklerde ise Ermeni karşıtlığı hiçbir zaman görülmez. Milliyetçilik Avrupa'da bir yandan laikleşme, bir yandan da ulusal kiliselerin kurulması sürecinde ortaya çıkmıştır. Türklerde batılı anlamda milliyetçi görüşlerin ortaya çıkması çok daha geç olmuştur. 1915'i

⁸ En bilinen bir örnek için bkz. Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, (Providence: Berghahn Books, 1997).

⁹ Yerasimos, *Birinci...*, s. 12.

Türk kültürü ırkçılık ile izah etmek mümkün değildir. Ayrıca yerel düzeydeki birkaç olay dışında Rumlara ve özellikle de Yahudilere karşı ne toplumsal ne de resmi bir eylem olmuştur. Diğer yandan, yazarın izah tarzına göre, Nazilerin Yahudilerin yanı sıra toplumun diğer "aşağı" kesimlerini oluşturan Polonyalılar, Romanlar gibi unsurlara uyguladıkları yok etme girişimlerinin benzerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkler dışındaki tüm unsurlara karşı uygulanması gerekirdi. Ancak bu olmamıştır. Gayri Müslimlere karşı olmadığı gibi o dönemde Kürt ve Çerkez gibi kendisini başka etnik kökenli tanımlamaya başlayanlara karşı da olmamıştır. Tersine tüm bu unsurlar Ermeni çetelerinin terörüne karşı birleşmişlerdir. Bu itibarla Yahudi Holokost'u ile 1915 Tehciri arasında ideolojik bakımdan arka plan benzerliği kurma çabalarının da bir anlamı yoktur.

Prof. Yerasimos konuşmasının birçok yerinde 1915 Sevk ve İskanı'nın (ya da yaygın bilinen adıyla tehcir'in) Ermenileri yok etme amacıyla yapıldığını açıkça belirtmektedir. Bu bağlamda Yerasimos'un kendi sözlerinden birkaç örnek aşağıdadır:

*"...ancak uzun bir savaşın getirdiği tecrit koşulları içinde planlanabilecek bir tehcir ve yok etme politikasının 1914'ün sonundan önce düşünülmüş olması ihtimali azdır. Bununla birlikte, Bahaettin Şakir ya da Dr. Nazım gibi İttihat ve Terakki'nin bazı ideologları Anadolu'yu 'yabancı unsurlardan' kurtarma projeleri geliştirmiş olabilirler."*¹⁰

*"Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulması, Anadolu'nun gayri Müslim unsurlardan temizlenmesi projesinin başlangıcı olarak gösterilmektedir. Gerçekten de, teşkilat-ı Mahsusa özellikle 'iç düşmanlara' karşı kurulmuştur..."*¹¹

*"Van ayaklanması daha önce planlanmış olan tehcirin bir bahanesi olarak algılanabilir."*¹²

*"...toplu öldürmeler özellikle cephelere yakın yörelerde olmuştur."*¹³

"Sonuç itibarıyla, büyük bir olasılıkla hayatını kaybedenlerin çoğunluğu sıcaktan, soğuktan, açlıktan, hastalıktan ölmüştür. Ancak, bu bir yan etki ya da beklenmedik bir sonuç olarak"

¹⁰ Yerasimos, *Birinci...*, s. 12.

¹¹ Yerasimos, *Birinci...*, ss. 11-12.

¹² Yerasimos, *Birinci...*, s. 15.

¹³ Yerasimos, *Birinci...*, s. 17.

*görülmemelidir. ... milyonu aşan bir kitlenin yollara dökülmesinin böyle bir sonucu vereceği önceden belli idi...*¹⁴

Yazar kurduğu neden-sonuç ilişkisi mantığı bağlamında yukarıda ayrıntıları ile tartışılan 'Türk ırkçılığı görüşü' nedeninin 'Ermenileri yok etme' ile sonuçlandığını açıkça ifade etmektedir. Her şeyden önce iddia sahibi iddiasını ispatlamakla yükümlüdür. Yazarın hiçbir kaynağa atıf yapmaması böyle bir sonuca, kurduğu yanlış bir neden-sonuç ilişkisi görüşü nedeniyle, ulaştığı izlenimini uyandırmaktadır. Yazarın ayrıntısına değinmeden isminden bahsettiği tek kaynak "Avusturya ve Alman konsolosları"dır. Burada ilginç olan husus Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan devletleri kaynak göstermektir. Yerasimos'un bu çalışmasında öne sürdüğü birçok görüş gibi bu kaynakları anması, dünyada Ermeni yanlısı görüşün önderlerinden olan, kendisi de Yerasimos gibi İstanbul kökenli azınlıklardan, ancak Rum değil Ermeni olan, Vahakn Dadrian'ın "*inclusion and exlusion paradigm*" olarak adlandırdığı metodolojisi ile tam bir benzerlik içindedir.¹⁵ Dadrian, bu yöntemle okuyucuları ikna etmek amacıyla özellikle Osmanlı Devleti müttefiklerinin kaynaklarına müracaat etmiştir. Bunu yaparken de seçici davranmış sadece Türk karşıtı olan Papaz Lepsius gibi kişilerle Ermeni kaynaklardan haber alan İstanbul'da bulunan birkaç Alman ve Avusturyalı görevlinin yazılarından cımbızla ayıkladığı Ermeni görüşüne destek olabilecek kısımlara yer vermiştir.¹⁶ Bunların tam tersini savunan Alman, Avusturya ve Rus kaynaklarının olduğu bu alanda kısa bir literatür taraması yapan her bilim adamının malumudur.¹⁷ Dadrian ayrıca, ikna gücünü arttırmak amacıyla, Türk kaynaklarını kullandığını da belirtmektedir. Burada kastedilen Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan ve amacı adaleti yerine getirmek değil İttihatçıları temizlemek olan Divan-ı Harb-i Örfi'lerdir. Bu sözde mahkemelerin kararlarını siyasi nedenlerle aldığını bu konu ile biraz uğraşan

¹⁴ Yerasimos, *Birinci...*, ss. 17-18.

¹⁵ Vahakn N. Dadrian 'The Documentation of the Armenian Genocide in the Light of the Persistent Turkish Denials' Generations of Genocide, (Londra 26-27 Ocak), adlı konferansa sunulan bildiri.

¹⁶ Vahakn N. Dadrian , *The History of the Armenian Genocide*, (Providence: Berghahn Books, 1997), özellikle ss. 226-234.

¹⁷ Son zamanlarda yapılmış birkaç örnek araştırma için bkz. Ramazan Çalık, 'Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı' Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi (Ankara 20-21 Nisan 2002)'ne sunulan bildiri, Mehmet Perinçek, 'Sovyet Arşivleri Türkiye'nin Tezlerini Doğruluyor', Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi (Ankara 20-21 Nisan 2002)'ne sunulan bildiri, Hatem Cabbarlı 'Edward Oganisyan'ın Yüzyıllık Mücadele Kitabında Ermeni Meselesi', Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi (Ankara 20-21 Nisan 2002)'ne sunulan bildiri ve Selami Kılıç, 'Ermeni Sorunu Suçlanan Almanya ve Almanya'nın Kendini Aklama Politikası', Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi (Ankara 20-21 Nisan 2002)'ne sunulan bildiri.

herkes bilir. Halktan gördüğü tepki nedeniyle bu mahkemeler kaldırılmış ayrıca idama mahkum ettikleri kişilerin yakınlarına yardımda bulunmak amacıyla 1926 yılında bir kanun kabul edilmiştir.¹⁸

Diğer yandan, özellikle Yerasimos'un neden-sonuç ilişkisi mantığı çerçevesinde, eğer amaç Ermenilerden kurtulmaksa en tehlikeli olabilecek, başkentte oturan İstanbul Ermenileri ile en önemli ticaret merkezlerinden olan İzmir Ermenilerinden kurtulmanın öncelikli olduğu açıktır. Ancak yazarın da ifade ettiği gibi İzmir ve İstanbul Ermenileri tehcir edilmemiştir. Bunun da ötesinde terör eylemlerine karışmamış Protestan ve Katolik Ermeniler Sevk ve İskan programı dışında tutulmuştur.¹⁹ Ermeni yazarlar da bu görüşü doğrulamaktadır.²⁰ Dolayısı ile Yerasimos'un 'neden' olarak öne sürdüğü Türk ırkçılığı gibi 'sonuç' olarak ortaya attığı Ermenilerin toptan yok edilmesi görüşü de tutarlı gözükmemektedir.

1915 Sevk ve İskanının nedenini, gerek bu kararı alanlar gerekse arşiv belgelerini inceleyen bilim adamları, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslarla işbirliği yapması, Ermeni çetelerin Osmanlı ordusuna arkadan saldırması ve Ermenilerin isyan etmesi olarak açıklarlar. Ermeni yazarların eserleri dahi Birinci Dünya Savaşı ortamının Ermeni komitelerince ayaklanma için uygun bir zemin olarak algılandığına ve Osmanlının savaştığı devletlerin yardımları için Ermenilere müteşekkir olduklarına dair ifadelerle doludur.²¹ Nitekim Yerasimos'un kitabının tanıtımında TÜBA Başkanı da Ermeni ayaklanmaları üzerinde iki yerde durmuştur. Buna karşın Yerasimos konuşmasında, Van hariç, Ermeni ayaklanmasının olmadığını öne sürmektedir. Ancak tarih Ermenilerin, yazarın iddia ettiğinin aksine, ayaklandıklarını söylemektedir. Yerasimos'un konuşmasını dinleyen ve sorusuyla konu hakkında bilgi sahibi olduğu anlaşılan bir dinleyici ısrarla

¹⁸ Erdal Açıkse, 'Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ermeni Komiteleri Tarafından Şehit Edilenlerin Ailelerine Yaptığı Yardımlar', Ermeni Araştırmaları, Cilt 2, Sayı 6.

¹⁹ BOA, Chipper Desk, No: 55/292 ve Yusuf Halaçoğlu, 'Realities behind the Relocation' Türkaya Ataöv (der.), *The Armenians in the Late Ottoman Period*, (Ankara: Turkish Historical Society, 2001), ss. 111-112.

²⁰ Richard G. Hovannasian, 'Etiology and Sequele of the Armenian Genocide', in George J. Andreopoulos (ed.), *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions*, (Philedelphia: University of Pennsylvania Press, 1994), s. 124.

²¹ Louise Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, (Los Angeles: University of California Press, 1963), ss. 110-111 ve Mandelstam, *La Societe des Nations et les Puissances Devant le Probleme Armenien*, 1970, ss. 472-473. (Aktaran Shavarsh Toriguian, *The Armenian Question and International Law*, (Beirut: Hamaskaine Press, 1973), s. 98.)

Ermeni isyanları hakkında sorular sormuştur.²² Yerasimos sonunda "sürekli bir direnme ve kargaşa"nın olduğunu ve Tehcir'in hemen öncesinde Zeytun'da isyan eden Ermeniler hakkında bunların isyan etmiş olduklarını ve savunmasız Maraş şehrine baskın yapmak üzere oldukları yönünde şikayetler aldıkları için yetkililerin önlemler almaya başladıklarını kabul etmek zorunda kalmıştır. Yerasimos'un "Ermeniler ayaklanmamıştır" görüşü, başta Dadrian olmak üzere Ermeni yanlılarının "Ermeniler masumane yaşarken Türkler ırkçılık düzeyine ulaşmış bir milliyetçilik anlayışı ile hareket ederek onları yok etmeye karar verdiler" görüşü ile örtüşmektedir.

Yazar Ermeni Sorunu'nun özünde tarih-hukuk çelişkisi olduğu vurgulamaktadır. Yazara göre amacı bir şeyi kanıtlamak olan hukuk Ermeni Sorunu'ndan uzak durmalıdır.²³ Tarihçi sadece olayları açıklamak için çabalamalı, bir şeyi ispatlamak ya da reddetmek amacıyla olaya bakmamalıdır. Bu genel görüşe katılmamak mümkün değildir. Tarih olayları anlatır ve onun sağladığı bilgi ve belgeler üzerine hukukçular savlarını oluştururlar. Tarihçiler gerçeği sunarken, yargılamazlar. Tarihçilerin gerçeğin peşinde koşarken mümkün olan her kaynağa ulaşmaları ve onları değerlendirmeleri esastır. Prof. Yerasimos'un da eleştirdiği gibi birtakım kaynakları kullanıp farklı görüşler içeren diğerlerini kullanmamaları, TÜBA'nin de üzerinde durarak yayınlar yaptığı bilim etiği ile asla bağdaşmaz.²⁴ Dadrian, Yerasimos'un da eleştirdiği şekilde, seçicilik yaparak adeta taraflı bir savcı gibi davranmakta, radikal Ermeni görüşlerini destekleyebilecek tarihsel bilgi ve belgeleri sürekli kullanmakta, hatta sahte olduğu kanıtlanmış dokümanlara bile atıfta bulunmaktadır. Asıl ilginç olan nokta Yerasimos'un da aynı hataya, eğer kasıtlı değilse, düşmüş olmasıdır. Tüm yazısı boyunca "soykırım" sözcüğünü pek kullanmamaya özen gösteren yazar yazısının sonunda yanlış olarak Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin (doğrusu Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi) Srebrenika'da 7000-7500 kişinin yok edilmesini "soykırım" olarak nitelendirilmesiyle 1915 olaylarının karşılaştırılmasının uygun olacağı görüşünü öne sürerek Türkleri "soykırımcılıkla" suçladığını ima etmektedir. Aslında böyle bir sonuca konuşmanın tümünden de varmak mümkündür. Soykırım suçunun subjektif unsurunu oluşturan "kast"ın başından

²² Yerasimos, *Birinci...*, ss. 34-35.

²³ Yerasimos, *Birinci...*, s. 6.

²⁴ Faaliyete başlayışının daha beşinci ayında 26 Mayıs 1994'te TÜBA "Dünya'da ve Türkiye'de Bilim, Etik ve Üniversite" konulu bir bilimsel toplantı düzenlemiş ve daha sonra bunu kitap haline getirmiştir.

beri Ermenileri yok etme amacı şeklinde olduğunu yazar öne sürmektedir. Suçun diğer önemli unsuru olan ilgili "grubun mensuplarını katletmek"²⁵ ve "grubun maddi varlığının kısmen veya tamamen yok olmasına yol açacak hayat şartlarına kasten tabi tutmak"²⁶ gibi soykırım fiillerinin de "Ermenilerin toplu halde öldürülmesi"²⁷ ve "imha edilmeleri amacıyla bile bile tehcir edilmeleri"²⁸ şeklinde kuşku getirmeyecek biçimde mevcut olduğu yazar tarafından belirtilmektedir. Elde (varsa) böyle kurduğu bu veriler olduktan ve bunlar soykırım tanımına uyduktan sonra hukukçu için yapılabilecek hiçbir şey yoktur. Hakim eldeki delillere göre hareket eder. Ancak yazarın gözünden kaçan nokta suçlama makamının eksik, yanlış ve yanlış deliller ortaya koymasındadır. Hayatın içindeki gerçekler özenle kurulan neden-sonuç ilişkisi kuramını doğrulamamaktadır. Ne Türklerin kastının olduğunu delili ne de soykırım fiillerinin Yerasimos'un bahsettiği şekilde işlendiğinin kanıtı bulunabilmiştir. Yerasimos'un nasıl yaptığını açıklamadığı hesabına göre "600-800 bin arasında" Ermeni'nin öldürüldüğünün hiçbir kanıtı yoktur. Nüfus sayımları bu rakamları doğrulamadığı gibi sözü geçen ölümlerle ilgili hiçbir toplu mezar da bilinmemektedir. Tersine 1915'ten birkaç yıl sonra Ermenilerce katledilen binlerce Türk'e ait toplu mezarlar bugün de mevcuttur.

Yazarın Srebrenika olayı ile, daha doğrusu Kristic davası hakkında, ilgili verdiği bilgiler de eksiktir. Srebrenika'da kastın bulunduğu mahkeme tarafından doğrulanmış ve kurbanlara ait toplu mezarlar bulunmuştur. Ermeni Sevk ve İskanı'nda bunların olduğuna ilişkin kanıtlar yoktur. Ayrıca, Kristic davasında sadece ilk derece mahkemesi kararını vermiş olup dava temyiz aşamasındadır ve yargılama süreci henüz tükenmemiştir. Temyiz mahkemesinin de aynı kararı onaylayacağı varsayılabilir delil olmadığından bu olayı 1915 tehciri ile kıyaslamak mümkün değildir. Aksine Kristic davasına temyiz onay vermesi Ermeni çetecilerce öldürülen ve toplu mezarları bulunan binlerce Türkün durumunun "soykırım" olarak nitelendirilmesini mümkün kılacaktır.

Yerasimos, hukuksal görüşlerle bir yere varmanın mümkün olmadığını ısrarla söylemektedir.²⁹ Oysa soykırımı iddialarının

²⁵ 1948 BM Soykırım Sözleşmesi Madde 2 (a).

²⁶ 1948 BM Soykırım Sözleşmesi Madde 2 (b).

²⁷ Yerasimos, *Birinci...*, s. 17.

²⁸ Yerasimos, *Birinci...*, ss. 17-18.

²⁹ Yerasimos, *Birinci...*, s. 21

yarattığı sorun, esas itibariyle, hukuksaldır. Zira soykırım, tanımlaması Birleşmiş Milletler 1948 Soykırımı Sözleşmesinin 2. Maddesinde yapılmış olan hukuksal bir deyimdir. Türkiye ve Ermenistan dahil, yüzden fazla ülke bu Sözleşmeyi imzaladığı için, 2. Madde uluslararası hukuk bakımından geçerli tek tanımlamadır. O itibarla, 1915 tehcirinin soykırım olup olmadığının tartışılması bu tanımlamaya esas alınarak yapılması gereklidir. Son zamanlarda Türkiye’de bu konuda yapılan bazı incelemeler 1915 tehcirinin bu tanımlama kapsamına girmediğini göstermekte iken³⁰ Ermeni tarafında bu konuda bir sessizlik mevcuttur.

Diğer yandan Sözleşmenin 9 maddesi âkit taraflardan her birine “soykırım nedeniyle bir devletin sorumluluğunu” hususundaki anlaşmazlıkları Uluslararası Adalet Divanı’na götürme olanağını vermektedir. Böyle bir başvuru halinde Divanın alacağı karar kesin olacaktır. Ancak Ermenistan yetkilileri her fırsatta Türkiye’yi soykırım ile suçlarken bu konuyu Adalet Divanı’na götürmekten hiç bahsetmemektedirler. Bu ise Divan’dan istedikleri yönde bir karar alamayacakları endişesini taşıdıklarını düşündürmektedir. Kısaca hukuk yolu, muhtemelen istedikleri yöne götürmeyecek olduğundan, Ermeniler tarafından benimsenmemektedir. Yerasimos da onlara uymaktadır.

Yerasimos konuşmasının son bölümünü bundan sonra yapılması gereklerine ayırmıştır. Adıgeçene göre yapılacak ilk şey hukuksal kaygılardan uzak (neden?) tam bir tarihin yazılmasıdır. Yazar bunun da bazı koşulları olduğunu belirtmekte ve özetle bunları şu şekilde saymaktadır:³¹

a. Böyle bir tarih bir kişi tarafından yazılamaz. Bu çalışmanın sorumluluğunu 8-10 kişilik bir grup üstlenmelidir.

b. Bu tarih bir uzlaşma sonucu olmamalı o nedenle bir Türk-Ermeni heyeti tarafından değil, “Türkiyeli” tarihçiler tarafından yazılmalıdır.

c. Böyle bir girişim tümüyle özel olmalı, hiçbir resmi kuruluşun katkısı olmamalı, yayınevlerinin verdiği telif hakkıyla yetinilmelidir.

d. Bu çalışma hukuksal kaygılardan tümüyle arındırılmalı (neden?) bir savcı iddianamesi ne de bir avukat savunması izlerini taşımamalıdır.

³⁰ Gündüz Aktan, *Devletler Hukukuna Göre Ermeni Meselesi*, Türkiye Günlüğü No. 64, Kış 2001, s. 5-30

³¹ Yerasimos, *Birinci...*, ss. 21-22

e. Bu çalışmanın ilk amacı dünya kamuoyunu etkilemek değil Türkiye toplumunu kendi geçmişi ile barıştırmak olmalıdır.

Yerasimos'un bu önerilerine karşı şu hususları belirtebiliriz.

Yazar olayların tarihinin yazılmasını önermektedir. Bu, sanki bu konuda yeter sayıda veya değerde eser yokmuş gibi bir kanı uyandırmaktadır. Ancak bu sorun hakkında Türkiye'de yazılmış çok eser vardır. Özellikle son yıllarda, Ermeni sorununun güncelleşmesiyle Türkiye'de yazılan kitapların sayısında artma gözlenmektedir. Bunlardan, bir çok yazar tarafından kaleme alınan "The Armenians in the Late Ottoman Period"³² ile Yusuf Halaçoğlu'nun "Ermeni Tehciri Gerçekler 1914-1918"³³ başlığını taşıyanlar özellikle önemlidir. Ayrıca Dergimiz ile yine Ermeni Araştırmaları Enstitüsü'nce yayınlanan **Review of Armenian Studies** dergisinde, bir buçuk yıldan az bir zaman içinde, toplamı 1700 sayfayı aşan özgün yazı bulunmaktadır. Diğer yandan Arşivler Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri'nde Ermeniler'e dair belgeleri yayınlamaya devam etmekte ve bunları İnternet'e dahi koymaktadır. Kısaca Türkiye'de bu konuda ne kitap, ne makale ne de belge eksikliği vardır. Ancak, Türkiye'de birçok eser bulunması, Yerasimos'un önerdiği gibi, bazı tarihçilerin bir araya gelip yeniden kitap veya kitaplar yazmalarına engel değildir.

Yerasimos'un görüşlerinde katılmadığımız bir diğer husus sözkonusu kitapların Türkler tarafından değil "Türkiyeli" tarihçiler tarafından yazılmasıdır. Bilindiği gibi 80'li ve 90'lı yıllarda bazı çevrelerde pek revaçta olan "Türkiyeli" deyimini, Türk uyruğunda olmakla beraber köken itibariyle Türk aslından olmayanları tanımlar. Bölücü terörün son bulmasıyla bu deyim de artık pek kullanılmaz olmuştur. Yerasimos'un önerisine uyarsak Türk asıllı tarihçileri Ermeni olaylarını ele alacak kitapları yazmayacaklardır. Bu işi Yerasimos veya Dadrian gibi, köken itibariyle Türk olmayan ancak bu ülkede doğmuş kişiler üstlenecektir. Türklere ciddi bir ayrımcılık uygulayan bu görüşün bilimsellikle bir ilgisi olmadığı ortadadır.

Yerasimos, bu kitap yazma girişimine hiçbir resmi kuruluşun katkısı, yardımı ve ilgisi olmamasını istemektedir. Bu düşüncenin temelinde Ermeni sorunu karşısında devletin resmi politikasının beğenilmemesinin ve o nedenle de bu politika doğrultusunda kitap yazılmaması endişesinin olduğu görülmektedir. Demokrasi

³² Türk Tarih Kurumu, 2001

³³ Türk Tarih Kurumu, 2002

koşullarının geçerli olduğu bir ülkede Devlete karşı bu derecede güvensizliğin makul bir nedenini bulmak zordur. Yazarın kitap (daha doğrusu kitaplar) projesinin finansmanının telif haklarıyla sağlanabileceği hakkındaki görüşlerine gelince, 8-10 kişilik bir tarihçiler grubunun yazacağı ciltlerle kitabın giderlerinin, bu tür kitapların az sattığı da düşünülürse ve resmi katkı olmayacağı da hesaba katılırsa, Türkiye’de geçerli telif haklarıyla karşılanması mümkün görülmemektedir. Bir katkıya mutlaka ihtiyaç duyulacaktır. Katkı önemli sayılabilecek bir meblağ ise bunun Türkiye’den bulunması güç olabilir. Buna karşın yabancı ülkelerde bazı çevreler böyle bir projeyi finanse etmek isteyebilir.

Yerasimos yazılmasını istediği tarihin ilk amacının “Türkiye toplumunu kendi geçmişi ile barıştırmak”³⁴ olduğunu belirtmektedir. Oysa tarih biliminin amacı, en basit ifadesiyle, geçmiş olayların bilinmesi ve bunların irdelenmesidir. Geçmişle barışmak gibi siyasi bir amaçla tarih yazmaya çalışmak herhalde bilimsellikten uzak bir düşünce tarzıdır. Diğer yandan Türk toplumunun geçmişi ile barışmak gibi bir sorunu yoktur. Aksine Türk toplumunun, ataları üç kıtaya yayılan bir imparatorluk kurduğu ve bu devleti asırlar boyunca yaşattığı için geçmişleriyle iftihar ettiğini herkes bilir. Aydın olarak tanımlanabilecek bir kısım ise bu muhteşem devletin yıkılmasından XIX ve XX. asırların emperyalist ülkelerini ve Osmanlı İmparatorluğunun ekalliyetlerini sorumlu tutar.

Türk halkının bu tutumunun aksine bazı Ermeni ve Rumlar, Birinci Dünya Savaşı sonunda, bütün gayretlere rağmen, Anadolu’nun bir bölümünün Yunanistan’a diğer bir bölümünün de Ermenistan’a verilmesinin, Milli Mücadele ile engellenmesinin yarattığı bir düş kırıklığını hala yaşarlar. Diğer bir deyimle bu kişilerin kendi geçmişleriyle bir sorunu vardır. 1970’li ve 80’li yıllarda Türk diplomatlarını katleden Ermeni terörizmi, 90’lı yıllarda ise bazı ülkelerin sözde Ermeni soykırımını tanımaları ve ayrıca yine bu dönemde Türkiye’ye husumet besleyen bir Ermeni devleti kurulması yeni bir tür Ermeni Sorunu’nun gündeme gelmesine neden olmuş bu da, ulusal bir Türk devleti kurulmuş olmasından memnun olmayanlara geçmişi düzeltmek için hayal kurma olanağı vermiştir.

Türk halkının geçmişiyle bir sorunu yoktur ancak bu geçmişin bazı olaylarını, özellikle Türk ve Müslüman olmak nedeniyle

³⁴ Yerasimos, *Birinci...*, s. 22

geçmişte maruz kaldığı katliam ve zulümleri tam olarak bildiği söylenemez. Türk halkının önemli bir kısmı, özellikle 1877'den 1922'ye kadar geçen 45 yıllık bir dönemde, "93 Harbinde", Balkan Savaşları'nda, Birinci Dünya Savaşı'nda ve Kurtuluş Savaşı'nda, sırasıyla Ruslar, Bulgarlar, Ermeniler ve Yunanlılar tarafından katledilmiş veya evlerinden atılıp günümüz Türk topraklarına sürülmüştür. Bugün Türkiye'nin Trakya, Marmara ve Ege bölgesinde oturan kişilerin çok büyük bir çoğunluğunun göçmen kökenli olması bu katliam ve sürgünlerin boyutu hakkında fikir vermeye yeterlidir. Ne var ki Cumhuriyet'in ilk yıllarında, muhtemelen geçmişe değil geleceğe bakmanın daha yararlı olduğu düşüncesiyle, okul tarih kitaplarında bu facialara yer verilmemiş ve ilerleyen yıllarda da bu tutum değişmemiştir. Oysa, özellikle Ermenilerin kendilerini o yıllarda sıkıntı çekmiş tek toplum gibi takdim eden ve genelde Batı dünyası kamuoyu tarafından benimsenen iddiaları karşısında gerçeğin diğer yüzünün de ortaya konmasının zamanı gelmiştir. Ayrıca değindiğimiz gibi, 2002-2003 öğretim yılından itibaren soykırım iddiaları Türkiye'de okul kitaplarında yer alacak olması bu konuda atılmış ilk adımı oluşturmaktadır. Bundan sonra, Sayın Bilâl Şimsir'in açtığı yolu³⁵ izleyerek, sözkonusu göçlerin yalnız siyasi değil toplumsal ve ekonomik sonuçlarını da ortaya koyan eserler yazılması sadece geçmişe değil bu günü de daha iyi anlamamızı sağlayacak ve ayrıca Ermeni sorununun tüm yönlerinin incelenmesi için gerekli bir zemin oluşturacaktır.

Sonuç olarak Yerasimos'un Ermeni iddialarını benimsediği görülmektedir. Ancak bu konudaki açıklamalarını, Ermenilerin aksine yumuşak bir dille yapmakta ve Osmanlı İmparatorluğunda 2,5 milyon Ermeni yaşadığı gibi bazı aşırı iddiaları benimsememekle konunun ayrıntılarını bilmeyenlere tarafsız davrandığı kanısını vermekte fakat esasta soykırımı tezine inandığı ve bu tezi Türk kamu oyuna benimsetme çabası içinde olduğu görülmektedir.

Türkiye'de ifade özgürlüğü vardır, isteyen istediğini düşünür ve yazar. Yerasimos gibi onun konuşmasını basan ve dağıtan TÜBA'nın da aynı haktan yararlanması normaldir. Kanımızca sorun TÜBA'nın bu hakkını kullanırken, sadece Ermeni görüşlerine yer vermekle tarafsız davranmamış olmasından ileri gelmektedir. Diğer yandan resmi bir kuruluş olan TÜBA'nın bu kadar hassas bir

³⁵ Bilan N. Şimsir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, üç Cilt, Türk Tarih Kurumu

konuda diğer ilgili devlet kuruluşlarına danışmadan Yerasimos'un görüşlerini yayınlaması da ayrı bir sorun oluştursa gerektir.

Dergimiz bu yazıyı, Yerasimos'un görüş ve önerilerini ve bunlara karşı olan görüşleri Ermeni sorununa ilgi duyanların bilgisine sunmak ve tartışmalarına açmak amacıyla yayınlamaktadır.

Ömer E. Lütem

KİTAP TAHLİLLERİ

ERMENİ SOYKIRIM İDDİALARI ve GERÇEKLER

Hamza Bektaş

Bursa: T.C. Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2001, 181 sayfa.

ISBN 975-6958-45-6

Hasret DİKİCİ*

Dr. Hamza Bektaş'ın Ermeni İsyanları, Göç Ettirilme Nedenleri ve Uygulamada Devletin Rolü isimli doktora tezi Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından yayımlanan Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler isimli kitabın kaynağını oluşturmaktadır. Uludağ Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Mustafa Yurtkuran tarafından kaleme alınan sunuş bölümünde kitabın basılma amacı "toplumsal sorunlarımıza bilimsel yaklaşımlarla çözüm üretilmesi çabalarını destekleme" olarak açıklanmıştır. Daha önce 1998 yılında Trabzon Belediyesi Kültür Müdürlüğü tarafından da yayımlanan çalışma okuyucuya genişletilmiş olarak bu basımda tekrar sunulmaktadır ve Ermeni Sorunu'nu bilimsel olarak inceleme amacı gütmektedir.

Yazar kapsamlı bir giriş bölümünden sonra "Ermenilerin Menşei" başlığı altında Ermeni tarihi, bölgede egemen olan devletlerle Ermenilerin ilişkileri, Ermenilerin yaşadıkları bölgeler, dilleri ve inançlarını incelemektedir. İlk bölüm halen tartışılmakta olan Ermeni nüfusu konusunu Osmanlı döneminde ilk nüfus sayımı olan ve II. Mahmut tarafından 1830'da yaptırılan sayımdan başlayarak ve diğer görüşlere yer vererek sona ermektedir.

Daha sonraki bölümde önce 1827-1878 tarihleri arasında Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Türk-Ermeni ilişkileri incelenmektedir. Bunun ardından İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermeni faaliyetlerine

* Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, Asistan.

yer verilmiştir. Bir sonraki bölümde yine Ermeniler'in faaliyetlerini ve örgütlenmelerini konu almaktadır. İlk örgütlenme faaliyetlerinin görünürdeki amacının Ermeni cemaatinin çeşitli yönlerden kalkınması olmasına rağmen asıl amaçlarının bağımsız Ermenistan kurmak olduğu ifade edilmektedir. Ermeni dernekleri ve komiteleri de anlatılmakta, Hınçak (Çan Sesi) Komitesi ve Taşnaksutyun Komitesi (Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği) ise ayrıca ele alınmaktadır.

Yazar Hamza Bektaş ilerleyen bölümlerde Ermeni isyanlarının sebeplerini yabancı devletlerin teşviki ve desteği, milliyetçilik ve bağımsızlık duyguları ve Osmanlı devletinin yönetim hataları olarak belirtmekte ve II. Meşrutiyet'e kadar olan Ermeni isyanlarına yer vermektedir. Bu isyanlar Erzurum, I. ve II. Sasun, Zeytun ve Van İsyanları ile Musa Bey, Merzifon, Kayseri, Yozgat, Patrik Aşıkyan, Bab-ı Ali, 1895 ve Yıldız olaylarıdır. Bunların dışında Kumkapı Gösterisi ve Osmanlı Bankası baskını da dönemin olayları arasındadır.

I. Dünya Savaşı'na bu gelişmelerle gelinir ve Savaş sırasında da Ermeni faaliyetleri devam etmektedir. Savaş öncesinde Ermeniler ıslahat isteğinde bulunmuşlardır, teşkilatlanmakta ve isyan hazırlıkları yapmaktadırlar. Seferberlik ilanı ile Ermeni faaliyetleri başlamıştır ve savaşın başlamasıyla da yoğunlaşmıştır. Savaş sırasındaki isyanları Van bölgesindeki isyanlar, İzmit, Adapazarı, Bursa, Adana, Urfa, Fındıkçık ve Musa Dağı olayları olarak sıralanmaktadır.

Son bölümde ise Ermeniler'in göç ettirilme sebepleri, uyarılmaları, Tehcir Kanunu, devletin almış olduğu tedbirler ile iddialar ve gerçekler yazar tarafından değerlendirilmektedir. Sonuç kısmında kitabın genelinde ifade edilen konulara kısaca değinilmektedir. Yazar ortaya konulmak istenenin Türk ve Ermeni milletlerinin beş asır boyunca barış içinde yaşamış olmaları ve olan olayların her iki ulusa da acı vermiş olduğu gerçeğinden hareketle barışçı ve yapıcı olma gereği olduğunu belirtmiştir.

**ARMENIEN. DER VERSCHWIEGENE VÖLKERMORD
(ERMENİSTAN. UNUTULMUŞ SOYKIRIM)**

Artem OHANDJANIAN.

Viyana: 1989, Böhlau Yayınevi. 252 Sayfa. Fiyatı: 20 Euro.

İnanç FEİGL*

Avusturya Federal Bilim, Kültür ve Eğitim Bakanlığı nezdinde, Viyana Üniversitesi okutmanlarından Prof. Dr. Wolfdieter Bihl başkanlığında 1985–1992 yılları arasında Avusturya arşivlerinde Ermeni konusu ile ilgili belgelerin bulunması ve tasnif edilmesi projesi gerçekleştirildi. Bu görevi üstlenen Ermeni asıllı Artem Ohandjanian, ortaya çıkardığı belgeleri tıpkı basımı ile 12 cilt halinde yayınladı.¹ Bu eser, Türk-Ermeni-Avusturya bağlamındaki Avusturya menşeli belgeleri ve daha da ilginç bazı Türkçe belgeleri de içermektedir.

Bu araştırma sonucunda aynı kişi, bir de bu tahlilin bahis konusu olan Armenien Der Verschwiegene Völkermord adlı kitabı yayınlamıştır. Bu eserin şimdiye kadar Avusturya'nın I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni-Türk ilişkilerindeki rolünü "Ermeni bakış açısıyla" irdeleyen tek monografi olduğu söylenebilir. Ohandjanian, kitabının iskeletini oluşturan konu ve kaynaklar bağlamında şöyle yazmaktadır:

*"Bu kitabın temelinde ağırlıklı olarak Avusturya arşivlerindeki belgeler yatmaktadır. Daha doğrusu Türkiye ile müttefik olan bir ülkenin arşiv belgeleri yatmaktadır. Buna göre Avusturya belgeleri Ermeni taraftan değil, daha çok Türk taraftandır."*²

Bu bilgi ışığında Ohandjanian, kitabında verdiği en önemli mesajlar arasında, Avusturya'nın Türkiye'nin bir müttefiki olarak sözde Ermeni soykırımı bahsinde üstlenmiş olduğu 'sorumluluğu' vurgulamaktadır.³ Bu yaklaşım, Almanya bağlamında sık sık dile

* Avusturya Türk Bilim Ofisi, Viyana.

¹ Österreich-Armenien 1872-1936. Faximilesammlung diplomatischer Aktenstücke. Ohandjanian Eigenverlag 1995 Wien [Avusturya-Ermenistan 1872-1936. Diplomatik Yazışmalar Faksimile Koleksiyonu. Ohandjanian şahsi yayınevi. Viyana 1995].

² "Dieses Buch basiert vorwiegend auf Dokumenten aus österreichischen Archiven, also Archiven von einem damals verbündeten Land der Türkei. Demzufolge sind die k.u.k. Berichte nicht armenophil, sondern höchstens türkophil." S. 11.

³ Konuyla ilgili olarak Almanya bağlamında en çok yayın yapan, Ermeni Vahakn Dadrian olmuştur (örneğin „German responsibility in the Armenian genocide: a review of the historical evidence of German complicity“. Watertown 1996). Ayrıca Zürih Üniversitesi'nde 2001/2002 semestresinde „1915 Ermeni Soykırımında Alman ortak suçluluğu/ortak sorumluluğu“ başlıklı bir Tarih Semineri ve Kollokyumunu yapmıştır

getirilmişti. Bu eser ise, bu yaklaşımın Alman modeline uygun olarak Avusturya'ya da tatbik edilmesidir.

Kitap 252 sayfa olup, şu bölümleri içermektedir: Bilimsel rehberin önsözü (7);⁴ Teşekkür (11); Yazarın önsözü (13); Ermenistan (17); Ermeni Meselesi (20); Jön Türkler (37); Ermeni reformları (49); Birinci Dünya Savaşı (70); Birinci Dünya Savaşı ve Ermeniler (78); Soykırım (84); Soykırımı maruz kalanların sayısı (107); Sorumlular (116); Son gelişmeler (120); Rus Devrimi (125); Kafkaslar'da Türk ilerlemesi (129); Yukarı Kafkasya Cumhuriyeti (142); Ermeni Cumhuriyeti (148); Ermeni Cumhuriyeti'nin sorunları (157); Bakü'nün düşmesi (165); Bütün Ermenilerin Katolikosu'nun Avusturya Macaristan Hükümdarı Kaiser Karl'a başvurusu (169); Mülteci Meselesi (171); Avusturya'da Kamuoyu (176); Avusturya yardımı (191); Ortak Suçluluk (208); Franz Werfel ve "Musa Dağ'da Kırk Gün" adlı romanını yazmasındaki motivasyonu (222); Özet (233); Sonsöz (238); Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın Türkiye'deki temsilcilikleri (242); Türk Devletadamları (243); Arşivler (244); Bibliyografya (245); İsim dizini (248).

Kitabın ilk 169 sayfasında ele alınan konuların aktarılışı şimdiye kadar detayıyla savunulmuş olan Ermeni bakış açısına uygun olduğu için burada ele alınmayacaktır.

Bu çalışmanın açığa çıkardığı yeni değerlendirmeler, kitabın Avusturya bağlamındaki ikinci kısmından itibaren başlamakta. İlk doğrudan belge olarak Eçmiyazin'deki Ermeni Katolikosu'nun Kaiser Karl'a kendisini ziyaret eden Avusturya Hükümeti temsilcisi Freiherr von und zu Franckenstein aracılığıyla gönderdiği mektubu verilmekte.⁵ Bu mektup, Türklerin Ermenilere yaptığı 'mezalimi' ve bir Hristiyan devleti hükümdarı olarak kendisinden müttefiki olduğu Osmanlı Devleti nezdinde Ermeni Cumhuriyeti'ne sığınan Ermenilerin geri dönmeleri için girişim ve baskıda bulunması talebini içermekte. Eser sahibi bu bölüm sonunda bu girişimin de diğerleri gibi sonuca ulaşmadığını belirtiyor.

Ohandjanian, Ermeni mültecileri hakkında Avusturya arşiv belgelerine dayanarak verdiği istatistikî bilgilerden sonra Avusturya

[Historisches Seminar der Universität Zürich, Wintersemester 2001/02. Kolloquium "Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah" Zur Frage einer deutschen Mitschuld/Mitverantwortung am Völkermord an den Armeniern 1915].

⁴ içindeki rakamlar sayfa numaralarını verir.

⁵ S. 169-171.

kamuoyu bağlamında Avusturya Hükümeti'nin Osmanlı politikası doğrultusunda Türk lehine olan birkaç basın haberini çağdaş kitaplardaki Türk karşıtı bilgiler ışığında cevaplamaya çalışıyor. Yazar itilaf devletleri basınında çıkan haberlerin de sansür altında olduğuna değinmeden Avusturya ve Almanya'daki sansüre bağlı olarak bir anlamda gazete haberlerini ilk el kaynak olmaktan çıkarmaya çalışıyor.

Yukarıda da değinildiği üzere, Osmanlı Devleti'nin güvenliği bakımından Ermenilere karşı uyguladığı tehcir kanununun öncesi ve sonrasında itilaf ve ittifak Devletleri'nin Osmanlı Hükümeti nezdindeki girişimlerini aktarırken, Avusturya Hükümeti'nin olayın üzerine yeterince gitmediğini vurgulayarak, Avusturya'yı suçlamakta ve bunun sonucu olarak "eğer Avusturya yeterince girişimde bulunmuş olsa idi, belki bu mezalim önlenebilirdi" türü bir değerlendirmeye gitmektedir.

Ohandjanian, itilaf ve ittifak Devletlerini Ermeni meselesi bağlamında karşı karşıya getirerek, İtilaf devletlerinin özellikle Almanya ve Avusturya-Macaristan'ı Türkleri yönlendirerek onlara yardım ve destek vererek suç işlediklerini vurgulamakta.⁶

Dünyaca ünlü Avusturyalı musevi edebiyatçı Franz Werfel'e özel bir yer ayıran Ohandjanian, Werfel'in "Musa Dağ'da Kırk Gün"⁷ romanını yazmaya karar verdiği ortamı, yani bir musevi değerlendirmesiyle Hitler'le başlayan gelişmelere karşı duygularını Ermeni-Türk örneğinde vermeyi -yine Ermeni bakış açısı doğrultusunda - uygun buluyor ve bu bağlamda duygularına sahip olamayarak Türklere "ırkçı fanatikler"⁸ demekten geri kalmıyor. Bir başka yerde ise, yine çığrından çıkıp sömürgeci Avrupalıların kendileri ile sömürülmesi gereken geri kalmış topluluklar bağlamındaki 19. asrın sonu 20.asrın başlarındaki üslubunu kullanarak şunları ilave ediyor: "*Tabii ki, Ermenilere yapılan korkunç mezalimler gözleri önündeydi, gerçekten o denli korkunç oldukları için Franz Werfel, böyle bir şeyin tekrar olabileceğine inanamıyordu. Çünkü sonuçta Türk barbarları Almanlar gibi bir kültür milletiyle kıyaslanamazdı.*"⁹

⁶ S. 191-207.

⁷ "Vierzig Tage des Musa Dagh", 1997 senesinde Saliha Nazlı Kaya tarafından Belge yayınları'nda metindeki başlıkla Türkçe'ye aktarıldı.

⁸ "Rassenfanatiker", s. 222.

⁹ "Gewiß, er hatte die furchtbaren Greuel an den Armeniern vor Augen, und eben weil sie so grauenhaft waren, hatte Franz Werfel wahrscheinlich nicht glauben können, daß so etwas wieder geschehen könnte, denn schließlich konnte man doch nicht die türkischen Barbaren mit einem Kulturvolk wie den Deutschen vergleichen." S. 225.

Ohandjanian, Werfel'in romanını yazmaya karar verdiği anı Werfel'in eşi ünlü Alma Mahler-Werfel'in günlüğünden alıntıyla şöyle aktarıyor: *"Bir gün küçük bir siyasi münakaşamız olmuştu. Konu ise, kahraman ve kahramanlık kavramlarıydı. Ben, Wagner'in Siegfried aktif kahraman tipini savunuyordum. Franz Werfel, sinirlendi. Çünkü benim bütün bunları, sadece O'na ve dünya görüşüne karşı söylediğime inanıyordu. Erstes gün hemen gelip "bu gece aklıma birşey geldi . . . aslında beni kovalayıp peşimi bırakmadı. Ben istemiyordum, ama o istiyordu."* dedi. Ardından anlatmaya başladı. Kendisinin tasvir ettiği bir kahramanı betimleyecekti. Türk milliyetçiliğini açığa çıkaracaktı, Ermeni mezaliminin tarihini yazacaktı. Zaten Şam ziyaretimizin ardından Fransızların otantik belgelerini aldırmişti. Daha o zaman bu konu hakkında yazmak istemişti, ama o an daha gelmemişti. Ve bizim özlük münakaşamız, buna bir vesile olmuştu. Daha yazılmamış romanı ayrıntıları ile tasvir edebiliyorum. Konusundan da memnunum: *"Musa Dağ'da Kırk Gün"*.¹⁰ Fakat ilginç olan, yukarıdaki tasvirin alındığı eserde, yani Alma Mahler-Werfel'in günlüğünde yapılan bir kontrolden sonra ortaya şöyle bir sonuç çıkıyor: Önce alıntıyı gerçek şekliyle veriyorum: *"Bir gün küçük bir siyasi münakaşamız olmuştu. Konu ise, kahraman ve kahramanlık kavramlarıydı. Ben, Wagner'in Siegfried aktif kahraman tipini savunuyordum. Franz Werfel, sinirlendi. Çünkü benim bütün bunları, sadece O'na ve dünya görüşüne karşı söylediğime inanıyordu. Tanrılaştırdığım Nietzsche ve Wagner'e bağlı kalmama ve onlardan etkilenmiş olmama, çok içerlemişti. Ama Plutark'ın kahraman yaşamı nerede kalmıştı? Gilgames? Franz Werfel durmadan büyük bir sıkıntı içerisindeydi. Çünkü hiçbir işi yoktu. Ufak tefek şiirlerinin üzerinde itinayla durmakta, içinde bulunmuş olduğu durumdan hiç te memnun değildi. Büyük yalnızlık içinde orada, yukarıda, Semmering'te O'nunla anlaşmak kolay olmuyordu. Benim de problemlerim vardı. Bütçemiz Viyana'daki evden dolayı ağır bir yük altındaydı. Mahler'in eserleri*

¹⁰ "Wir hatten einmal einen kleinen politischen Diskurs. Es ging um den Begriff Held und Heldentum. Ich verfocht den aktiven Wagnerschen Heldentyp des Siegfried. Franz Werfel wurde böse, weil er glaubte, daß ich alles nur gegen ihn und seine Weltanschauung sagte. Nun kam er plötzlich am nächsten Tag und sagte: „Heute Nacht ist mir etwas durch den Kopf gegangen ja, es hat mich direkt verfolgt ich wollte gar nicht, aber es wollte.“ Dann erzählte er mir, daß er einen Helden schildern werde, wie er ihn sich vorstelle: den türkischen Nationalismus beleuchten und die Geschichte der armenischen Greuel berichten, wovon er sich ja schon nach unserer Damaskus-Reise die authentischen Aufzeichnungen der Franzosen hatte geben lassen. Schon damals wollte er darüber schreiben, aber der Feuerfunke war noch nicht aufgeschossen, und nun war unser Wesensstreit Anlaß zur Erwachung der Idee. Ich kenne nun schon den ungeschriebenen Roman genau und bin sehr glücklich über das Thema: Die vierzig Tage des Musa Dagh." S. 224. Alıntı: Mahler-Werfel, Alma: Mein Leben [Hayatım]. Frankfurt am Main 1963.

Almanya'da daha az çalınmaya başlayınca gelirimiz azalmıştı. Bunun üzerine o evi kiralamayı teklif etmiştim. Franz Werfel, bunu bir itham olarak değerlendirmiş, kafasında fikir yormaya başlamıştı. Erstesı gün hemen gelip "bu gece aklıma birşey geldi . . . aslında beni kovalayıp peşimi bırakmadı. Ben istemiyordum, ama o istiyordu." dedi. Ardından anlatmaya başladı. Kendisinin tasvir ettiği bir kahramanı betimleyecekti . . . Türk milliyetçiliğini açığa çıkaracaktı, Ermeni mezaliminin tarihini yazacaktı. Zaten Şam ziyaretimizin ardından Fransızların otantik belgelerini aldırmişti. O zaman Şam'da ilk defa Türklerin rezaletini yakından görmüştü. . . Dokuma tezgahlarının önünde oturan aciz çocukları görmüştü. Daha çok tezgahta çalışamıyacak yaşta olanlar, anne babaları öldürülenler Franz Werfel'in aklından hiç çıkmıyordu. . . Daha o zaman bu konu hakkında yazmak istemişti, ama o an daha gelmemişti. . . Ve bizim özlük münakaşamız, buna bir vesile olmuştu. Daha yazılmamış romanı ayrıntıları ile tasvir edebiliyorum. Konusundan da memnunum: "Musa Dağ'da Kırk Gün".¹¹ Ohandjanian'ın atladığı yerler dikkate alınırsa, bu romanın yazılmasına sebep teşkil eden yeni ve gözardı edilemeyecek iki argüman daha görülür: Franz Werfel'in içinde bulunduğu psikolojik durum ve romanın yazılmasının zamanlaması bağlamındaki ekonomik zorluk.

Yabancı dilde basılanlar da dahil olmak üzere hiçbir Türk kaynaklı bilimsel eser kullanmayan Ohandjanian'ın kitabında bazı orijinal belgeler ve haritalar da verilmiş. Fakat eserin bilimselliğini

¹¹ "Wir hatten einmal einen kleinen politischen Diskurs. Es ging um den Begriff Held und Heldentum. Ich verfocht den aktiven wagnerschen Heldentyp des Siegfried. Franz Werfel wurde böse, weil er glaubte, daß ich alles nur gegen ihn und seine Weltanschauung sagte. Es wurmte ihn, daß ich meinen Göttern Nietzsche und Wagner treu und von ihnen beeinflusst geblieben bin. Wo sind aber dann die Heldenleben Plutarchs? Der Gilgamesch? Franz Werfel war die ganze Zeit bedrückt gewesen, weil er keine Arbeit vor sich hatte. Er bosselte an alten Gedichten herum und war unzu-frieden mit sich selbst. Nun, ich hatte es damals in der großen Einsamkeit dort oben am Sem-mering nicht leicht mit ihm. Auch ich hatte meine Sorgen. Unser Etat wurde durch das Haus in Wien stark belastet. Da wir weniger als sonst Einnahmen hatten - Mahler wird jetzt in Deutschland wenig aufgeführt -, so meinte ich, daß wir das Haus vermieten sollten. Franz Werfel aber empfand es als Vorwurf und zermartete sich das Hirn. Und nun kam er plötzlich am nächsten Morgen und sagte mir »Heute nacht ist mir etwas durch den Kopf gegangen... ja, es hat mich direkt verfolgt. Ich wollte gar nicht, aber es wollte.« Und nun erzählte er mir, er werde einen Helden schildern, wie er ihn sich vorstelle ... den türkischen Nationalismus beleuchten und die Geschichte der armenischen Greuel berichten, wovon er sich ja schon nach unserer Damaskus-Reise die authentischen Aufzeichnungen der Franzosen hatte geben lassen. Damals in Damaskus hatte er das erste-mal die Infamie der Türken aus nächster Nähe mit ansehen müssen... die armen Kinder an Webstühlen, vielmehr unter ihnen - denn an ihnen arbeiten konnten sie ja noch nicht -, diese armen Kreaturen, deren Eltern erschlagen und ermordet worden waren, sind Franz Werfel nie aus dem Kopf gekommen... Schon damals wollte er darüber schreiben, aber der Feuerfunke war noch nicht aufgeschossen... und nun war unser Wesensstreit Anlaß zur Erweckung der Idee. Ich kenne nun schon den ungeschriebenen Roman sehr genau und bin sehr glücklich über das Thema: >Die vierzig Tage des Musa Dagh.« b. dipnot 10.

zayıflatan önemli bir nokta Ohandjanian'ın sık sık kaynak bilgiler vermesine rağmen dipnot kullanmamasıdır.

Ohandjanian, kitabını şöyle bitirmekte: "Ütopya? Türkler ve Ermenilerden oluşan bir komisyon kurulmalı, oradan, Dünya Savaşının başlamasıyla konuşulması gerekli olan yerden, 8. Şubat 1914'ten başlamak için. O tarihte Ermeniler için uygulanması hedeflenen reformlar yazılı olarak imzalanmıştı. Bu antlaşma temelinde anlaşılmalı. Tabii ki, bugünkü durum 1914 yılındakinden farklı, fakat, iyi başlayan birşey iyi bitirilmeli. Diyoloğun olmadığı yerde anlaşma da olmaz. Belki, 1,5 milyon soykırma uğrayanın istekleri gerçekleşebilir: Onların çocuklarına, çocuklarının çocuklarına vatanlarına dönme imkanı tanınabilir, barış ve güven içerisinde Müslüman vatandaşlarının yanında yaşamaları için, aynen eskiden olduğu gibi. Geleceği kurabilmek için geçmişi aşmak gerekir." Böyle bir sentimental yorumla bitiriyor Ohandjanian kitabını. Ben ise, bunun yorumunu bu tahlili okuyana bırakıyorum.

¹² "Utopie? Eine Kommission aus Türken und Armeniern sollte zusammengestellt werden, um dort zu beginnen, wo wegen des Ausbruchs des Ersten Weltkrieges abgebrochen werden mußte, am 8. Februar 1914. An diesem Tag wurden Reformen für die Armenier vertraglich fixiert. Auf der Basis dieses Vertrages sollte verhandelt werden. Natürlich ist die heutige Situation eine andere als 1914, aber, was gut begonnen hat, sollte auch zu Ende geführt werden. Ohne Dialog wird keine Verständigung möglich sein. Vielleicht wäre es möglich, den Wunsch, den die 1,5 Millionen Massakrierten gehabt haben, in Erfüllung gehen zu lassen, indem man ihre Kinder und Kindeskinde - soweit sie wollen - in ihre Heimat zurückkehren läßt, um in Frieden und Sicherheit neben ihren mohammedanischen Landsleuten leben zu können, wie sie schon einmal dort gelebt haben. Um die Zukunft gestalten zu können, muß jedoch die Vergangenheit bewältigt sein." S. 241.

EN SON KİTAPLAR

Dr. Sedat Laçiner**

Ermeniler, Ermeni Sorunu, Ermeni Tarihi, Ekonomisi, Siyaseti ve Kafkasya Üzerine En Son Türkçe ve İngilizce Yayınlar*

Azerbaycan'da Özgürlük Mücadelesi

Nazile ABBASLI
İstanbul: Beyaz Balina Yayınları,
2001. 335 sayfa.
ISBN: 975-8414-22-4.
Yayıncı Adresi: Beyaz Balina
Yayınları, Binbirdirek Mh.
Peykhane Sk. Üstümdal Apt.,
No. 14/4, Çemberlitaş,
İstanbul.
Tel: 0212 638 62 63 – 3 Hat.
Belgegeçer: 0212 638 62 65.

AIM Dergisi

Haziran 2002 sayısı
Kapak Konusu: Tony HALPIN,
ve Nara MARKOSSIAN, 'Deadly
Harvest, The Legacy of War in
Karabakh a Decade after
Deliverance'
Diğer Önemli Makaleler:

Nouritza MATOSSIAN, 'Ararat
Soars in Cannes', ss. 18-19;
Tany HALPIN, 'The Search for
Common Ground, Armenia and
Diaspora Meet and Make
Progress', ss. 20-21.

Azerbaycan Özgürlük Mücadelesi

Nazile ABBASLI.
Beyaz Balina Yayınları, 2001.
335 sayfa. 3. hamur.
ISBN: 9758414224.

Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar

Erhan AFYONCU TATAV – Tarih
ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001.
210 sayfa.
Konu: Sekiz tarihçi dokuz ayrı
makalede Türk – Ermeni
ilişkilerini ele alıyor.
ISBN: 9756596007.

Tragical Fate of Azerbaijanis in Armenia, A Brief

* Yazarlar ve Yayıncılara Özel Not: yayınlarınızın bu seçkide yer alması için lütfen eserlerinizi derleyen adına "Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Konrad Adenauer Caddesi, No: 61, Yıldız, Çankaya, Ankara" adresine gönderiniz. Alınan eserlerden uygun bulunanları kitap tahlili yapılmak üzere de değerlendirilebilir.

** Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü ve Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (Ankara) öğretim üyesi.

Historical Essay

(Ermenistan'daki
Azerbaycanlıların Trajik
Kaderleri)

Sabir ASADOV ve Israfil
MAMMADOV (Çeviren:
Gilingkhan BAYRAMOV).
Bakü: Azerbaijan Publishing
House, 2001.
135 sayfa. Kaynakça, Dipnotlar.

Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe)
Ermeni Lejyonu Kampı
Halil AYTEKİN. xii + 200 sayfa +
Haritalar + Belgeler +
Fotoğraflar. Dipnot, Kaynakça,
Kronoloji, Dizin.
Ankara: Türk tarih Kurumu
Basımevi, 2000.
ISBN: 975-16-1346-9.

Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler

Hamza BEKTAŞ
Bursa: T.C. Uludağ Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Uygulama ve Araştırma
Merkezi, 2001. 181 sayfa +
dipnotlar + ekler.
ISBN: 975-6958-45-6.

Savaş Nesilleri / Kafkasya Cilt 2

Osman ÇELİK
Ankara: İtalik Yayınları, 2001.
488 sayfa.
ISBN: 9758398229.

Zorunlu Göç/Kafkasya Cilt 3

Osman ÇELİK
Ankara: İtalik Yayınları, 2001.
İkinci Baskı. 392 sayfa.
ISBN: 975-8398-21-0
Yayıncı Adresi: İtalik Yayınları,
Bestekâr Sokak, No: 14/2,
Kavaklıdere, Ankara.
Tel: 0312 417 82 22.
Belgegeçer: 0312 425 26 29.

Alaca Tarihi

Süleyman ÇİĞDEM.
Ankara: Atatürk Üniversitesi
Türk - Ermeni İlişkileri
Araştırma Merkezi Yayın No. 1,
2002. 136 sayfa (11-56
sayfaları arasında yazı, geri
kalan kısmında ise ekler
bulunmaktadır). Fotoğraflar +
Haritalar + Gazete Makaleleri +
Kaynakça + Dipnotlar.
ISBN: 975-442-092-0.

Bu Zulüm Bu İşkence Neden?

Diñçer DAYI. 416 sayfa.
Ankara: 2002.
ISBN: 975-93135-1-0
Konu: Doğu Anadolu
Bölgesi'nde Ermeni zulmünü
yaşamış kişilerin anılarına
dayanarak söz konusu olayları
roman tarzında ele alıyor.
Kitap İsteme: 0544 401 99
26 veya 0535 519 11 58.

Sevginin Gücü (Ani Köyü'nün Esrarı)

Diñçer DAYI. 127 sayfa.



Ankara: 2002.

ISBN: 975-93135-0-2

Konu: Ani köyü ile ilgili tarihi tartışmaların roman türünde ele alınması.

Kitap İsteme Adresi: G.M.K. Bulvarı, No: 34/1, Demirtepe, Kızılay, Ankara.
Tel: 0312 231 31 30, 0312 232 58 57.

Troubled Waters: The Geopolitics of the Caspian Region

R. Hrair DEKMEJIAN ve Hovann H. SIMONIAN.
Londra: I. B. Tauris, 2002.
ISBN: 0-7432-2283-0.

Azerbaijan Diary: A Rogue Reporter's Adventures in an Oil Rich, War-Torn, Post-Soviet Republic

Thomas GOLTZ
M. E. Sharpe, 1999. 528 sayfa.
ISBN: 076560244X.

Atatürk'ten Ermeni Sorunu
İsmet GÖRGÜLÜ. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2002. 288 sayfa
ISBN: 9754949921.

Edge of Time: Traveling in Armenia and Karabagh (Zamanın Kıyısı: Ermenistan ve Karabağ'da Seyahat)
Matthew KARANIAN ve Robert

KURKJIAN.

Stone Garden Productions,
2001. 160 sayfa.
ISBN: 0967212014.

Azınlık Gençleri Anlatıyor
Yahya KOÇOĞLU
İstanbul: Metis, 2001. 376 sayfa.

ISBN: 975-342-336-5.

Yayıncı Adresi: Metis Yayınları, İpek Sokak, 9, 80060, Beyoğlu, İstanbul.

Utility Pricing and the Poor: Lessons from Armenia

Julian A. LAMPIETTI (editör)
World Bank Technical Report,
No. 497, Mayıs 2001 (Dünya Bankası Teknik Raporu).
ISBN: 0821349228.

Tanburî Küçük Artin, A Musical Treatise of the Eighteenth Century

Eugenia Popescu - JUDETZ
İstanbul: Pan Yayıncılık, 2002.
204 sayfa + tablolar + çizimler + notalar + belgeler.

Dili: İngilizce.

ISBN: 975-8434-33-0.

Yayıncının Adresi: Barbaros Bulvarı, 74/4, Beşiktaş, 80700, İstanbul.

Tel. 0090 212 261 80 72.

Belgegeçer. 0090 212 227 56 74

www.pankitap.com

Voices of Armenian Women

Barbara MERGURIAN ve Joy RENJILIAN-BURGY (editörler).
Armenian International Women's Association, 2002.
ISBN: 0-8648787-1-2.

Review of Armenian Studies

(Akademik Süreli Yayın)
Yayın Dili: İngilizce.
Ankara: Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2001.
Cilt: 1, Sayı: 1.
EREN tarafından çıkarılan bu yeni dergi İngilizce olarak Ermeni araştırmaları alanındaki akademik eserleri yayınlamayı amaçlıyor. Üç aylık bilimsel derginin ilk sayısı 175 sayfa. Dergide uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, tarih ve diğer disiplinler arası yazılara yer veriliyor. Derginin değişmeyen bölümleri arasında Mülakatlar (Interviews), Konferanslar (Conferences), Kitap Tahlilleri (Book Reviews), En Son Kitaplar (Recent Books), Belgeler (Documents), Dizin (Index).
ISSN: 1303-5304.

"Geçiş Sürecinde Ermenistan Ekonomisinin Değerlendirilmesi"

Yazarı: Mahmut Niyazi SEZGİN.
Makale. Yayınlandığı Yer:
Stratejik Analiz, Cilt: 3, Sayı: 28, Ağustos 2002, ss. 45-52.
ISBN: 1302-6399.

Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi

Ahmet Rüstem BEY. Çeviren: Cengiz AYDIN. Bilge Kültür Sanat Yayını, 2001. 216 sayfa.
Orijinal Adı: La Guerre Mondiale et La Question Turco - Arménienne.
ISBN: 9758509144.

Bizanslı Yemekler (Musevi, Rum, Ermeni Mutfağından Seçmeler)

Sema TEMİZKAN. Özgür Yayınları, 2002. 211 sayfa.
13,5 x 19,5 cm.
ISBN: 9754471495.

"Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu"

Yazarı: Stefanos YERASİMOS
Makale. Yayınlandığı Yer:
Toplumsal Tarih dergisi, Eylül 2002, ss. 10-18.
ISSN: 1300-7025

Belgelerle Ağrı'da Ermeni Mezalimi

Cemal YILDIRIM. Bilge Karınca Yayınları, 2002.
ISBN: 975655326X.

Azerbaycan - Ermenistan / İnsan hakları - Etnik Azınlıklar ve Kürtler

Kerim YILDIZ ve Deborah RUSSO.
Scala Yayıncılık, 2001. 128

sayfa, 1. Hamur.
ISBN: 9758535064.

Öyküler

Krikor ZOHRAB (Derleyen:
Hermon ARAKS).
İstanbul: Aras Yayıncılık, Aralık
2001. 194 sayfa.
ISBN: 975-7265-46-2.

Yayıncı Adresi: Aras Yayıncılık,
İstiklâl Caddesi, Hıdıryal Palas,
465/Z, 80050, Tünel, Beyoğlu,
İstanbul.

Tel: 0212 252 65 18 veya
0212 243 06 02.

Belgegeçer: 0212 252 65 19.
e-mail: info@arasyayincilik.com
web: www.arasyayincilik.com

KONFERANSLAR

Birinci Ortadoğu alışmaları Dünya Kongresi

8-13 Eylül 2002

Mainz/ Almanya

Birinci Ortadoğu alışmaları Dünya Kongresi (First World Congress for Middle Eastern Studies-WOCMES) Almanya'nın Mainz şehrinde 8-13 Eylül 2002 tarihlerinde yapıldı. Kongrenin en önemli özelliği 2000 gibi yüksek bir katılımcı sayısı ve Kongre'nin Kuzey Amerika Ortadoğu alışmaları Derneği (MESA), Avrupa Ortadoğu alışmaları Derneği (EURAMES), Alman, İngiliz, Fransız ve İtalyan Ortadoğu alışmaları Derneklerinin (DAVO, BRISMES, AFEMAM ve SeSaMO) ortaklaşa düzenledikleri ilk kongre olmasıdır. Kongre, sunulan tebliğlerin yanı sıra poster sergisi, sinema gösterimleri ve alanlarında dünyada otorite olarak kabul edilen kişilerin katıldığı özel oturumlar ile oldukça zengindi. Benzer konulardaki oturumların birinci, ikinci ve nc bölüm şeklinde birbiri ardına sıralandığı Kongrede İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde sunumlar yapıldı. Sunumlar konuları itibariyle genel olarak Uluslararası İlişkiler, Tarih, Kültür ve Edebiyat alanlarındaydı. Kongrenin açılışında Ürdün Prensi Hasan Bin Tallal 11 Eylül'den sonra dinlerarası diyalog konulu bir konuşma yaptı.

Kongrenin ilk günü Türk dış politikası ile ilgili dikkati çeken sunumlardan birisi Koç niversitesi'nden Dilek Barlas'ın *"Turkey and Great Power Rivalry in the Mediterranean in the 1930's"* (Türkiye ve Akdeniz'de 1930'larda Büyük Glerarası Rekabet) başlığını taşıyan tebliğiydi. İsveç'te Uppsala niversitesi'nden Asa Lundgren *"Turkey's Involvement in Northern Iraq"* (Türkiye'nin Kuzey Irak'taki Rolü) başlıklı bir tebliğ sundu. Türkiye'nin Irak politikasıyla ilgili olarak sunulan bir diğer tebliğ de Marmara niversitesi'nden Ayşegül Sever'in *"A Comparative Analysis of Turkey's Position With Its Western Allies Over Iraq"* (Türkiye'nin Irak Konusunda Batılı Mttetikleriyle Olan Pozisyonunun Karşılaştırmalı Analizi) adlı çalışmasıydı.

Kongrenin ikinci günü Harvard Üniversitesi'nden Roger Owen *"The Study of the Middle Eastern Economies and Their History"* (Ortadoğu Ekonomileri ve Tarihleri) konulu bir konferans verdi. Kongrenin üçüncü gününde 11 Eylül'ün etkilerinin tartışıldığı özel bir oturum yapıldı. Rusya Bilimler Akademisi'nden Alexey Vasiliev'de aynı gün Rusya İsrail ilişkilerini ve Rusya'nın Filistin sorununa yönelik politikasını analiz eden bir konuşma yaptı. Kendisine yöneltilen ve Kafkasya'da olduğu söylenen Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan-ABD ve İsrail'in yer aldığı blok ile Rusya-İran ve Ermenistan'dan oluşan karşı bloğun rekabeti ve Rusya'nın bu konudaki görüşleriyle ilgili soruya Vasiliev Türkiye ile Rusya arasındaki rekabete rağmen gelişen ikili ilişkilerin olduğu ve Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin dağıldığı ilk yıllarda izlediği ve rekabete dayalı olan politikayı bıraktığını söyledi.

Kongrenin dördüncü günü Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden Doç. Dr. Mustafa Aydın *"Challenges of Change: Central Asia In The Post-Cold War Era"* (Değişimin Meydan Okuması: Soğuk Savaş Dönemi Sonrası Orta Asya) başlıklı bir tebliğ sundu. Yine bir başka oturumda Doğu Akdeniz Üniversitesi'nden Yrd. Doç. Dr. Ertan Efegil *"Developments In Central Asia After September 11"* (11 Eylül'den Sonra Orta Asya'daki Gelişmeler) başlıklı bir tebliğ sundu. ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü'nden Yrd. Doç. Dr. Kamer Kasım *"Armenia's Relations With Russia And Its Impact On Stability In The Caucasus"* (Ermenistan-Rusya İlişkileri ve Kafkasya'da İstikrara Etkisi) başlıklı bir tebliğ sundu. Tebliğinde Rusya ve Ermenistan arasında kurulan stratejik işbirliğinin bölgedeki bloklaşmanın temelini teşkil ettiğine değinen Kamer Kasım Ermenistan'ın iki Devlet Başkanının da Rusya'ya olan Ermenistan'ın bağımlılığını azaltmaya çalıştıklarını ancak Ermenistan'ın Türkiye ile normal diplomatik ilişkileri kurmasına engel olan dış politikası yüzünden bunu başaramadığını söyledi.

Dünyanın çeşitli ülkelerinden gelen ve sosyal bilimlerin değişik alanlarında çalışan bilim kişilerinin tecrübelerini paylaştıkları ve çalışmalarını hakkında birbirlerini bilgilendirme imkanı buldukları Birinci Ortadoğu Çalışmaları Dünya Kongresi genel olarak çok başarılı geçti. Kongrenin tek eksiği katılımcı sayısının çok fazla olmasından dolayı aynı anda farklı salonlarda çok sayıda oturumun olması ve Kongreyi takip edenlerin dinlemek istedikleri bazı oturumları kaçırmalarıydı.

YAZARLAR İÇİN BİLGİ NOTU

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Bilimsel, Hakemli Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

Ermeni Araştırmaları çalışmanın teslimi anında başka bir yayın kuruluşu tarafından değerlendirilmeye alınmamış bilimsel çalışmaları kabul eder. Makalelerin ilke olarak 8500 kelimeyi, kitap tahlillerinin ise 3500 kelimeyi geçmemesi gerekir. Çalışmalar mümkün olduğunca anlaşılır bir dilde, fakat bilimsel standartlar ve derginin koymuş olduğu kurallar göz önünde bulundurularak hazırlanmalıdır. Özel olarak talep edilmemiş çalışmalar yayınlansın yayınlansın iade edilmez. Bu nedenle gönderilen her çalışmanın yazarı tarafından bir örneğinin elde tutulması tavsiye edilir. Bu konuda yayıncı kuruluş hiçbir sorumluluk kabul etmez. Yayınlanmak üzere gönderilecek yazılar şu adrese gönderilmelidir: Ermeni Araştırmaları, Konrad Adenauer Cad., No. 61, Yıldız, Çankaya, Ankara. Çalışmalarını e-mail ile gönderecek araştırmacıların bu konuda öncelikle editör ile temasa geçmesi, çalışmasını daha sonra göndermesi beklenir. Ayrıca e-mail ile yazı gönderen yazarlar çalışmalarını gönderdikten sonra alındı teyidini aldıklarından emin olmalıdırlar. E-mail adresi: info@eraren.org

Teslim Normları: Yazarlar editör ve hakemler tarafından incelenmek üzere çalışmalarını dört kopya olarak göndermeli, bunun yanında çalışmanın floppy disk kopyasını da eklemelidirler. Diskin üzerine yazının kayıt şeklinin açıkça belirtilmesi özellikle tavsiye edilir. Ayrıca makale taslaklarına çalışmanın içeriğini ve amaçlarını açıklayan geniş bir özet eklenmelidir. Özetler İngilizce yazılar için Türkçe, Türkçe çalışmalar için ise İngilizce beklenmektedir.

Makale taslakları bir buçuk ya da iki aralıklı olarak yazılmalı, hakemlere inceleme yapabilme kolaylığı sağlayabilmek amacıyla kağıdın her iki tarafından yeteri miktarda boşluk bırakılmalıdır. Sayfalar sıralı bir şekilde numaralandırılmalı, kağıdın sadece bir yüzü kullanılmalıdır. Çalışmanın kapağında yazarın tam adı, unvanı, kurumu ve çalışmanın tam adı yer almalıdır. Uzun başlıklardan kaçınılmalıdır. Ayrıca iletişim adresi, mümkün olduğu durumlarda telefon, faks ve e-mail adresleri de kapak sayfasında belirtilmelidir. Katılımcılar bölümü için yazarın kısa eğitim ve iş geçmişi en fazla 30 kelime olarak belirtilmeli, yapmış olduğu bilimsel çalışmalar listelenmelidir.

Dipnotlar ve Kaynakça: Çalışmanın sonunda kullanılan kaynaklar belirtildiği şekilde verilmeli, dipnot kullanılması halinde yazar, kitap adı, (Basım yeri: yayınevi, tarih) sırası izlenmelidir.

Örnek:

1. Yusuf Hallaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, 1914-1918*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001)
2. Hallaçoğlu, *Ermeni....*, s. 23.
3. Justin McCarthy, 'I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu', içinde Hasan Celal Güzel (ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: Yeni Türkiye, 2001), ss. 21-37.
4. Bilal N. Şimşir, 'Amerika'da Ermeni Lobisi ve Lozan Anlaşması Kavgası (1923-1927)', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, No. 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001, ss. 34-66.

Düzeltilme: Yazarlar, gerekli görülmesi halinde hakem kurulu ya da editörlerce yapılmış olan düzeltmeleri en geç 48 saat içinde gerçekleştirip dergiye tekrar göndermelidirler. Editörler'den yazınızı tekrar yazmalarını, düzeltmelerini vb. beklemeyiniz.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
ABONE FORMU

Yıllık Yurtiçi Abonelik
TL. 30.000.000,-

BANKA ARACILIĞI İLE ÖDEME:

Lütfen formu doldurup banka dekontu ile birlikte faks veya posta ile bize ulaştırınız
-Banka Hesap Numarası: TL- 304400-2001540 Döviz DTH- 4001541 Vakıflar Bankası - Yıldız Şubesi / Ankara

POSTA ÇEKİ İLE ÖDEME:

Lütfen formu doldurup dekont ile birlikte faks veya posta ile bize ulaştırınız.

-Posta Çeki Hesap Numarası: 100 80 63 Avrasyabir Vakfı - Ankara Şubesi.

Adı Soyadı:

Adres:

İl - Ülke:

Telefon - Faks:

Elektronik Posta Adresi:

İş bu imzama yukarıdaki bedelin kredi kartı hesabımdan çekilmesini kabul ediyorum.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ: Konrad Adenauer Cad. No: 61 Yıldız-Çankaya /ANKARA
Tel: +90 312 491 70 14 Faks: 0 312 491 70 13 E-Mail: info@eraren.org

DÜZELTME

Yanlışlıkla Ermeni Araştırmaları'nın 5. sayısında 'Cilt 1' diye basılmıştır. Doğrusu Bahar 2002 Cilt 2 olmalıdır. Okuyucularımıza duyurulur.

*Cumhuriyet'le
büyüdük...*



...büyümeye devam ediyoruz.

ÜLKER

www.ulker.com.tr

1944'den beri

ISSN: 1303-068X

